300840

Magyarságtudomány

SZERKESZTI ORTUTAY GYULA

TARTALOM:

JOÓ TIBOR: A MAGYAR NEMZETI SZELLEM
HALÁSZ GÁBOR: MAGYAR KÖZÉPKOR
HOFFMANN EDITH: POZSONY A KÖZÉPKORBAN
VARJAS BÉLA: KÖZÉPKORI MAGYAR TÁJSZEMLÉLET
KERECSÉNYI DEZSŐ: HUMANIZMUS ÉS REFORMÁCIÓ KÖZÖTT
BÁRDOS JÓZSEF: MAGYARORSZÁG A TIZENNYOLCADIK SZÁZADI FRANCIA ENCIKLOPÉDIA-IRODALOMBAN

1-4

III. ÉVFOLYAM

ÁRA 5 PENGŐ

1937

MAGYARSÁGTUDOMÁNY

MEGJELENIK NEGYEDÉVENKINT
ÉVI ELŐFIZETÉS 5 PENGŐ
FELELŐS SZERKESZTŐ ÉS KIADÓ: ORTUTAY GYULA
MINDEN CIKKÉRT ÍRÓJA FELEL
KÉZIRATTÓL ELTÉRŐ JAVÍTÁSOK NYOMDASZÁMLÁJA A CIKK ÍRÓJÁT TERHELI
KIADÓHIVATAL KECSKEMÉT, POSTAFIÓK 146
A FRANKLIN TÁRSULAT FŐBIZOMÁNYA
BUDAPEST, IV., EGYETEM-UTCA 4

A CÍMLAPTERV ÉS SZIGNETT BUDAY GYÖRGY MUNKÁJA

BIBLIOTHECA ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
BUDAPEST

Első Kecskeméti Hírlapkiadó- és Nyomda-Rt. — Igazgató: Tóth László

300840

A Magyarságtudomány előfizetőihez és olvasóihoz

Hosszas, kényszerű szünet után a Magyarságtudomány ismét megjelenik előfizetői előtt s kéri továbbra is jóindulatukat. A sanyarú körülmények, a teljes pénztelenség kényszerítettek a hallgatásra s a nehéz körülmények nyomása okozza, hogy a folyóirat az 1937. évre a négy számát egyetlen, bár terjedelmes számba kénytelen összevonni s ez az 1937-es év is 1938 ötödik hónapjában jelenhetik meg. Indokolt, az előfizető is, az olvasó is joggal elvárhatja a magyarázatot. Egyszerű a magyarázat: a folyóiratnak kevés az előfizetője s ez a kevés előfizető a minimális, évi öt pengőt kitevő előfizetési díjjal nem tudja fenntartani folyóiratát. A felsőmagyarországi Uj Szellem 1937. szept. 1-i számában őszintén s kertelés nélkül, kissé keserűen is, rámutattam az elhallgatás orcapirító indokaira: nagy szegénységünkre, a magyar alapkérdések iránt érdeklődők kis számára. Sokan mondották, hogy nem volt „okos és taktikus" a folyóirat gazdasági alapjainak gyengeségét leleplezni. De hazug dicsőségben kimulni nem volt kedvem s távolról sem szándékoztam szentimentális és félrevezető indokokkal leplezni a csupasz valóságot. Hogy a folyóiratot olvassák s tanulmányai jó munkát végeztek (ezt minden önhittség nélkül mondhatom, hisz egyszer sem vettem igénybe saját munkáim számára folyóiratomat) azt a disszertációk s tanulmányok hivatkozásai s elsősorban a Hóman—Szekfű: Magyar Történet hivatkozásai is bizonyíthatják. Mégis a folyóirat sorsa az elsorolt okok miatt bizonytalan volt s bizonytalan ma is. Mecénások nem állottak s nem is állanak hátunk megett, s ha ezt a párszáz pengőt nem kapom a kultuszminisztériumtól, a folyóirat ma sem közölhetné tanulmányait. Ezt is megvallom szégyenkezés nélkül. Pedig, ha valamikor, hát a mai bizonytalan s megnehezült magyar sors súlyos óráiban van szükség arra a misszióra, melyet a maga eszközeivel a Magyarságtudomány is vállal. Mi ez a misszió? A magyar öntudat erősítése, emelése. Szekfű Gyula írta legutóbbi magisztrális tanulmányában a következőket: „. . . időszerűsíti a kérdést (t. i. a magyar jellem kérdését) az egész európai szellemi és politikai légkör, melyben ugyan az egyes népek állig felfegyverkezve vicsorgatják egymásra fogukat, de emellett azt sem vetik meg, hogy mielőtt egymást leszúrnák, a másiknak belső ellenállását gyöngítsék és gyakorlott propagandá-

val rátukmálják ellenségükre, szomszédjukra, barátaikra a saját gondolkodásukat és életformáikat. Természetes, hogy ez az atmoszférikus nyomás különös súllyal fekszik rá a kisnemzetekre, és így a saját szempontunkból sem közömbös többé, hanem egyenesen nemzeti szükséglet, bizonyosságot szereznünk, vajjon nemzeti és népi egyéniségünk elég erős-e arra, hogy a ránehezedő idegen hatásokat kivédje és hű maradjon önmagához." (Szekfű Gyula: Nem vagyunk bujdosók. Magyar Szemle, 1938:395 l.) Valóban klasszikus meghatározás! A Magyarságtudomány az első számától az utolsóig s a most megindított könyvsorozatában ezekhez a feladatokhoz tartotta magát s ezt a nemzeti szükségletet igyekszik kielégíteni. Nem is lenne helyes most hosszas ígérgetésbe kezdeni s különböző „célkitűzéseket" emlegetni. Feladatunk a magyar öntudat szolgálata a becsületes tudományos kutatás eszközeivel; a részlettudományok mind egyetlen cél, a magyarság lényegének megismerése érdekében szövetkeznek folyóiratomban. S ezt a célt kívánják szolgálni azok a forráskiadványok s önálló kötetek, melyeket a Magyarságtudomány Könyvei sorozatában most indítok meg. E pár sorban csak arra kérem előfizetőinket s olvasóinkat, őrizzék meg szeretetüket e magyar célok érdekében a Magyarságtudomány s kiadványai iránt: segítségük nélkül feladatainkat nem teljesíthetjük, holott e feladatok teljesítése sokkal többet jelent ma az önmagáért való tudományos igazság felderítésénél. Ha el kell hallgatnunk, oka a magyar közönyösség lesz.

ORTUTAY GYULA

A magyar nemzeti szellem

Európa újkorának a története úgy tekinthető, mint a nacionalizmus története. A középkori Európa egyrészt nagyon is szét volt tagolva, rendekre, tartományokra, apró egységekre, másrészt egészében egybe volt foglalva a keresztény respublika egyetemében. Az újkor folyamán alakulnak ki a szilárd nemzettestek, melyek egyrészt feloldják önmagukban az apró töredékeket, másrészt erősen elkülönülő egységekre bontják Európát. Nemzeti sajátosságok addig is voltak, s megvoltak az önérdekek is, de szinte öntudatlanul, s anélkül, hogy a nemzet tagjai ezt az elkülönülést és sajátosságot akarták volna; most lép fel a nemzeti öntudat, s ezzel csodálatosan meggazdagodik földrészünk szellemi élete. Az élet gazdagsága differenciáltságában áll:. európai kultúránk bőségét nemzeteiben csodálhatjuk. Európa ma már éppen ezt a sokszínűséget jelenti. mely termékeny felszültséget hordoz magában, s már csak ezért is szent kötelesség a nemzeti lét megőrzése. A fejlődés azonban túlságba csapott, az öntudatból önimádat lett; lassan elszállt a középkor, a humanizmus és a barokk keresztény univerzálizmusának emléke is, az egyetemes emberiség szolidaritásának érzete kihalt, a nacionalitás az emberi értékrendszer középpontjába emeltetett, más normát és igényt nem tűrt meg maga mellett, s ezzel megszületett a nacionalizmus. A nacionalizmus egyrészt teljesen ki akarta emelni a maga nemzetét a többi emberiség köréből, másrészt kiterjeszteni rá hatalmát az imperializmus erőszakával. Így a nemzetiség, az emberi világ egyik legdrágább kincse, gazdagságának forrása, átok és romlás kútfejévé torzult, míg aztán századunk elején az egész világot lángaborította. A józan ész arra számított, hogy ebben a tűzvészben elvakult dühe is ellángol.

Századunk első két évtizedének eseményeiből és fejlődéséből észszerűen aligha lehetett volna másra következtetni, mint bizonyos humanista kozmopolitizmus erejének és uralmának hatalmas megnövekedésére. Joggal lehetett számítani, hogy a világháború meghozza kiábrándulását, felébreszti a nacionalista imperiálizmus iránti ellenszenvet, s az is logikus következtetés volt, hogy a közlekedési eszközök, a gazdasági viszonyok és a népek közti érintkezések egyéb

M. T. AKAD. KÖNYVTÁRA
1938 3484

módjainak fejlődése gyors nemzetközi és nemzetek fölötti kiegyenlítődési folyamatot indít meg, beláttatva az egymásrautaltságot és az együttműködés üdvös voltát. A tények ismét megcsúfolták a rációt. A nacionalizmus duzzadt meg soha nem látott bőséggel végletes sovinizmussá. A nemzetek minden erejükkel azon vannak, hogy minél élesebben elkülönítsék magukat néptársaiktól, sőt egyenest szembehelyezkedjenek velük, messze meghaladva az általános helyzet által parancsolt védekezés szükségességét, s ezzel a szükségességet is végzetesen növelve. Ez a szorgos határvonás nemcsak politikai téren megy végbe, hanem magasabb kultúrális síkon és a nemzetiség mélyebb rétegeiben is. A népek szellemi határaikat is szorosan maguk köré vonják. Úgy látszik, a világnak váratlan kitágulása azt a rémületet keltette föl, melyet Pascalban a végtelen űr. Az a lázas buzgalom, mellyel a nemzetek a maguk sajátos egyéniségét kidomborítják és féltékeny makacssággal, szakadatlanul és tüntetően dokumentálják, azt a benyomást kelti a szemlélőben, hogy elvesztésétől remegnek. Úgy tűnik fel, mintha nem bíznának ősi, természetes erejében, s attól tartanak, hogy ha nem zárkóznak önmagukba, hanem kitárják kapuikat, idegen áradatok borítják el a féltve őrzött nemzeti mivoltot és semmivé oldják. El sem tudják képzelni, hogy a semminél egyéb is várakozhat a határokon túl, s hogy a nemzeti mivolt sokkal előbb és halhatatlanabb valami, hogysem rászorulna erre a túlzott óvatosságra. Nem eszméltek rá a kitágult világban való élet új módjára, s ezért még makacsabbul túlozzák a régit. A nemzeti kizárólagosság egészen primitív idegengyűlöletté fokozódik, az általános emberi hangoztatása a nemzet eszméje iránti árulásszámba megy, s régi keresztény népek keresik azt, ami elválaszt, ahelyett, ami egyesít, az Evangélium parancsáról megfeledkezve.

Ez a nacionalista reakció természetesen megduzzasztotta azt az irodalmat is, mely a népek egyéni jellemét, a nemzetek sajátos lényegét igyekszik kivizsgálni, megállapítani és öntudatossá tenni. Ez a buzgalom nemcsak publicisztikai, hanem gazdag tudományos termést is hozott létre. E magábanvéve örvendetes kísérletek közt vannak geniális koncepciók és igen tanulságos kezdeményezések, de elfogulatlanul megállapíthatjuk, hogy seholsem hoztak döntő eredményt. Seholsem haladtak túl lényegileg a száz év előtti romantika hasonló próbálkozásainak impresszionizmusán, vagy expresszionizmusán. Az eredménytelenség nyilván nemcsak abból a körülményből fakad, hogy e kísérletek távolról sem a kívánatos nyugodt légkörben folynak, amely az érzelemmentességet és tárgyilagosságot biztosítaná, hanem még inkább a türelmetlen kapkodásból, s az ezzeljáró teljes módszertani fejetlenségből. A tudomány a módszeren múlik; itt pedig olyan bizonytalanság uralkodik abban a kérdésben, milyen módszereket kövessünk, milyen eszközökkel éljünk, de még csak abban is, miként állítsuk fel a problémát, amelyhez foghatót semmiféle tudományos tárgy körül sem tapasztalhatunk.

Mindenki a végső eredményre tör, kellős közepén ragadja meg a kérdést, legott nemzetének örök, elévülhetetlen képét akarja monumentális szoborrá faragni, egy-két mindent átfogó jelzővel kristályos egységbe ragadni, — miközben tökéletesen tisztázatlanul maradnak az alapfogalmak és azok az alapelvek, melyek az eredményes vizsgálathoz szükséges világosságot vethetnék tárgyukra.

A politikától természetesen nem lehet kívánni, hogy ne a saját céljait kövesse, saját érdekeit szolgálja. Módszerei közé pedig minden időben odatartozott, hogy bizonyos fogalmak körül homályt terjesszen, vagy pedig nagyonis határozott közvéleményt alakítson ki, ha éppen egyoldalú, kritikát ki nem álló, jelszószerű fogalmazásban is. A tudománynak viszont az a belső törvénye, hogy elfogulatlanul, pillanatnyi gyakorlati érdekekre nem tekintve, szigorú kritikai elemzéssel derítse fel a fogalmak valódi jelentését és egymásközti viszonyát. A tárgyunkhoz tartozó legelső alapfogalmak pedig éppen azok, melyek magyarázatának jogát a politikai gyakorlat a legféltékenyebben igyekszik magának lefoglalni. Ezek a nemzet, nép, faj és állam fogalmai. Minden vizsgálatnak, amely egy nemzet szellemének felderítésére irányul, legelőször is ezeket a fogalmakat kell pontosan meghatároznia, legalábbis a nemzet fogalmához való vonatkozásukban. A következő lépés a nemzet általános strukturájának vizsgálata, s csak azután jöhet a konkrét feladat, valamely nemzet szellemének felderítése. Csakis ezzel a szürkének, lendületlennek látszó, lépésről lépésre haladó, kitartó, türelmes elemzéssel juthatunk el kellőképen megalapozott szintézishez, s csakis az így nyert szemlélettel szolgálhatjuk elméleti tevékenységünk nagy, a pillanatnyi érdekeken messze fölülemelkedő gyakorlati célját: a nemzeti öntudat elmélyülését és tisztulását, mely képes megőrizni a nemzetiséget az egyetemes emberi egységében is, vagy bárminő tánadással szemben.

E tanulmány is megkísérli a magyar nemzeti szellem meghatározását, s végső célját ebben tűzi ki. Az eredményt az utolsó szakasz tartalmazza. Ám ezt megelőzőleg kevésbé népszerű feladatot akar teljesíteni, szürkébbet, érdektelenebbet, unalmasabbat a nagyközönség szemében, de olyat, melynek megkerülésével végső eredményeihez nem juthatott volna el. E kevésbé vonzó szakaszok a fentebb említett fogalmak és a velük kapcsolatban felvetődő kérdések filozófiai elemzését és az így nyert belátásokra alapítható módszer kifejtését tartalmazzák. Vázlatosan, mint ahogy vázlat az egész tanulmány. Az olvasónak szabadságában áll átlapozni az előljáró szakaszokat, de nélkülük, a bennük foglalt igazolási kísérlet nélkül, pusztán egyéni vélekedésnek tünhet fel az utolsó szakasz eredménye is.

I.

Legkönnyebb az állam fogalmi tartalmát körülírni, noha a mai totalitárius törekvések ezt sem hagyták érintetlenül. Egyelőre azonban még nem kell bővebben bizonyítani, hogy nem azonosítható a másik három fogalom közül egyikkel sem. Merőben racionális képződmény, világos jogi alkattal. A hozzá való tartozás az egyén számára hivatalos formákhoz van kötve, melyek semmiféle érzelmi részvételt nem követelnek. Ugyanilyen formák tartják fent létét is, s e lét a formák megszüntetésével erőszakosan meg is semmisíthető, anélkül hogy a faj, nemzet vagy nép pusztulása ezzel együttjárna. Egy nemzet, faj vagy nép részei különböző államokhoz is tartozhatnak. Sőt akadhat nép, faj vagy nemzet, mely sehol semmiféle államot nem mondhat magáénak, bár kétségtelen, hogy létüket leginkább az állam biztosíthatja. Állam is lehet, amely semmiféle népé, nemzeté vagy fajé, csak színleg viseli nevét, valójában pedig egyesek vagy csoportok uralma. Az állam jelentése, értelme, célja, feladata is változékony éppen a nemzeti szellem vagy a korszellem felfogása szerint, — nemzetállam, szociális állam, kultúrállam, adminisztratív állam stb. — míg a faj, nemzet és nép jelentése adva van, nem a ráció alakítja, ő csak értelmezi az adott tartalmakat.

Gyakrabban cserélik össze a faj, nép és nemzet fogalmait. Pedig itt is vliágosak a határok. A faj merőben biológiai kategória. Faja a testnek van, és csak a történet kezdetén, tehát számításba nem vehető messze múltban lehetett köre azonos a szellemi, kultúrális határokkal, néppel és nemzettel, — ha ugyan ilyesmikről beszélhetünk akkor. A fajok határai a történeti időben már teljesen elmosódnak, tiszta fajokról csak elméleti feltevésként beszélhetünk, s még kevésbé köthető valamely történeti nép vagy nemzet egy bizonyos fajhoz. Az az embercsoport, amelyből egy nép vagy nemzet áll, már a törénete kezdetén többnyire különböző biológiai fajokhoz tartozó egyedekből verődött össze, s a keveredés története folyamán egyre tartott. Az az embercsoport tehát, mely népileg és nemzetileg egység, távolról sem egység biológiai értelemben, vagyis nem nevezhető fajnak. A faj más módon befolyásolja a nép és nemzet alkatát, bár távolról sem oly jelentős mérvben, mint némelyek vélik. A faji hovátartozás meghatározza az egyén lelki életét, minthogy a psziche — jól megkülönböztetve a szellemtől! — szoros kapcsolatban van a testtel, s ennek alkata eldönti amazét. Lelki funkcióink, magatartásunk, reakcióink üteme és formája, temperamentumunk és ösztönös hajlamaink, egyszóval mindaz, ami az emberi élet primitívebb tevékenységeit illeti, testi mivoltunkból veszi eredetét. Testi mivoltunk pedig biológiai örökség, melynek alapanyaga faji természetű. A népet vagy nemzetet alkotó egyedek faji hovatartozása tehát kétségtelenül rányomja bélyegét e közösségek életére is és szolgáltatja azokat a lelki formákat, melyekben a szellemi tartalom kifejeződik. Ezek a formák mindig fajilag tipikusak, s elsajátíthatatlanok

és levetkőzhetetlenek. Adottságok. Csupán módosíthatja őket a természeti környezet, a civilizáció és a foglalkozásszerű élettevékenység. A legtitokzatosabb és legkiszámíthatatlanabb eredményű folyamat a fajok kereszteződése, amellett hogy végtelenül jótékony. De a kereszteződés maga nem tipikus, hanem erősen individuális és mindig bizonytalan, hogy az egymást keresztező fajok tulajdonságai minő ötvözetbe forranak az új egyedben össze. Még bonyolultabb e jelenség, ha egész néppel kapcsolatban tekintjük. Hogyan viselkednek egymással szemben ezek a faji biológiai és pszichikai tulajdonságok? Milyen feszültség, összeütközés vagy harmónia jön létre? Létre jön-e valóban egy olyan pszichikai típus, amely egy nép egészére jellemző, éppen úgy, mint ahogy a faji tipikus vonások a faj egészére?

Ezzel már a néplélek, népjellem kérdéséhez közelítettünk. A nép azonban nem biológiai, hanem történeti egység. Biológiailag többnyire nagyon is sokféleség. Történeti erők hatására verődnek össze a különböző fajtöredékek kultúrális, tehát szellemi közösséggé. A szellemit pedig az jellemzi a lelkivel szemben, hogy tartalma van, mégpedig értéktartalma. A szellem értékeket, ideákat, eszméket, célokat tartalmaz, melyek megvalósítást követelnek, s azt a törekvést oltják az emberbe, hogy életét az adott természeti síkról felemelje, nemesítse, általában az egész természeti valóságot átalakítsa, átszellemítse: kultúrálja. A lelki reakció és magatartás ösztönös, reflexszerű, a szellemi ellenben elhatározásunktól függ; döntenünk kell és el kell szánnunk magunkat rá. Itt nincsenek adott sínek, melyeken a cselekvés ösztönösen elindulhat, mint a lélek birodalmában, hanem fel kell ismernünk a követendő célt, mérlegelni a lehetőségeket és kiválasztani a helyes irányt. Nemcsak élünk, hanem teremtünk is; nemcsak résztveszünk az életben, hanem részvételünkkel alakítunk is rajta. Szabadok vagyunk és felelősséggel tartozunk.

A nép tehát már nem természeti, hanem történeti, szellemi közösség. Ennélfogva legfőbb kritériuma a közös kultúra. Ám ezzel aligha merül ki fogalma. Részletesebb ismeretét a nemzettel való éles szembeállításból meríthetjük.

Bármennyire ingadozó a mindennapi szóhasználat a nép szó alkalmazása körül is, nagyon jó nyomon jár, amikor a nép fogalmán a nemzettel szemben valami kultúrális-szociális és történeti-fejlődési tekintetben alacsonyabbat és kezdetlegesebbet ért. A nép még nem nemzet, s nem is biztos, hogy az egész nép nemzetté lesz, de a nemzet a népből fejlődik ki. A két állapotot az öntudatosság foka választja el. Ez nemcsak abban nyilvánul meg, hogy a nemzeti kultúra magasabbrendű, míg a népi primitívebb, az első szabadabb, fejlődésképesebb, a másik formai tradiciók által kötöttebb, konvencionálisabb, hanem még inkább abban, hogy a néphez való tartozás az egyén számára adottság, beleszületettség, mely öntudatlanul irányítja szellemét, szabja meg életformáját, tölti el kultúrával, míg

a nemzethez való tartozást vállalni kell, s öntudatosan elfogadni eszményeit és céljait. Mert a népi inkább hagyomány és teljesültség, a nemzeti ellenben hivatás és feladat. Az ösztönösség és tudatosság fokának aránya magyarázza azt is, hogy bár a népiséget levetkőzni sokkal nehezebb, hosszabb, mint kilépni egy nemzet közösségéből, melyhez pusztán egy elhatározás szükséges, a népi közösség mégis lazább, az összetartozás érzése a néptagok egymástól való területi, kultúrális, szociális távolságával csökken. Továbbá inkább negatívum ez, a más népektől való idegenség érzése, míg a nemzeti érzés határozott pozitívum. A népi kultúra változása, fejlődése is sokkal lassúbb ütemű, mint a nemzeté, mégsincsen oly szilárd, határozott magja. A nemzet szilárd, határozott körvonalú egység; tagjai, ha valódi nemzettagok, egyforma intenzitással érzik az összetartozást a nemzet eszméjéhez való hűségben, s ez az eszme öntudatos keménységgel őrzi magát a kultúra és történet bárminő rohamos fejlődési lendületében is. Ez az eszme a nemzet esszenciája; logikai értelemben maga a nemzet ez, a nemzet mint idealitás. Míg ez ki nem kristályosodik a nép életének tüzében, nemzetről beszélni nem lehet. A nemzet „szelleme" is ez az eszme, azzal a magatartásformával együtt, melyet a nemzet ezzel az eszmével és a valósággal szemben, melyben érvényesítieni akarja, tanusít. A nemzet szelleme abban nyilvánul, milyen sajátos álláspontot foglal el az értékek és valóság között, azaz a kultúrával szemben. Más szavakkal: mivé akarja kultúrálni önmagát, milyen ideális-kultúrális feladatot, milyen történeti hivatást tűz maga elé? Nép és nemzet egyaránt történeti sorsközösség, de az egyik csak öntudatlanul tűri sorsát, s a közösséget, a másik öntudatosan vállalja. Ezzel az is magyarázatot nyer, hogy a nemzet-fogalom maga is történeti változásnak van alávetve. Ez a mi meghatározásunk merőben formális, tehát bárminő kor bárminő tartalmú nemzet-fogalmával összeegyeztethető, de a tartalmi nemzetfogalom maga is történeti változáson ment és megy át. Egészen mást értettek nemzeten, nemzetin, egészen más kritériumait ismerték a nemzethez tartozásnak a görög városállamok lakói, mint a középkoreleji királyok alattvalói, másként gondolkoztak ezek felől a rendiség korában, mint a mai nacionálizmus idején. Esetleg egyáltalában nem is tudta nemzetnek magát az a közösség, melyet a mi fogalmunk alkalmazásával annak kell tartanunk. Ez a formai kategória ugyanis lehetővé teszi az egyneműség és fejlődési folytonosság felismerését a valóban történetileg összetartozó, rokon jelenségek és összefüggésük terén, bárminek is hitték és tartották magukat. E fogalom azt állapítja meg, hogy egy határozott, elkülönült, önmagában egységes, individuális szellem jelentkezik és továbbfejlődik, s minden változáson át sem veszíti el eredeti tendenciáit, korábbi formáival való benső összeköttetését, egyszóval végig önmaga marad, s előbb vagy utóbb nemzetnek tudja magát.

Milyen forrásokból, milyen jelekből olvassuk ki ezt a nemzeti szellemet? Minthogy történeti képződmény, csakis történelmileg ért-

hetjük meg. Ez a legfontosabb módszertani belátás, s a továbbiak talán meg fogják erősíteni.

Hármas rétegeződéssel állunk itt szemben. S ha a fejlődés csúcsáról, a nemzet felől tekintünk vissza, akkor az első, a biológiai-faji réteg jelentőségét abban ismerhetjük fel, hogy a szellem számára a pszichikai készséget, formákat alapjukban meghatározza. Itt veszi eredetét az, amit néplélekneк, népjellemnek nevezünk. Természetesen csak eredetét veszi, mert aztán az idő és viszonyok, geográfiai környezet, életmód, foglalkozás, történeti események, egyszóval az élet hosszú alakító hatása érleli ki, nem is beszélve arról a hatásról, melyet a kereszteződő fajok egymás alapanyagára gyakorolnak. Hogy a biológiai-fiziológiai tényező és a pszichikai életműködés kapcsolata és hatásviszonya ténylegesen, *in actu* miben áll, a pszichológiának és természettudományoknak egyaránt eldöntetlen kérdése. Nincs leleplezve az a pont, ahol e két valóság érintkezik, ahol a lélek a testből kihajt. Mint ahogy arról a pillanatról sem tudunk semmi bizonyosat, amikor a lélek eltelik szellemmel, amikor a merő idealitás a realitás világába lép. Csak annyit tudunk, hogy e három világtényező az emberben egységre lépett, mégpedig állandó feszültségben, legtöbbször harcban forró, harmónikus békébe csak ritkán, az akarat nagy megfeszítésével köthető egységre. S ha ennyi homály terjeng alapvető problémáik körül, hogyan bízhatnók magunkat merőben a fantáziából táplálkozó biológisztikus mitológiákra? Ahogy viszonyukat látjuk, nem kétséges, hogy a nemzeti szellem szempontjából éppen a biológiai tényező a legkevésbbé döntő, ha ugyan elfogadjuk azt a régi és hiteles ismeretet, hogy a szellem éppen a test leküzdésében és a tőle való szabaddátételben éli önmagát.

Ezek után könnyen felismerhető a néplélek és nemzeti szellem fogalmi különbsége. A néplélek csak a primitívebb funkciók, formák foglalata, a magatartás, melyet a nép élettevékenységeiben tanusít, a mód, mellyel szellemi életét *is* éli, s a nemzet eszményeit *is* szolgálja. A nemzeti szellem merőben eszmei tartalom, s független a néplélektől. Ugyanaz az idea uralkodhat a legkülönbözőbb lelki alkatok felett, s szolgálni lehet neki igen különböző módokon, formák között. A nemzeti szellem nem a néplélekből hajt ki, hanem föléje helyezkedik, s csak felhasználja, bárha sorsa, élete, megvalósulásának mértéke, üteme és alkata természetesen szorosan összefügg a néplélek alkatával, amely számára adottság. E ponton azonban azt sem szabad számításon kívül hagyni, hogy a szellem ereje alakíthat a lélek természetén, hajlamainak arányán változtathat, képességeit erősítheti vagy gyengítheti, erőit új irányba terelheti, s így egy nép jelleme is alakítható. Ott van például a sokat emlegetett eset, hogyan lett Shakespeare angolja a clubok gentlemanje.

De a népnek már nemcsak lelke, hanem szelleme is van, hiszen történeti, kultúrális közösség. Az ember soha sincs kultúra nélkül, bármily primitív, alacsony szükségleteket elégít is az ki. A kultúra

csírái ott vannak már a homogén fajú törzs életében, s tovább fejlődnek a fajtöredékekből összeverődött nép körében; a fejlődés egyik jele éppen a néppé növekedés is. S ha kultúra, bizonnyal értékeket, ideális célokat, eszméket követ, — mi választja hát el szellemét a nemzeti szellemtől? Fentebb már láttuk a nép és nemzet közötti különbség legfontosabb vonásait, melyek fokozati különbségre mutatnak. Most a döntő mozzanatot emeljük ki, mely már nemcsak fokozati, hanem valóban lényeges alkati különbséget létesít

Egy létező egyén, közösség, vagy tárgyi alkotás szelleme mindig azt jelenti, milyen állást foglal el az értékek ideális világával szemben. A népben, láttuk, nem emelkedik a közösség a maga öntudatára, tehát szellemében nem is a közösség mint közösség foglal állást. A szellemi feladat nem a közösség mint közösség elé állíttatik. Az állásfoglalás az egyéneké mint egyéneké, a felelősség is az övék, s ezt nem az élő idea, hanem csak a közösség és konvenciói előtt kell vállalniuk, úgyhogy formák betartásával eleget tehetnek. A felelősség itt nem történeti felelősség, — hogy ezt a kifejezést használjuk. Ez a népi kultúra és szellem elsősorban közeli, gyakorlati célokra irányul; nem annyira ideális, mint inkább reális érdekek a döntőek. Erkölcse szociális morál, művészete iparművészet és szórakozás, tudása praktikus ismeret. A kultúra a közvetlen életszükséglet, nem a tiszta szellem szolgálatában áll. Utilista, nem idealista. Mint minden kultúra, úgy a nép kultúrája is szerves egység, individuális totalitás; alkatát középponti jelentés határozza meg, mely mindenik tagját áthatja. De ez a jelentés teljesen öntudatlan. Nem is bizonyos, hogy genetikusan elsődleges az egészhez képest, lehet, hogy csak a különböző forrásokból összekerült tagok hosszú együttélése és lassú összeszövődése folyamán alakult ki utólag; a nép tehát előbb született meg, kultúrájával együtt, szelleme csak aztán fejlődött ki. S ami a legdöntőbb, ez a szellem, kultúrájának ez a központi jelentése nem irányul önnön körén túl.

A nemzeti szellem döntő bélyege ezzel szemben az, hogy tudatában van az önmaga egységének, univerzálizmusának, az egész kultúrát központilag szervező erejének; a nemzetet mint nemzetet, közösséget tekinti és feladatát mint a közösség hivatását látja, mégpedig a többi nemzet, az egész emberiség körében s mint teljesen ideális, transzcendens feladatot. A nemzet akkor létesült a népen, amikor már nemcsak az egyén felelős a közösségnek, hanem a közösség felelőssége is felismertetik, nem az egyénnel szemben azonban, hanem egy mindkettőjük felett lebegő hatalom előtt, egy hatalom előtt, mely egyén és közösség feladatát egyaránt kiszabja a többi egyén és közösség körében. A nemzet tudatára ébred univerzális, ideális és transzcendens jelentőségének és értelmének. Ez a jelentése annak a kifejezésnek, hogy történeti hivatására eszmél. Tisztán logikailag nézve, a nemzet tagjai voltaképen nem a nemzetnek felelősek, hanem annak az ideális hatalomnak, mely a nemzet hivatását is kitűzi, s a nemzet tagjai nem reálisan, hanem ideálisan

tartoznak a nemzeti közösséghez, mert a hivatást kifejező ideában tartoznak össze. Ennek a felismerésnek jelentőségét még látni fogjuk.

E hármas rétegeződés tehát fokozatosan magasabbra emelkedik a biológiai síktól a tiszta szellem felé, az ösztöniségből a tudat világosságára, a kezdetleges életszükségletektől a legmagasabb értékek birodalmáig, a primitív civilizációtól a felsőrendű kultúráig. Hogy azonban a nemzet valóságos, történeti alkatát félre ne ismerjük, e fejlődéssel kapcsolatosan két körülményre kell figyelemmel lennünk. Mindkettő a történeti képződmények általános természetével függ össze.

Minden történeti képződmény szintézis, a korábbi fejlődés szintézise. A jelenben mindig benne foglaltatik a múlt. A nemzet hármas rétegeződése is azt jelenti, hogy fellelhető benne a két korábbi stádium. A nemzet tagjaiban természetesen benne élnek a faji sajátságok, melyek a nemzeti eszmét szolgáló néplelket is meghatározzák bizonyos mértékig, s a nemzet kultúrája is rátámaszkodik a nép kultúrájára. Autochton és egyeredetű kultúra azon a fokon, amikor már nemzetről beszélhetünk, sőt már korábban sem található, — s nemcsak a kultúrfilozófiai következtetés, hanem az empírikus tudományok is azt bizonyítják, hogy minél többfelől nyer ösztönzést egy alakuló kultúra, annál gazdagabb és átfogóbb, s erőteljesebb, — mégis valami sajátos új jön létre a nemzet kezében, s éppen a nemzeti eszme kristályosító hatására. De bármily fejlett, s bármily sokféle idegen hatás által termékenyült is meg egy nemzet kultúrája, az ötvözetben ott vannak a népies elemek, melyeket a nemzetté fejlődés ott talált, átformálódva, átszíneződve, új vonatkozásokba kerülve, és megfelelő vizsgálattal mégis felismerhetően. S ez a korai ötvözet, mely az öntudatlanság sáncai mögött búvik meg, bizonyul a legszilárdabbnak, a legtartósabbnak, olyannak, melyre aztán gyakran lényétől nagyon is idegen építmény emelhető. Példáját látni fogjuk a magyar nemzet kialakításának történetében is.

Ugyane fejlődés vázlata fogja gyakorlati példáját szolgáltatni a másik minden történeti jelenséggel közös törvényszerűségnek. A fejlődés átmenetekkel jár. Lépten-nyomon középfokok vannak. Sőt talán egyéb sincs, mint középfokok, átmeneti formák. Bármelyik réteget is szemléljük, sohasem szabad megfeledkeznünk róla, hogy a faji törzs alkulóban levő nép, a nép alakulóban levő nemzet. És a nemzet is alakulóban levő nép! Mert ahogy a nemzet tagjai is mind biológiai diszpozicióval rendelkeznek, fajhoz, ha természetesen mindig keverék fajokhoz is, tartoznak, úgy minden olyan közösség körében is, amely nemzetté emelkedett, vannak hatalmas rétegek, a közösség tagjainak legtöbbje, akik csak nép, nemzeti öntudatnak minden nyoma nélkül. Mint ahogy más oldalról a nemzet eszméjének is van kezdete, amikor még a nemzet csak kevesek akaratában fogamzott meg. S végül: az ember és élete nem a tiszta szellem birodalma. Még kevésbé a tiszta öntudaté. Homályos ösz-

tönök, kusza érzések, nemcsak értékek, de érdekek s a célok mellett kivülről ható okok is uralmukban tartják. S még sokkal inkább a közösségek tömegeit, mint az egyént. Igy a nemzetet is. Strukturájában és életében, legfejlettebb formájában is, ott zajlanak a primitívebb stádiumok ösztönei, érzései, szenvedélyei, s el kell viselnie mindazt, amit ottlétük magával von. Magatartásán, szellemének formáján is ott viseli hát e heterogén erők zajlásának nyomait. Élő valóság a nemzet és szelleme, osztozik hát minden élő sorsában. De szellemi valóság is! És ez a döntő. Mert a kozmoszban mindennek az a lényege, s az adja meg helyét, amivel több és magasabb.

II.

A nemzet tehát történeti valóság. Keletkezésében is az. A szellem hozza létre alantasabb közösségi formákból, azáltal, hogy kialakítja eszméjét, azt az ideális képletet, melyet később a nemzet szellemeként ismerünk fel. A nemzetet ez a szellem konstituálja, hozzáképest ő az elsődleges. A nemzet szelleme apriori a nemzet valóságával szemben. Ez a szellem, amely, mint a szellem mindig, törekvés, írja elő a nemzet történetének a tendenciáját is. A történet nem egyéb, mint a szellem küzdelme a valósággal a maga megvalósításáért. A nemzeti történet a nemzeti szellem küzdelme azért, hogy a maga elé tűzött ideákat, célokat megvalósítsa az adott viszonyok felhasználásával vagy akadályainak leküzdésével, vagyis hogy a nemzet önmagában tökéletessé legyen s felismert és vállalt hivatását betöltse. Igy tehát a nemzet és története a maga tiszta és végső lényegében semmi másból nem érthető meg, csak szellemé-ből. De mivel, amint láttuk, a nemzeti szellem univerzálizmusra és transzcendenciára irányul, vagyis a tiszta, egyetemes, abszolut szellemet akarja a nemzet valóságában érvényesíteni, a nemzeti szellem az abszolut szellemben leli értelmét és érvényét, tehát abból is érthető meg. Az a megismerési mód pedig, amely a történeti valóságot a szellem valóságából magyarázza, történetfilozófiai. Tárgyunk történetfilozófiai kérdés és csakis e tudomány módszereivel oldható meg. A fajbiológia nem mond róla semmit; az első kulturális jelenség felmerülésénél csődöt mond, mert a kultura nem a vér, hanem a szellem alkotása. De nem vezet eredményre a néplélektan vagy néprajz sem, mert — amint láttuk — a nemzet a kulturának olyan magas fokán lép fel, ahol e tudományok módszerei már hasznavehetetlenek. A néplélekből sohasem vezethető le a nemzeti szellem, a sors és hivatás tudata. A szellem parancsa az a közösség történeti helyzetében, s csakis belőle vezethető le és érthető meg. A nemzeti szellem, a filozófia műszavával élve, objektív szellem és ennek az általános kategóriái érvényesek rá is. Ennek jelentőségét tüstént megvizsgáljuk.

Mindeddig figyelmen kívül hagytuk — fejtegetéseink egyvona-

lúsága érdekében — néhány fontos és döntő kérdést, s úgy tettünk, mintha nem is volna probléma, — mégpedig a nemzeti szellemnek a maga tartalmában való megismerése szempontjából a leglényegesebb probléma, — hogyan létesül, mimódon áll fönt és funkcionál bárminő közösség, közös kultura, egyszóval mindaz, amit a filozófia objektív szellemnek nevez. Pedig létezési módját és alkatát minden bizonnyal a létesülés módja szabja meg. Aligha tévedünk, ha azt hisszük, hogy a tárgyunk körül uralkodó zavar nagyrészt a genetikus vizsgálat elhanyagolásából származik. A mi feladatunk természetesen nem lehet — filozófiai vizsgálataink természetéhez híven — tényleges közösségek, nemzetek keletkezésének empirikus nyomozása, nekünk a közösség létesülésének logikumát, általános szkémáit kell alkalmaznunk magyarázó elvül.

Már fentebb írtuk, hogy tisztán logikailag nézve, a nemzet tagjai voltaképen nem a nemzetnek felelősek, hanem annak az ideális hatalomnak, mely a nemzet hivatását is kitűzi, s a nemzet tagjai nem reálisan, hanem ideálisan tartoznak a nemzeti közösséghez, mert a hivatását kifejező ideában tartoznak össze. Az imént pedig azt mondtuk, hogy a nemzeti szellem objektív szellem, értelmét és érvényét az abszolut szellemből nyeri. Ezekben a megállapításokban az abszolut, objektív és szubjektív szellem viszonyáról van szó. E viszonyt nagyjából tisztázta a tudomány. Mindenesetre a filozófia legáltalánosabban elfogadott tételeit találjuk e viszony kérdéseire adott feleletek közt.

A szellem létezési módja az érvényesség. Nem „van", hanem „lennie kell". Nem „való", hanem „kellő". Meg kell valósítani, szerinte kell átalakítani az adott valóságot, hogy értékes legyen. Amikor a szellem még tiszta érvényléttel bir, tiszta idealitás, a valóhoz egyáltalában nem tapadt, abszolut vagy normativ szellemnek nevezzük. Tárgyunkkal való vonatkozásában nem lehet feladatunk, hogy felvessük metafizikai problémáit, csak arra mutassunk rá, hogy létét közvetlenül tapasztaljuk normativ erejének megélésében. Amikor azonban bennünket, az emberi egyént áthatja, s puszta biológiai individualitásunkon felül szellemi személyiségként állunk szemközt az abszolut normákkal és az értékessé formálandó valósággal, akkor már szubjektiv vagy individulális szellemnek nevezzük. Az átformált értékkel áthatott valóság, a kultúra pedig az objektiv szellem. Objektiv valóban, mert a szellem benne tárgyként jelenik meg. Ehez nem elengedhetetlenül szükséges a matéria. Az objektiv szellem ideális valóság is lehet, mint például egy matematikai tétel, egy tudományos fogalom vagy egy stíluseszmény. Objektiv szellem a nyelv, a törvény, az állami rend, vallási dogmák, erkölcsi szabályok. Ezek mind ideális valóságok. Hogy anyaghoz is rögzíthetők, leírhatók, kinyomathatók, csak járulékos tulajdonságuk. De az objektiv szellem köréhez tartoznak ezek a matériális alkotások is, könyvek, képek, szobrok, épületek, eszközök, stb. Egyszóval az egész kultúra. Tárgyunkkal kapcsolatban azonban az

objektiv szellemnek különösen egy faját kell közelebbről megtekintenünk, a közösségek csoportját. Előbb azonban a szellem három formájának egymásközti viszonyára kell futó pillantást vetnünk alapvetésként.

A normativ szellem a maga tisztaságában közvetlenül sohasem lép érintkezésbe a valósággal, ahoz képest örökre transzcendens, csak a szubjektiv és objektiv szellemben érvényesül normativ ereje. De e két érvényesülési mód sem egyforma és egyenrangú. Az elsődleges a szubjektiv szellem; az objektiv az ő alkotása. Ez jelen vizsgálataink folyamán különösen fontos körülmény. Kétségtelen ugyan, hogy az egyén születik bele a már kész kulturába és szellemének alkatát e kultúra hatásai alakítják ki. Hiszen a nevelés épen az, hogy a gyermek üres lelki formáit szellemi-kultúrális tartalmakkal töltjük meg, mely tartalmak már előbb objektive megvannak. A szubjektiv szellem tehát az objektiv szellem ráhatására ébred életre; kronológiailag ez utóbbi a primér. Konkréte valóban nem tudunk elképzelni szubjektiv szellemet az objektiv nélkül, mert ez azt jelentené, hogy tartalom nélkül való volna, — a tartalom mindig objektiv, azért tartalom, — ami pedig képtelenség. Minden ember kultúrája örökölt alapon épül. Csak ezt az örökséget fejlesztheti tovább. De továbbfejlesztheti! S ez a tapasztalati jelenség mutat a viszony lényegére. Ez a tapasztalat talán még meggyőzőbb, mintha arra hivatkozunk, hogy a kultúra legelső bizonytalan kezdetei, csírái is emberi szellem és kéz szerény alkotásai voltak, tehát történetileg tekintve, az objektív szellem a szubjektív alkotása. Ennek ugyanis joggal ellene vethető, hogy ez a történet roppant valóságában pusztán egy pillanat volt, gyakorlati szempontból bátran számításon kivül hagyható. Mióta egyáltalában kultúráról, szellemi életről, bármily kezdetleges formában is, beszélhetünk, mindig kész kultúrhagyomány várja az egyént, s szellemét az határozza meg. Az a tény azonban, hogy az egyén változtathat ezen a hagyományon, azt jelenti, hogy a következő nemzedék számára, sőt gyakran a kortársak számára is, már új formában áll ott a kultúra, — hogy mily nagy köre, azt itt közömbös, — abban a formában, amilyenné az egyén alakította. Tehát már ennyiből is kétségtelen legalábbis a kölcsönhatás az objektiv és szubjektiv szellem között. Az átalakítást természetesen először önmagában végzi el az egyén az öröklött kultúrhagyományon, vagyis maga a szubjektiv szellem újul meg; majd az így kialakult értékszempontok, irányok, célok érvényesítésével, megvalósítási kísérleteivel hoz létre objektív alkotásokat s hagyja ott nyomát az objektiv kultúrán. Itt már határozottan a szubjektív szellem elsősége tűnik elénk.

De van a kérdés eldöntésének egy másik, logikai útja is, amely a szubjektív szellem logikai primátusságát kétségtelenül bizonyítja. A szellem létezési módja az érvény és jelentés; hogy realitássá váljon, nélkülözhetetlen tehát számára az alany, ki előtt érvénnyel és jelentéssel bir. Egy kőtömb minden szellemi alanytól függetlenül

létezik, s róla mint realitásról hírt adnak az érzékszervek; de hogy e kőtömbben Apollon szobra ismertessék fel, s felkeltse az összes hozáfűződő esztétikai és értelmi jelentéseket, ahoz oly alany szükséges, kinek számára e tárgy valóban azt jelenti, amit jelenteni kíván, s aki érvényesnek fogadja el e jelentést. Apollon szobra kétségtelenül objektiv szellemi alkotás, de valóságos léttel, objektiv léttel épen mint szellemi alkotás, nem pedig mint puszta materiális tárgy, szubjektiv szellem nélkül nem birhat. Tintavonások egy lap papiroson csak akkor válnak valóban szellemi objektummá, amikor a szubjektum szellemébe fogadja jelentésüket. Még világosabb a két tényező viszonya a tisztán ideális léttel bíró kulturális jelentéseknél. Egy erkölcsi szabály vagy jogi elv igazán csak a jelentését megértő és érvényesnek elfogadó alannyal szemben nyer objektiv létet. A legmeggyőzőbb eset azonban az, mikor maga az alany, a szubjektív szellem emelkedik objektiv szellemmé. Ha ugyanis az emberi személyiség olyan szellemi magaslatra emelkedik, oly teljessé lesz az értékekkel önmagában, oly gazdag és kiformált, hogy mintegy tárgyi műalkotásként tűnik fel a maga alanyiságában is és példaképként sugárzik „érvénye", az ilyen nagy személyiséget már önmagában az objektiv szellem birodalmába sorozhatjuk. Az objektiv szellem tehát csak a szubjektiv szellem hozzájárulásával, újrateremtő, alkotó tevékenységével válik élővé, valóban objektivvá, addig csak a normativitás puszta lehetősége szunnyad benne. Ennek a szubjektiv ujjáalkotásnak, létesítésnek járuléka és bizonyítéka az a közismert jelenség is, hogy egy alkotásban senki sem látja pontosan ugyanazt, mint a másik alany; mindenki számára mást és mást jelent; az objektum csak a bázist és irányt adja. Hogy mégis megértjük az objektumot is, azt a szellem egyetemes identitása biztosítja. A normativitás viszont nem függ az alanytól. A tiszta norma, az abszolut szellem, érvényes akkor is, ha senki meg nem érti jelentését és el nem fogadja. Léte logikai szükségszerűség: ha egyáltalában van jelentés és érvényesség, — már pedig tapasztalati tény, hogy van, — akkor kell lennie abszolutumnak, melyből az érvény erejét nyeri, s amire a jelentés mutat. S ez a tiszta norma, abszolut szellem valóban merő logikai léttel bir. Létformája az, hogy érvényes.

A szellem három formájának a viszonya s az egész szellemi élet alapszkémája tehát az, hogy a normativ szellem elevenné válik a szubjektumban és ez objektiv jelentéssel látja el, szellemi létre eleveníti a realitás tárgyait, azokat is, melyekhez már más szubjektum jelentést tapasztott, azokat is, melyek csak várják a jelentést, s ezáltal a normatív szellem parancsára a szubjektív szellem létrehozza az objektiv szellemet. Tárgyunkkal kapcsolatban a belátás, melyért az egész levezetésre szükség volt, az, hogy az objektiv szellem a szubjektiv szellem megértésében és elismerésében létezik; a kultúrának csak a lehetősége nyugszik a tárgyi alkotásokban, maga a kultúra szellemi léttel bir s csakis az emberi egyénekben,

akik fenntartani és szolgálni kívánják. Mihelyt a kultúrakarat ellankad és kihuny, megmerevedik és megsemmisül a kultúra is.

S ami áll így a kultúra egészére, az áll bármiféle kulturális részjelenségre. Áll a közösségek életére is. S minthogy a nemzet is közösség, szükséges belepillantanunk ennek az életnek a törvényszerűségeibe közelebbről is.

A magában álló individuum csak absztrakció útján képzelhető el, a valóságban az egyén mindig közösségben, mégpedig számtalan különböző közösségben él, a családtól az emberiségig. Valóságok-e a közösségek? Bizonnyal azok, hiszen létüket, erejüket, hatásaikat közvetlenül tapasztaljuk. S nincsen is létformájukban semmiféle misztikum, mint ahogy manapság szívesen vélnék. Nem valami titokzatos, az egyének felett lebegő, önálló élettel rendelkező transzcendens lények ők. Nem, egyszerűen szellemi léttel birnak, az egyének tudatában. Bennünk van, bennünk, akik a szó szoros értelmében a l k o t j u k őket, a család, a társadalom, a nép, a nemzet, az állam, az emberiség egyaránt. Mi létesítjük őket, azzal, hogy akarjuk őket. Tagjaik *consensusán* épülnek, az egyének egyező elismerésén, igenlésén. Objektiv valóságok, de objektivitásuk és valóságuk ugyanaz, mint bármi más objektív szellemi alkotásé. Bátran mondhatjuk, hogy azért van család vagy nemzet, mert van egy hely lelkünkben, ahol családtagnak vagy hazafinak érezzük és valljuk magunkat.

Van ugyan egy felfogás, amely nem vonva bár kétségbe, hogy a közösség létmódja megegyezik az objektiv szellemével, attól különválasztja és mint kollektiv szellemet sorozza a szellem másik három formája mellé. Ez a felfogás főként azzal érvel, hogy a közösség nem tárgyi alkotás, nem igazán objektum, hanem még csak ennek lehetőségeit hordja magában, mint az alkotó egyén, a szubjektum. A közösség szelleme tehát szubjektiv szellem, kollektiv szubjektum szelleme, s pusztán ez a kollektivitása, személytelensége, személy- és egyénfelettisége különbözteti meg az individuális szubjektiv szellemtől. Ebben az érvelésben mindenesetre van egy helytálló megfigyelés: a kollektivum szelleme valóban szubjektiv az objektiv szellem egyéb jelenségeivel és a normákkal szemben, — feltétlenül objektiv azonban az individuális szellemekkel szemben, mert azok alkotása. S ezen a tényen dől meg a felfogás helyessége. Felesleges metafizikai hipotézis. Az individuális szubjektív szellem ugyanis egy konkrét pszichéhez — és természetesen testi egyedhez — van kötve; ilyenről a kollektivum esetében szó sem lehet. A közösség szellemének léte és érvénye épen úgy az individuumok szellemének tartalma, mint bármi más szellemi objektivációé. Van egy réteg az egyén szellemi rétegződésében, amely nem individuális, hanem kollektiv: megismétlődik az egyének bizonyos kisebb vagy nagyobb csoportjában, s jelentése épen a közösség létesítő elvére irányul. Ez a jelentés közösséget jelent, — hogy a legegyszerűbbek legyünk a kifejezésben. Pusztán terminológiai könnyebb-

ség kedvéért bátran használhatjuk azonban a kollektiv szellem kifejezést, s magunk is élünk vele. A fontos az, hogy egy pillanatig se tévesszük szem elől, hogy e kollektív szellem is osztozik a többi szellemi objektiváció létmódjában: az egyének tudatában él és egyéni eredetű.

Ezzel azonban csak a teljes ismeret egyik felét mondtuk ki. A kollektív alkotás folyamatába mélyebben is bele kell pillantanunk. A szellemi élet nem mechanizmus. Itt semmi sem történik gépiesen, törvény szerint, tiszta kauzális folyamat útján, s nem egynemű egységek az erőforrások. Egyének tevékenykednek itt, kvalitative is igen különféleképen meghatározva, emellett szabad ítélettel és akarattal felruházva, s hatásuk ereje és maradandósága ezernyi körülménytől függ, melyek hasonlóképen egyénekhez vannak kötve. A szellem életében, a kultúra teremtésében, a történet aktusaiban nem minden egyén vesz egyenlő mértékben részt. Összeségük pedig mint összeség, közösség, tömeg, egyáltalában nem aktiv tényező, csak eszköz vagy anyag az egyének akciói használatában. Ez egyébként pusztán logikailag is következik abból a tételből, hogy az objektiv szellem az individuális alkotása. Nem, a tömeg nem teremtő, csak az egyén. Nincsen olyan kollektiv jelenség, gondolat, eszme, szemléleti mód, felfogás, még oly széles körben elterjedt bár, ami ne lett volna egykor egyetlen magános lélek legmélyebben szubjektiv élménye. Sőt azt lehet mondani, hogy attól függ ereje, hatóképessége és halhatatlansága, — objektivitásának mértéke, — hogy a szubjektumnak milyen teremtő mélyéről szakadt ki, mennyi eleven életet hozott magával gyökereiben, mikor az objektivitás síkjára plántáltatott, mert annál mélyebb és erősebb gyökereket tud verni más szubjektumokban is, melyek mint objektumot fenntartják. Ilyen mély átélésre és erővel teljes kivetítésre pedig nem mindenik egyén képes. Ez a két vonás a valódi teremtő individuumok tulajdona. Ez a két döntő ismertetőjegyük és ezek mértékétől függ nagyságuk. A szellem, a kultúra élete az ő korrespondenciájuk. Kevesen vannak. Minél nagyobbak, annál kevesebben. A kultúra, az objektiv szellem egészének legalapvetőbb, leghalhatatlanabb elemei alig néhány lángész kohójának tüzében kristályosodtak ki, kik talán évszázadok és világrészek távolából irányítják az egyetemes emberi szellem fenkölt és tragikus tévedezését menny és föld között, a „közép birodalma" felé. Többen, a szellem édes gyermekei még, azon fáradoznak, hogy nemük életét e vezérlő csillagok sugárzásának irányába tereljék, de a legtöbben csak hagyják vezetni magukat, vagy talán ezt sem szívesen, mert a szellem szikrája is hiányozva belőlük, szenvedés számukra ez érthetetlen erőszak természetükön: a természeten, melynek öntudatlan felelőtlenségéből nem emelkedtek ki.

A szellem fáradságos küzdelemmel szabdítja ki magát fokról-fokra a természet rabságából, válik úrrá felette és tűzi céljait egyre magasabbra. Ezzel azonban egyre tágabbá hasad a szakadék a két világ között, egyre nő a feszültség, mely médium és híd után kiált.

Az érték valósulni akar, az ember az értékes való után sóvárog. Ezért van az, hogy a szellem felszabadításának hősei közt nemcsak elsőszülötteit illeti a hála, eme prófétikus személyiségeket, kik akár a vallás, akár az erkölcs, akár a művészi alkotás, akár az elméleti elmélyülés formáiban, de mindig a gyakorlati élet és a társadalom fölött szárnyalva, magának a szellem öntudatának tisztításán fáradoznak, ideákat fejtenek ki belőle és eszményképeket állítanak a valóság elé, melyek semmire sem tekintve, abszolut érvényt követelnek és teljes odaadást. A tiszta szellem és az emberiség között bizonnyal ők az első közvetítők. Prometheusok, kik az égi tüzet ragadják. De ha a szellem élete kimerülne az ő tevékenységükben, sohasem találkozna az egyetemes emberi világgal. Csak felette lebegne, ha ugyan egyáltalában lehető volna léte a durvább anyagú élet bázisa nélkül, mely tárgyaiban megőrzi és alantasabb lelkeiben is elfogadja vagy legalább eltűri a szellem fönségének nyomait, s így a talán alacsonyabb színvonalú, tisztátalanabb, de általános és maradandó kultúra légkörét biztosítva, biztosítja azt is, hogy a teremtő szellem e világra ébredve lélegzetet vehet, elődök munkájára támaszkodhat, nem pedig csak efemer létű és primitiv kezdeményekkel kísérletezik újra és újra, mindent elölről kezdve. Ez az általános másodrendű kultúra biztosítja az elsőrendű folytonosságát is. Hiszen igaz, a szellem első lecsapódásának tiszta párái sohasem ereszkednek a föld színéig, a magas kultúra egy külön emberfajta magánügye marad örökre, de a félállati életet élő emberhordák mégis kultúrnemzetekké váltak mára, ha mégoly visszataszító maradványait őrzik is kiirthatatlanul a leggonoszabb ragadozónak képmutatásuk alatt. De a magas értékek érvényét mi sem bizonyítja jobban, mint a képmutatás, melyet látszatukért illőnek és érdemesnek tartanak. A szív titkos közepéig átalkító, megnemesítő kultúra egyetemes uralmának hiányán csak a javíthatatlan „idealisták" síránkoznak. A bölcs keserűség nélkül vállalja a valóságot, s csodálja, hogy még e kompromisszum is létre jöhetett a szellem és emberiség között, mely lehetővé teszi a valódi kultúra ama „lebegését".

E kompromisszumot pedig nem a próféták kötik. A szellem másodszülötteinek a műve ez, kikben a profétikus kinyilatkoztatások visszhangot keltenek. Ám ők nem nyugszanak bele a „lebegésbe", az egész valóságot át akarják hatni a szellemmel, melynek hiveivé szegődtek. Ők a „szervezők". És ez a „szervezés" lényege. S minthogy ismerik a matériát, mellyel szemben állanak, eszközeik nem mindig a logikai meggyőzés és szelíd erkölcsi hatás. A nagy és tiszta szellemek magasztos álmai fegyverzaj és ömlő vér közepett hatolnak az emberi valóság annyira idegen testébe. Ellenállását csak erőszakkal lehet leküzdeni. S ha feladja az ellenállást, a szellemet aztán is csak azzal tudja szolgálni, mi lényétől telik: vérrel. A kultúra lényege azonban nem a vér, hanem a szellem, s csak emberi létünk gyarlósága, hogy el kell tűrni a szellem kíséretében.

A közösség alapja természeti adottság, az együttélés és életér-

dekek közössége. Mint kultúrjelenség azonban szellemi objektiváció, a szellem alkotása abból az adottságból. Nagy szervező egyéniségekben fogamzik meg a szervezett közösség eszméje, jelentése, melyet a tiszta értékekből vonnak le, s ezzel a jelentéssel mint teremtő elvvel adnak neki szellemi formát és létet. A fiatal kollektivum céljai kezdetben gyakorlatibb értékekre irányulnak, de fejlődése folyamán egyre magasabbra tüzetnek a célok, egyre tisztul az összetartó eszme, egyre tisztább a szellemi lényeg, a hivatástudat, s hozzá idomulva szerveződik az egész struktura. Nagy vezetők és nemzedékek kezén át így folyik ez a teremtő korrespondencia időn és téren át. És ez az élet.

És ez az élet addig tart, míg el nem pattan vagy le nem lankad ideál és valóság közt az a feszültség, amely minden objektiv szellemi lét éltetője. Addig tart, míg a nemzet *akarja* önmagát. Addig semmi meg nem semmisítheti. Elveszhet szuverénitása, állama, országa, megfoszthatják minden hatalomtól és erőtől, a nemzet él tovább és várhat. Csak akkor semmisül meg, mikor önnön akarata elernyed, ha kivész tagjaiból a nemzet fenntartásának eltökéltsége. A történelem nem egy példáját mutatja annak, hogy igyekeztek nemzeteket kiirtani, vagy tulajdon testében pusztító kór miként fenyegette enyészettel, s arra is példákat mutat, hogy kevés hű fia mégis fenntartotta az ujjászületés számára. A nemzetet megőrizték „jobbjai", amint mondani szokták. S számuk a lényeget alig érinti: a nemzet mindig csak „jobbjaiban" él.

Mindent összefoglalva, a nemzeti szellem, mint az emberi szellem minden megnyilvánulása: magatartás. Magatartás az idealitás és realitás között, mindkettő felé; szellemi objektiváció, a nemzet megteremtése és fenntartása céljából. A magatartás örökletessé válik egymást követő nemzedékek egyéneiben, kik azt az objektivációt mint egységet elfogadják, vállalják és továbbfejlesztik az egyetemes kultúrának és fejlődésének struktúrájába tagolva. Az eredetnek ez az individuumhoz kötöttsége s a vele járó egyszeriség, valamint a folytonosság és fejlődés, mely hasonlóképen individuumokhoz van kötve, ez konstituálja a nemzeti szellem történeti jellegét, s ennek hangsúlyozása csak első pillantásra látszhatik szószaporításnak.

Már hivatkoztunk egyszer arra, hogy a nemzeti szellem történeti képződmény lévén, megismerni is csak történelmi szemlélettel és módszerekkel lehet. Ennek a tételnek egész tartalma csak most tárul ki. A nemzeti szellem egységes ugyan élete egész folyamán, — máskülönben nem volna azonos önmagával, hanem mindig más és más nemzeti szellem volna, — de állandóan fejlődő egység és individualitás, — individuális totalitás, — amint a változó életviszonyok és fejlődő általános kultúrális helyzet feladataira megfelel, magatartását hozzájuk idomítja, önnön lényegét kifejtve. Ezen egység strukturája tehát történeti; nem statikus, hanem dinamikus. Strukturáját a fejlődés szakaszai határozzák meg. Lényegében éppen

az az állandó, ami változó. Életének egyetlen pillanatában sem mondhatjuk azt, hogy ez *a* nemzet igazi szelleme. A következő pillanatban már más lehet. Lényege ezeknek a változásoknak a folytonosságában és egészében fejeződik ki. Strukturáját — ismételjük — a fejlődés szakaszai határozzák meg, melyek individuális szellemi aktusokból fakadnak.

Ebből következik, hogy megismerése céljából nem érhetjük be életegészének holmi „általános intuitiv benyomásával". Ez az intuició, az egésznek ez a szinopszisa, támaszkodjon a nemzet történetének és kultúrájának bármily széleskörű áttekintésére és mélyreható szemléletére, nem nyujt tárgyilagos ismeretet, mert különböző fejlődési stádiumokat ahisztorikus módon összevegyít, s ha *hasonlít* is ezért mindenik korszak nemzeti szelleméhez, végül egyikkel sem *azonos*. Feltéve, hogy nem egyszerűen a jelen állapotot veszi fel állandónak, öröknek, „ősinek", s vetíti a múltba is vissza. Nem folyamodhatunk valami „nemzeti közvéleményhez" sem, amely a *minores gentium* körét képviseli, s amely könnyíteni látszik a kutatást, mert kevésbé változékonynak tűnik fel nagy vonásaiban. A nagy dráma eme kórusa nem a hiteles tanúk kara. A szellemet mindig a legmagasabb régiókban kell keresni, ahol az egyének élesen elhatárolt individualitásukban jelennek meg. A nemzet szellemét, ismételjük, nem a tömegek zavaros vágyaiból és vélekedéseiből, hanem teremtő géniuszainak tiszta elveiből és céltudatos akaratából érthetjük meg. Mert a szellem, a nemzet: ők. S abban a fejlődési rendben létesítik és fejtik ki, amint egymást követik, s ezáltal az egész strukturáját felépítik.

Általános törvényszerűsége ez minden történeti valóságnak, mely kollektívumhoz van kötve. Éppen azért jól használható itt az a módszer, melyet Troeltsch vont le megfigyeléseiből, s a „Der Historismus und seine Probleme" lapjain fejtett ki. Kiindulása az a tapasztalat, hogy egy kultúra mindenkori tartalmi állapota mindig „gegenwärtige Kultursynthese", szintézise az egésznek, múltnak és jelennek egyaránt, mert magában foglalja egész addigvaló fejlődését és magában hordja jövőjét tendenciáiban. A jelen szellemi állaga a múlt képződménye és a jövő készülődése. A tudomány feladata a kultúrszintézis értelmét felfedni és öntudatossá tenni. Ennek a feladatnak a gyakorlati megvalósítása a jelen állapot mint felépítmény rétegeinek pontos megállapítása, ezáltal alkatának kimutatása. A jelen feloldása ez létesítő múltjában. A kivitel pedig a fejlődés periódusainak kijelölésében áll. Fel kell deríteni azokat a mozzanatokat, melyek valóban új fordulatokat hoztak a fejlődésbe, meg kell határozni az új lényegét, jelentését, tartalmát, viszonyát múlthoz és jövőhöz, ideához és valósághoz, s ki kell jelölni helyét a nagy egészben.

Ez a minden ízében történeti és egyben filozófus módszer vezethet eredményre a nemzeti szellem kutatásában is. Semmit sem szabad felvennünk előre, mint nemzeti szellemet. Ott kell kezdenünk

a vizsgálatot, ahol még meg sem született, mert csak így pillanthatjuk meg elfogulatlan szemmel életének első tétova jelentkezését vagy szikrázó előpattanását. S csakis így bontakozik ki előttünk szerves fejlődéssel a maga igazi valóságában.

E vizsgálat természetesen gazdag előkészítő történelmi részletkutatásokat kíván. Gondosan fel kell kutatni és megállapítani a fejlődés minden mozzanatát szigorú adatszerűséggel. A szintézis csak ezen az alapon alkotható meg. S még e szintézis fölött is van magasabb feladat, mely már a történetfilozófiára vár. A filozófia ősi feladata a lét egészének és a végső principiumoknak a vizsgálata. A történeti valóság végső elve a szellem; a történetfilozófia hivatása tehát a történet magyarázata a szellemből. Ez a magyarázat megértés, mely a történet egészére irányul és azt a szellem funkcióiból érti meg. A történetfilozófia nem vesztegelhet a történet egyes jelenségeinél; még nagy tendenciáinak puszta megállapítása, esetleges törvényszerűségeinek egyszerű felderítése sem meríti ki célját. Általában, a történetfilozófiának semmi tényszerűvel nincsen dolga. Számára csak a tények összeségének a maga egészében van jelentősége, amennyiben azt a szellemmel szembesíti és ezáltal a történeti valóság egészének és lényegének logikai alkatát érteti meg a szellem strukturájából. Azaz az egész egységének értelmét tárja fel, s a részek viszonyát ehez az egységes egészhez, melyből jelentésüket nyerik, megmagyarázza.

Ez a feladata az általános történetfilozófiának. Ha mármost egy nemzet szellemének, tehát egy nemzeti történet ideális, szellemi egészének és lényegének megértésére törekszünk, ez a módszer nem változik, csak módosul. Az igazi filozófiai vizsgálat itt is csak a legvégén következik, mikor már a nemzeti szellem szintézise a fejlődés strukturájának felfedésével elő van készítve, s ezzel feltárult a nemzeti szellem mint objektív szellem alkata, tendenciája, egysége és individualitása, szintézise pedig kibontakozott. A filozófia szembesíti akkor az abszolut és normatív szellemmel, hogy ezáltal egyetemes és abszolút jelentése elénk ragyogjon és érvénye elnyerje igazolását.

A filozófia, ha filozófia akar maradni, sohasem vállalja a közvetlen gyakorlat előkészítését. Ezzel az itt kifejtett módszerrel sem juthatunk politikailag közvetlenül hasznosítható, sőt talán jelszóvá is durvítható elvekhez, még kevésbé programhoz. Magasabbra jutunk: egyetemes normákhoz.

III.

A magyar nemzeti szellem ilyen módszeres, tudományos filozófiai öntudatosításának történettudományi előkészítő munkálatai éppen csak megindultak, s bár máris néhány kitűnő eredménnyel dicsekedhetünk, aligha elegendővel még ahoz, hogy teljes biztonsággal eligazodhassunk az út szövevényeiben, melyet nemzetünk

ezeréves élete folyamán önmaga felé megtett. Egyelőre tehát a magyar nemzeti szellem tudományos érvényű meghatározásának minden kísérlete csakis kísérleti és hipotétikus értékű lehet, s bárha ebből a szempontból tekintve rendkívül hasznos, ennél több jelentőséget akár várni, akár tulajdonítani neki, kockázatos dolog. Ha tehát most mi is megkíséreljük nemzetünk szellemének strukturáját röviden és nagyjából felvázolni, ezt abban a tudatban tesszük, hogy fejtegetéseink egészen hipotétikusak, s helyességüket a részletes kutatás bármely ponton megcáfolhatja. Inkább csak kiviteli tervet, gyakorlati példát akarunk szolgáltatni módszertani fejtegetéseinkhez, s ezt is csak körvonalakban. Előre is hangsúlyozzuk, hogy a felelősséget csak az alapelvekért és a módszerért vállaljuk. De arról viszont meg vagyunk győződve, hogy ezek azok az alapevek és az a módszer, melyekkel tárgyilagos igazságokra juthatunk majd, ha az elegendő anyag elő lesz készítve. —

Ha a magyar nemzeti szellem első, ősi rétegét keressük, arra a meglepő felfedezésre bukkanunk, hogy léte megelőzi magának a nemzetnek a létét, s kialakult szilárdságban várta a nemzet reális megszületését. Mint minden szellemi alkotás, ez is individuális eredetű, s azt is bizonyítja, hogy nincsen olyan „ősi", ami egykor forradalmi új ne lett volna. A magyar nemzet és szellemének eredete is egyetlen sorsdöntő és merőben új helyzetet teremtő aktushoz fűződik, Álmos vezérré választásához, s a szó teljes értelmében egyetlen család alkotása: az Árpádoké. Amikor a „hét fejedelmi" személy a hagyomány szerinti szavait intézte Álmoshoz, „a te sorsod a mi sorsunk", valóban a nemzet végzetét hívta létre. Nincs talán nemzete a világnak, melynek nemzetisége és sorsa oly eltéphetetlen szálakkal, oly szerves egységben fűződne ősi uralkodóháza szelleméhez és sorsához, s melynek létére oly döntő befolyással lett volna e ház, mint a magyaréra Árpád családja. A nemzet egységének, öntudatának és vallásos biztonságérzetének ez a nagyszerű, valóban uralkodó család volt a megingathatatlan talpköve. A magyar híres, nagyományos királyhűsége e családhoz fűződött, nem pedig elvont eszméhez. Ők voltak — és csakis ők — nemzetünk természetes urai, mert az ő kezükbe helyezték egykor a szorongatott és szorongó ősök, mielőtt még nemzet és haza lettek volna, erőiket, önmagukat, jövendőjüket, hogy az erők egységét és hazáját bölcseségükkel és hatalmukkal megalkossák. Ezt az egységet és hazát az Árpádok adták népeiknek, ők voltak hát urai is, olyan joggal, melyet soha többé a nemzet senkinek el nem ismert, mert nem is ismerhetett el. S nemzet és uralkodóház ilyen viszonya miatt kell kihalását is legnagyobb szerencsétlenségünknek tartani.

Amikor az összeverődött törzsek Álmost közös vezérükké választották és a vérszerződést megkötötték, indult meg a magyar nép kialakulása a laza kapcsolatban álló törzsekből. Tudjuk, hogy már ez a biológiai alapanyag sem volt egységes fajilag, a kultúrkincs is heterogén volt és sokfelőlről halmozódott össze. De mindez itt

nem lényeges és ne is vesztegessünk rá több szót. A lényeg, a közössé válni hivatott szellem egységes volt, s készen várta az egyetlen aktust, mely a heterogén masszát örök időkre összeforrasztja, jövendőjét eleve meghatározza, individualitását és totalitását biztosítja. Mikor a törzsfők vállalták Álmos örökös vezérségét, vállalták azt a szellemi tartalmat is, mely arra volt hivatott, hogy a magyar nemzeti szellem alaprétegévé váljon. Ez a tartalom Álmos családjának hagyománya volt. Mert közös vezérré választásával nemcsak törzsének neve lett az egész új közösség nevévé, hanem családjának hagyományai is vele szálltak át a közösségre.

E család a népvándorlás leghatalmasabb hódítójától, Attila királytól származtatta magát, s regés idők óta, megszakítás nélkül uralkodott. Uralmának köre Attila óriási birodalma óta visszaszűkült, s végül, mint egykor kezdetben a nagy király őseié, már csak egy törzsre korlátozódott, de származásuk és hatalmuk emléke nem enyészett el sem a maguk, sem a körülöttük hullámzó lovas nomád törzsek körében, kik előtt ideálként lebegett a Nyugatra száguldott hún seregek ura. Így választották vezérükül Álmost, minthogy — amint ivadékainak históríkusa írja — „nem dolgában a legjelesebb" ő volt, s az új hazát, hol letelepedni készültek, Pannonia földjén akarták felkeresni, melyről úgy tudták, hogy „Attila király földje az, akinek az ivadékából Álmos származott". Amikor tehát Árpád Európa kapujában a törzseket örökös egységbe fogta össze, a maga népévé tette, s így családja hagyományaival az új közösségi keretnek egységbe foglaló közös szellemi tartalmat adott. Ezzel pedig megvetette a magyar nemzeti szellem alapját, lerakta első rétegét. A magyar „Árpád népe": ez öntudatának első eleme. Ez a tudat pedig azt jelenti, hogy a nagy király, Attila örököse. A fiatal nemzet ily gazdag örökséget nyert. Mert mit tartalmaz ez a tudat? Az örökös uralom, az ősi hatalom, a hódítás öröklött jogát, s a páratlan harci kiválóság és félelmetesség önérzetét. Értékrendszerének középpontja, s egész strukturájának meghatározója a hatalom értéke, s a jogos és természetes szuverénitás fölénye lett. Ennek megvalósítása, birtoklása a legfőbb cél. Életfeladtát a hatalom gyakorlásában látja. Ideálja az úr. De úrvoltához természetes jogot érez, mely származásán, öröklött rátermettségén s az ősi birtokláson alapul. Éppen azért hiányzik belőle az oknélküli pusztítás és kegyetlenség szenvedélye. Kegyes és bölcs úr, atyai, aki természetes uralmi jogát gyakorolhatja. A hódító szándék, mihelyt a jogos örökségnek hitt birtok, a haza tulajdona biztosítottnak látszott, teljesen lecsendesült és soha többé nem is támadt fel. A „gyepű-szellem" eredetileg aligha kisebbrendűségi és félelemérzésből fakad, sokkal inkább éppen ellenkezően, a jogos és immár háborítatlan tulajdon nyugodt öntudata zárja le benne a birtokbavétel aktusát. A magyarban nem a kisebbségi érzés, hanem a fölény az eredeti, ősi, mint aki „nem dolgában jelesebb" a többi népeknél. Ezzel az érzéssel jelent meg Európában nemzetté léte első órájában.

Ezt az úri értékrendszert erősítette és gazdagította Árpád vezér családi hagyományai mellett a másik tényező, az a tény, hogy a vezér választása önkéntes volt, bárha a legkülönbet érte, s a viszontszolgálat biztonságos haza volt és a választott fejedelmi ház e jótéteménye a századok alatt még megtetőződött. Az ősi magyarság kezdettől fogva érezte, hogy nemzeti létét és hazáját az Árpádoknak köszönheti. Majd ők voltak azok, kik a kereszténység áldásában részesítették. A Gondviselés kegyének hitte vezérségüket, királyságukat, s vallásos hálával és ragaszkodással övezte a családot. De nem volt jobbágyi alattvaló; a szabadságot és függetlenséget éppen úgy természetes és csorbíthatatlan jogának érezte, mint Attila örökségét. A vérszerződés — nem ugyan a pontok, melyek későbbi kor fogalmazása — történeti tény, s általa, az ősi hit szerint, a törzsek vérrokonok lettek, nem pedig szolgái a fejedelemnek. Árpád vezérré választása nemhogy csökkentette volna szabad úri voltuk érzését, inkább növelte azt azzal a felemelő tudattal, hogy Árpád népe, Attila ivadékai lettek. Birtokaikat sem a fejedelemtől kapták, hanem a közös hódítást követő ősi osztály útján, s csorbíthatatlan joggal bírták.

Ez a szellemiség természetesen az ázsiai lovas nomádok általános világnézetébe illeszkedik, s ennek részletesebb ismerete bizonnyal hozzájárul majd az ősi magyarság arcának tisztább képéhez is. De ezen általános háttér előtt máris határozott történeti individuális egységként jelenik meg Attila és Árpád nevének középpontjai köré szerződve, mint nemzetünk szellemének első rétege. Hogy a nép egészét milyen mélyen, milyen széles körben hatotta át, ki tudná megmondani. De elméleti fejtegetéseink alapján tudjuk, hogy e mélység és kör nem érintheti azt a tényt, hogy a magyarság mint objektív és kolletív szellemmel bíró nemzet ezzel megszületett. „Jobbjaiban", „nagyjaiban" e szellem eleven életet kezdett immár

A második réteg az első király nevéhez fűződik. „Ősi" réteg ez is, pedig mily forradalmi ujság volt a maga idején. Sokáig azt is tartotta a történelem, hogy a kereszténység és nyugati kultúra felvétele a keleti örökség teljes megsemmisülésével járt. Ma már tisztábban látunk ebben a kérdésben is. Tudjuk, hogy a pogánykori kultúra elemei tovább éltek, csak új szintézisbe olvadva a rájuk épített keresztény-európai réteggel. A részletkutatás egyre több ponton mutatja ezt ki. Szó sincs a gyökerek teljes elmetszéséről, a tulajdon mindenestől való elvetéséről s valami merőben idegen felöltéséről. Az európai magyar kultúra létrejötte sem történt másként, mint a nyugati germán eredetű népeké. Nálunk is, náluk is az ősi-pogány és keresztény-római kultúra szintézise ment végbe. A különbség csak annyi, hogy nekünk nemcsak az eredeti keresztény-római anyagot kellett magunkba olvasztani, hanem azokat a germán elmeket is, melyekkel addigra, mikor mi felvettük, nyugaton ötvöződött. A folyamat azonban ugyanaz volt.

Az új szintézisben természetesen módosulnia kellett a régi szel-

lemnek és ezt a módosítást Szent István tudatosan hajtotta végre. Hún családi hagyományaira rárétegezte a keresztény király isteni küldetésének elméletét; Attila unokájának természetesen uralmi jogán épülő államának eszméjét megtöltötte azzal a tartalommal, melyet a szentistváni birodalmi gondolatként ismerünk az „Intelmek"-ből. Az új, nyugati-keresztény világnézet is az ősi jogokat és hivatást igazolja, királyét és nemzetét egyaránt. Különösen egy ponton válik rendkívül jelentőségessé a keleti és nyugati szintézis. A „soknyelvű ország" gondolata ez. Az ősi és az új csodálatosan hangzik itt egybe. A hódító keleti nomád nemzetfeletti, az alattvalók nemzeti kultúráját érintetlenül hagyó türelmes uralmi rendszere egyesül első királyunk államformáló eszméjében a keresztény univerzálizmus birodalmi gondolatával. Hatása nemzetünk sorsára megmérhetetlen. Bennünket legközvetlenebbül tárgyunk kapcsán az érdekelhet, hogy ez a gondolat a magyar nemzet-fogalom tiszta szellemi értelmezését szabta meg örök időkre. A magyar mindig nemzetiségi ország volt, lakói eredetre és nyelvre különbözők, de a magyar „natio" sem fajhoz, sem nyelvhez nincsen kötve. Ősidők óta tagja mindenki, ki, mivel arra érdemes, Árpád népe közé felvétetett, s a királyság uralma, Árpád unokájának jogara alatt él. A magyar nemzet ime elejétől fogva szellemi-akarati, nem pedig materiális-természeti közösség és egység akar lenni. A nemzethez tartozás akaratán és a nemzeti célok szolgálatán kívül soha semmit nem kívánt fiaitól, nem kívánta semmi sajátságuk, nyelvük, kultúrájuk, még szervezetük feladását sem, nem, még a legszenvedélyesebb nacionalizmus időszakában sem. Erről a nemzet igazi reprezentánsainak minden tette és szava tanúskodik. Bízvást mondhatjuk, hogy akik más magatartást tanusítottak, nem a magyarság valódi, ősi szellemét fejezték ki, s amikor egy szerencsétlen percben elhangzott, hogy „nyelvében él a nemzet!", hasonlóképen az ősi magyar nemzetfogalom homályosodott el. Ez az ősi nemzetfogalom alakította ki a magyar államot is, mely mindenkor a tolerancia mintaképe volt. Aki nem ebben a szellemben szolgálta, hűtlen és kártékony szolga volt. Kedvező politikai viszonyok között ez a szentistváni birodalmi gondolat arra is alkalmas lett volna, hogy Európa e keleti szélén összeverődött törmelék-népeknek szilárd, békés és hatalmas egységet adjon, erőset befelé és kifelé egyaránt, s így egész földrészünk sorsát kedvezően befolyásolja. Ez a kedvező befolyás még hatalmasabbnak látszik, ha arra gondolunk, hogy a modern nacionalizmus sem úgy fejlődött volna, amint fejlődött, ha itt van egy nagy, erős, nyugalomban élő „soknyelvű" nemzet és birodalma, mely eleven tiltakozás a fajhoz, nyelvhez, közös eredethez kötött natiofogalom egyoldalúsága, szűkkörűsége ellen. A végzet megakadályozta, hogy a gondolat megvalósítása tartósan véghezvitessék, noha nem egyszer úgy látszott már, hogy a kísérletet siker koronázza. De az eszme, a magyar nemzetfogalom érintetlenül fennmaradt, s mai viszonyaink közt egyenesen exisztenciális politikai

érdek is, a szellemi imperativus mellett, hogy szent királyunk örökségét a mai vérhez és fajhoz fűződő naturalista áramlat el ne veszejtse.

A nyugativá és kereszténnyé vált magyar szellemben az „úr" nomád eszméje is átalakul, de „ur"-at jelent továbbra is. A magatartás szilárdságában azt az erőt érezzük, mely csak az ősiségből táplálkozhat, de új az irány, amerre fordul. Szemünk előtt minden friss képet ölt, de bárhol nyúlunk hozzá, az ősi alapok keménységét tapintja ujjunk. Az uralkodócsalád históriku sa átfesti a hagyományt; előadásában Álmos pogány létére a Szentlélek ajándékát nyeri, szintúgy a törzsek fejei. De él tovább a hagyomány, s él tovább az uralkodás jogának, a hatalom értékének középpontisága, ha immár a keresztény eszmekörben is. A nemzet értékrendszere egy magasabb szintre helyeztetik, de a maga épségében: az ősi anyag most jelentését a keresztény misszió eszméjétől nyeri, s ezzel fejlődik tovább alkata. A nomád harcos lovaggá válik. De nem német vagy francia lovaggá, hanem magyar vitézzé, kinek jogait, személyi méltóságát már keresztény tanok és nyugati jogrendszerek is biztosítanák, de ő mégis a vérszerződés hagyományának pontjaiba foglalja őket. A magyar nemzet tagja, a nemes nem hűbéres, ki királya kegyelméből éli szabadságát, hanem ősi jogon, mint Árpád-Attila népe. S e magyar úr életformája oly vonzó, hogy az idegenből ideszakadt európai lovagok sietve veszik fel. Később azok is az ősi jogra hivatkoznak, kik csak utóbb vétettek fel a nemzet tagjai közé, a király kegyéből.

Iedáljának kialakulása is személyhez fűződik, Szent Lászlóhoz, kinek személyében szittya harcos és keresztény lovag, hős vezér és szent király forrt eggyé. S az ő udvarában jön létre az a Gesta Ungarorum, mely első írott dokumentuma a magyar szellem történetszemléletének, öntudatos szembenézésének sorsával, s mely eddigi ábrázolásunk forrása volt. E szembenézés, önismeret fejlődésének újabb állomása aztán megint írás: IV. Béla levele a pápához. Ez a királyi panasz hivatkozik először arra, hogy Magyarország a kereszténység védelmezője a keleti pogányság ellen, s mutat rá arra is, hogy a hálátlan Nyugat magárahagyja e szerepében. Ez a gondolat lesz a magyar szellem középponti elvévé, hivatástudatává, egyre fokozódó erővel, amint később a török hatalom előnyomulása fenyegeti országát, „a kereszténység védőbástyáját", s ez marad a Mohács utáni idők küzdelmei alatt is. A magyar keresztény vitéz tehát még külön feladatot is kap, mely egyedül az övé az egész kereszténységben. Igy rétegeződik tovább a nomád harcos öröksége.

A legfőbb erény ebben az értékrendszerben is a hadi kiválóság marad, de immár azért, mert ez teszi a magyart képessé magasztos hivatása beltöltésére. Uj alapot ad ez érdemeinek, szabadságjogainak is, melyekre fokozódó féltékenységgel vigyáz, egyre többféle szállal és vonatkozással rögzítve őket szellemének egész alkatába. Természetes urait, az Árpádokat elveszítve, ősi öröksége, a függet-

lenség, az egyéni szuverénitás mindennél többre értékelése, nem lel többé egyenlő rangú ellensúlyra. Ősi indvidualizmusa, mérhetetlen „úri" önérzete, uralomvágya mintegy elemeire bontotta a nemzetet ismét. A hasonlóképen ősi, megszentelt egybefogó kéz sírba hanyatlott, s ettől kezdve a választott király és népe közt rendszerint nyílt küzdelemben dőlt el, hogy alakul a viszony. Ez az „ellenzékiség" aztán később, mikor idegen királyok valóban nemzetiségét fenyegették, ugyanakkor, midőn a török puszta létét veszélyeztette már, abba a jogi formalizmusba kapaszkodik, melyet a nacionalizmus hajnalán Werbőczy rögzített meg művében, s egy végzetes órán, mikor az idegen királyi ház a hűség utolsó illusióit is megcsúfolja, megszületik hosszú évszázadok magyar ideálja, a „szabadsághős", melyet Bocskaytól Kossuthig sokféle személyiség alakított ki, s színezett újra. A szabadság, melynek „itten hordozák véres zászlóit", a magyar szellemiség egyik fókuszává válik. Nemzetisége első eleme hajlandóvá teszi eszméjének értékelésére, de viszonyai meg egyenest rákényszerítik, hogy talán elsőnek élje át becsét teljes mélységében egész Európában. Az eszme tartalma a századokon át igen különbözőképen értelmeztetik, gyakran puszta jelszóvá homályosul, nem egyszer silány indulatok leplévé is sötétedik, de a nemzet egyre növekvő szívóssággal, fanatizmussal és elkeseredéssel ragaszkodik hozzá, s oly csodálatos önfeláldozással szolgálja, mint aki tudja, hogy puszta léte függ tőle. Vállal mindent, kész mindent odavetni érte, s ez a hősiesség oly ragyogó és változatos alakokban gyúl ki, mint a bujdosó Rákóczi vagy a passziv rezisztenciát diktáló Deák.

A szabadsághős ideálja azonban már egy későbbi korszak szülötte. Előbb még ott van az a réteg is, melyet a renaissance rakott le, Nagy Lajostól Mátyásig és humanistáiig. Ennek az időszaknak a fejlődése igen bonyolult, sokrétű. Itt éri el teljét a lovagi ideál, — Nagy Lajos példaképe Szent László, — itt szilárdul meg a védőbástya-gondolat, de itt folyik le az a fejlődés is, az individualizmus és „ellenzékiség" jegyében, az oligarchizmus formájában, melyről fentebb szóltunk. Bizonnyal szerepet játszik itt a renaissance individualizmusa és személyiség-kultusza is, amint az egyéni szuverénitás ösztönével és a nomád harcos örökségeként élő méltóságigénynyel találkozott. Nem lehetett hatástalan az ország nagyhatalmi állása sem, bár a nemzeti büszkeség igazi forrása még ekkor is a származás előkelősége, Attila öröksége. Ekkor illeszkedik a magyar értékrendszerbe a szellemi tevékenység, tudomány, művészet, nagyobb becsülete is, s az esztétikusabb életszemlélet. Az úr és harcos legfőbb értékelése azonban oly mélyen gyökerezik szellemében, hogy a kontemplatív élet értékei még csak közelébe sem jutnak szelleme középpontjának; merőben díszekként és eszközökként tekintetnek. Az úr méltó foglalkozása a harc és a közügyek intézése. A magyar ősi, természetes politikai érzéke hagyományos magasztalásának megvannak a jogos alapjai, bárha a politikai tisztánlátást nem egy-

szer, s éppen végzetes órákban elhomályosították az „úri" szellemiség egyéb tartozékai. A nemzeti szellem első mozdulatai mindenesetre politikai bölcseségről tanúskodtak, mind a vezérválasztás, mind Géza és István államalkotása tényében. Az Árpádok alatt a király gondja voltak a *rei publicae*, de az uralom gyakorlásában az egész nemzet tanúságot tehetett politikai magatartásáról ekkor is, s később még inkább. Az Árpádok kihalása után a királyokkal való egyensúlyjáték volt a politika. Igazi jelentőségét azonban Mohács után érte el, amikor a nemzet puszta léte megmentésének feladata jutott osztályrészeül és nem csoda, hogy ettől kezdve a nemzet értékrendszerének generális iránymutatójává vált a harcos ideálja mellett. A harcos politikus a magyar politikus tipusává lett, s ez a harcos jelleg, ha leplezetten is, nem hiányzik lényegileg a magyar államférfi diplomatikusabb, ravaszabb, egyezkedőbb válfajából sem.

Az a fejlődés, mely az Árpádház kihalása és Mohács között a nemzet szellemében lefolyt, természetesen az egyetemes európai fejlődés szövedékében folyt le, s az egyezések világosan felismerhetők. De világosan felismerhető sajátos magyar jellege is, most is, mint korábban és később nem kevésbbé. Ez a szellem mindig megőrizte ősi hagyományait, azoktól nem megszabadulni, hanem őket az európaival és újjal szintézisbe hozni törekedett, s ezzel biztosította egyéniségét.

A nemzet életének legnagyobb katasztrófája Mohács volt. Négy évszázad gyászszavai nem voltak elegendők arra, hogy egész borzalmasságát kifejezzék. Az eddigi rétegek beszakadtak, összetörtek, s ebben az állapotban váltak új alapréteggé. Erről sohasem szabad elfeledkeznünk, ha nemzetiségünk alkatát vizsgáljuk. Mohács olyan törés nemzetünk életében, melyhez hasonlót kevés nemzet élt át. Egyszerre bukott le a hatalom csúcsáról. Önérzetét olyan súlyos sebzés érte, mely szellemének egész hangulatát, az addigi biztonságos, büszke derűt s vele magatartását is szükségszerűen átalakította. A Mohács utáni magyar egészen más szemmel néz a világba, mint a Mohács előtti. A strukturális vizsgálat kérdése éppen az, hogyan alakult a szörnyű csapás és az azóta meg nem szűnő nyomás alatt az ősi alkat.

A veszedelmet egyébként a hatalom akkori birtokosainak bűnös könnyelműsége, felelőtlensége, önzése idézte fel, egyszóval az, hogy akiknek kezében az ország erőforrásai voltak, nem voltak a nemzet tagjai, nem élt bennük a nemzet fenntartásának akarata. Igen sok közülök csakugyan külföldi volt, s azok is maradtak szívükben; sem érzéseik, sem érdekeik nem fűződtek az ország megmaradásához. Hűségesebb hazafiak azonban a magyarszármazású országnagyok sem igen voltak. S ez az egész áldatlan állapot nyilván szorosan összefügg azzal a fentebb vázolt viszonnyal, melybe az Árpádok kihalta után a nemzet és a korona került. A választott királynak, ha hatalmát meg akarta erősíteni, s nem érte be a korona puszta viselésével, le kellett törnie az urak hatal-

mát, kik a trónra emelték, de a maguk szuverénitását biztosítani akarták vele szemben. Ebben a törekvésben a legcélravezetőbb eszköz az volt, hogy a király új arisztokráciát teremtett, mely mindent neki köszönhetett, s így híven szolgálta. Ezek az alólról felkerült *homo novusok* azonban ritkán tudnak legott a nemzet valódi tagjaivá válni, s azzal önmagukat, érdekeiket érdekeivel azonosítani. Ha meg éppen külföldi származásúak voltak, egyenest le is nézték a különös, idegen magyarságot, s megvetették érdekeit. Ezért nőtt nagyra aztán az idegengyűlölet, melynek alapja kétségtelenül megvolt már magában az eredeti nemzeti büszkeségben, s táplálékot nyert a krisztianizálás első éveiben, mikor a nyugati keresztény vendégek a politikai cél érdekében előnyöket nyertek. De az Árpádok s közvetlen utódaik alatt még nagy kitüntetésszámba ment nemzetünk tagjai sorába tartozni, a magyar úr életformája oly vonzó volt, hogy az idegenek siettek felvenni, beleolvadni a „natio"-ba, s így ez az ellenszenv és tiltakozás nem mérgesedhetett el annyira, hogy magát a nemzet szellemét jelentősebben alakítsa. A Mohács előtti évtizedekben fokozódott odáig a helyzet a *homo novusok* és idegenek lelkiismeretlen, csak önérdeküket tekintő, az ország sorsát a leghitványabb cinizmussal kezelő magatartása folytán, hogy magát a nemzeti szellemet is tartósan, talán örökre eltorzította. A nemzet hű fiai hasztalan látták a közelgő veszélyt és hasztalan vállalták volna az elhárítás feladatát, az eszközök nem az ő kezükben voltak. És úgy látszik, ekkor alakul ki a tehetetlen hű magyar keserű képe, a rezignáció, melankólia, méltatlankodás és bősz átkozódás megtestesítője, kinek tehetetlenül kell néznie, „mint vesztik el az urak az országot". Ehez járul a kikerülhetetlen balsors képzete is, s ez a végső reménytelenség érik aztán hosszú fejlődés után klasszikussá Ady költészetében.

A védőbástya-képzet még másfél évszázadig él, de míg a Hunyadiak korában az erős vitéz magabiztos büszkeségével hordta a magyar, most leteperve küzd utolsó erejével, kétségbeesetten és keserűen látva, hogy a hálátlan Nyugat magára hagyta élethalál harcában, mellyel pedig őt is védi. De ekkor kél életre merőben új vonásként az ujjáéledő vallásosság bűntudata, mely a nagy veszedelemben isteni büntetést lát, párosulva a Gondviselésbe vetett hittel, hogy választott népét nem hagyja elveszni. Sőt az unoka megalkotja époszában, a Szigeti Veszedelemben, annak a hű magyarnak alakját is, ki halálával óhajtja megváltani a nemzetet. Ugyancsak Zrinyi az is, ki igyekszik fenntartani a nemzet önérzetét és magabízását, szembenézvén magárahagyatottságával. De az ő példája is mutatja, hogy az üldözöttség érzése oly erősen beleivódik lassanként a magyarság szellemébe, hogy az egész későbbi fejlődés vizsgálatánál egyik főirányként kell a részletes kutatásnak nyomon kísérni. Egyúttal nyomon kell kísérni természetesen, a rétegezés részletes analizisével, azt is, hogyan viselkedik a középkori örökségként maradt büszkeség az új viszonyok között. Mert két dolog kiirthatatlanul

tovább él a nemzet tudatában a leggonoszabb viszonyok közt is: páratlan katonai kiválóságának és hasonlíthatatlan előkelőségének mélységes meggyőződése. Amíg önérzetét semmi sérelem nem érte, s biztonságérzete is csorbítatlan volt, büszkesége is ép, egészséges, természetes, harmónikusan mérsékelt maradt; most azonban keserű, dacos gőggé torzul ez is. S nem ritkán az alacsonyabbrendűségi érzés tünetei is fellépnek, a bizalmatlan elzárkózással együtt. Pedig mi sem áll távolabb az ősi, Mohács előtti magyartól, Árpád-Attila büszke népétől, mint kesergő, tehetetlenül vergődő békétlenség, az elnyomott Petur bán szerepe. S ha a nemzet legjobbjait tekintjük, nem is nézhetjük ezt szelleme lényegének sem akkor, sem később, mert e legjobbakból sohasem veszett ki a büszke nyíltság, az önnön erejének, képességeinek öntudata, a nagy dolgokra hivatottság mélységes hite. A nemzet nagy ostorozói éppen a kishitűség, alacsonylelkűség, s a belőlük származó bűnök ellen emelték fel mindig szavukat, s a nemzetet erői megfeszítésére, hősies küzdelemre, méltó helyének kivívására bátorították; bűneit, fogyatkozásait keserűen és szenvedélyesen ostorozták, de soha egy pillanatig sem hitték és állították lényegéhez tartozóknak, tehát levethetetleneknek. A nemzet sohasem vesztette el megválthatóságába vetett hitét.

Sőt, a magárahagyatottság szakadatlan tapasztalása a legnagyobb szorongattatás idején még izmosította szellemének egy ősi vonását, az autonómia szokatlanul erős hajlamát. Szinte minden egyes nemzettag a maga erejére volt utalva. Az idegen udvar által birtokolt államhatalom egyenest ellenségesen állott a nemzettel szemben. Egyén és nemzet léte minden pillanatban kockán forgott, s fiai bátor és okos kezdeményezésétől függött: mindez az ősi individualizmus ösztönét az autonómia erkölcsi és politikai elvévé formálta. Az egyéni felelősségvállalás és a vállalkozás bátorsága éppen úgy benne gyökerezik a nemzeti szellemben, mint a híres magyar szétnézés, visszavonás, mely ugyancsak az autonómia, bár terméketlen, fattyúhajtása. S itt kell rámutatni a vállalkozó bátorság másik zabolátlan megnyilvánulására, a céltalan, oktalan „virtuskodásra", mely bármily kevéssé tiszteletreméltó is, de a képzelet bőségéből és az erő túláradásából táplálkozik. Még akkor is, ha talán az elhagyatottságból fakadó haszontalanság, szükségtelenség, céltalanság érzetének keserűsége a dacos nekibúsulás, a közvetlen motívum. S végül, az autonómiáról szólva, ne hagyjuk említés nélkül azt a feltűnő tényt sem, hogy a magyar filozófiai gondolkodást is a szellemi és erkölcsi autonómia eszméje rögzítette rendszerekké. Az autonómia eszméje bizonnyal középpontja az európai szellem strukturájának is, de hogy a magyar zászlaja alá szegődött, abban az utánzásnak semmi szerepe nincs; szelleme legmélyéről fakadó és történeti élményei által fejlesztett ösztönzések irányították útján, mely Attila és Árpád népét a Nyugat kebelére vezette.

S itt mostmár talán feltehetjük azt a kérdést is, hogyan határozta meg a nemzet szelleme a nemzet sorsát.

Attila örökét keresve, elfoglalva ezt az országot, ezt a földrajzi tájat, majd a keresztény Európa közösségébe lépve, rászakadt mindaz, ami egy európai nemzetre e helyen ki volt mérve: e helyhez Nyugat védőbástyájának szerepe volt kötve. Európát és vallását teljes lélekkel vállalta és soha többé nem vágyott kelet felé, de szellemében szükségszerűen megőrizte a keleti alapréteget. Ennek a következménye volt mindenekelőtt az, hogy ősi uralkodóháza kihalt. A lovas nomádok uralmi rendszerében ugyanis nincs szabályozva a családon belől az utódlás rendje, így szabad verseny nyílt a családtagok között, melyben fegyver, gyakran orgyilok dönt, s az Árpádok is mihamar kiirtották egymást. A természetes uralkodóház kihalásának és az egyéni szuverénitás ama szerfelett nagyra értékelésének, melyre többször rámutattunk, következménye aztán a nemzet és állama kedvezőtlen belső alakulása, az államhatalom laza és bizonytalan volta, ez pedig oka lett külső gyengeségének. Annál szomorúbb erre gondolni, mert ősi, keleti uralmi rendszerében eleve megvolt az erős központi kormányzat alapja, melyet rajta kívül valamennyi nyugati nemzet nélkülözött. Ha tehát az Árpádok nem halnak ki, évszázadokkal előbb megvannak azok a keretek, melyeket Nyugaton a fejedelmi abszolutizmusnak a nemzeti fejlődés érdekében hosszú harcokkal, erőszakkal kellett létrehozni. Arra is rámutattunk már, hogy a szabadon választott új király mindig pártkirály volt, kitől koronája fejében hálát vártak; ha tehát lélekben is uralkodó volt, s valósággal uralkodni akart, igyekeznie kellett megszabadulni a nagyuraktól, kik trónra segítették, vagyis, ha ideje volt rá, rendszerint kicserélte az egész arisztokráciát. Királyaink alulról vagy kívülről emeltek fel embereket, kik nekik voltak hálával elkötelezve, mégpedig olyanokat, kik, jellemüknél fogva is, kész szolgái lettek. E *homo novusok* nem voltak a nemzet valódi tagjai, s nem is váltak azzá; nem érezték a felelősséget érte, csak a maguk egyéni érdekét tekintették, kezeik közt széthullott a nemzeti közösség. A politikai hatalom urai nem mindig a nemzet fenntartói, „jobbjai". Szomorú példái ezek annak az elméleti képnek, melyet fentebb a kollektív-objektív szellem és az individuum viszonyáról adtunk.

Nemzetünk sorsára nézve döntő fontosságú az is, hogy a magyar szellem szintézisének keleti rétege idézte fel azt az idegenséget, melyet nem tudott leküzdeni — valljuk meg, nem is küzdhetett le — önmaga és Európa között. Európai lett. De másként volt európai, mint a többi európai nemzetek, minthogy szellemének első alaprétege szükségszerűen más volt, mint a többieké. A lovas nomád magyar egészen más kultúrkör szellemével lépett Európába, mint a gyalogos földmíves germán-román. Igy aztán kölcsönösen lenézték egymást, a középkori primitív idegengyűlölet korában éppen úgy, mint később a nacionálizmus kifejlődésével beköszöntő újkori politikai viszonyok közepett. Hogy a két fél közül melyiket terheli a nagyobb felelősség, a részletes vizsgálat döntheti csak el,

— bár a helyzeten ez már mitsem változtat. Kétségtelen, hogy az első évszázad kalandozásai nem szülhettek jó vért. Ám a nemzet sietett jóvátenni őket. Azt a benyomást a részletesen feltárt adatok is igazolni fogják, hogy nemzetünk igazi képviselői személyében — kezdve még Géza fejedelemmel — mindig tanítómestereiként tekintette és tisztelte a Nyugatot, s fiaihoz megható bizalommal és a barátság őszinte vágyával közeledett. Történelmünk pedig nem egy esetét jegyezte fel e bizalom és vágy keserű megcsúfolásának és csalódásának. Ez a visszautasítás, mely legközelebbi szomszédaink részéről gyűlölködő és megsemmisítő szándékú támadássá fokozódott, természetesen keltette fel az elszigeteltség tudatát és helyezte a nemzet szellemében származása előkelőségének önérzete és az európaiság mélységes akarata mellé. Ezeknek az elemeknek a szintézise a különbözés büszkeségének egy különös fajában jelentkező magatartás lett, melyből sohsem hiányzik a méltatlan bánásmód, a reménytelen szerelem bánata, az a magatartás, melyért az idegen a pillanatnyi barátság idején a „nemes magyar nemzetet" emlegeti, a történelem rossz óráiban pedig a „rebellis fajzatot". Úgy látszik, a nacionalizmus végzetes vaksága lehetetlenné teszi, hogy a nemzetek megértsék egymás sajátos individualizmusát és így megértsék azt is, hogy a magyarság sem irthatja ki szellemének alaprétegét, melynek immár régesrégen csak eredetében van köze Keletheż: a rárakott rétegek szintézisében az is nyugatiság, ha éppen egy sajátos nyugatiság elemévé vált, mert a nemzet szellemi alkata egészének középponti jelentése minden ízében a nyugati kultúra értékrendszerére irányul. S talán a legtragikusabb, még pedig egész Európa életére nézve, hogy szellemének ősi alaprétegében szúnnyadó ama politikai lehetőségeket nem ismerték fel, melyre Szt. István birodalmi gondolatával kapcsolatban mutattunk rá. Ez az ősi megnemértés, idegenség mindkét félben egy csomó kölcsönös reakciót váltott ki, s nemzetünk történetének döntő meghatározójává vált. Így vezeti a szellem a sors utjait.

Ez a végzetes helyzete az oka annak is, hogy a magyar szellem vizsgálatánál minduntalan politikai magatartása ötlik szemünkbe és sokkal nagyobb fontosságot kell tulajdonítanunk e vizsgálatokban a politikumnak, mint bármely más nemzettel kapcsolatban. Döntő jelentőségű, hogy uralkodói is idegenek voltak négyszáz legsúlyosabb esztendejében, kik nem érezték nemzeti megmaradását életszükségnek. Idegenek voltak királyai az abszolut monarchia általános európai korszakában is, s így ősi szabadságakaratának, mely erőteljesebb, mint bárkié, nemcsak egyszerűen az uralkodói abszolutizmus ellen kellett küzdenie, mint Európa többi nemzeteinek, hanem egy idegen, nemzetiségét is fenyegető abszolutizmus, sőt később gyarmatosító imperializmus ellen, mig Európa többi nemzetei felett oly nemzeti uralkodók parancsoltak, kik abszolutizmusukkal magát a nemzeti szellemet nem veszélyeztették, sőt megerősítették és éppen az ő védnökségük alatt bontották teljes

virágzássá a nemzetek gondolkodói és művészei. A magyar nemzet hű fiai ezzel szemben kénytelenek voltak elsősorban politikusok, „szabadsághősök" lenni, akár fegyverrel álltak szemben a koronával, akár udvarában igyekeztek diplomatikus módon őrködni nemzetük léte felett. Kétségtelen, hogy a magyar szellem, amint ősi rétegével megalapoztatott, már eleve nem kedvezett annak az életformának, melyet polgárinak nevezünk, s mely fokozatosan Európa egész műveltségének formájává vált. A magyar ideál szinte máig a politikus-harcos nemesi életforma maradt. De ennek nemcsak ősi szellemisége, hanem története, sorsa is oka, mit viszont szelleme hívott ki, amint e szellem és sors viszonyát is vázolni próbáltuk. Nálunk még a városok polgári rendű lakosaitól is katonai erényeket követeltek az idők; hogy engedték volna hát polgárosodni a nemzet fenntartására elsősorban hivatott rendeket! A nemzet elemi önfenntartási problémája állott élete középpontjában, s szükségszerűen ez alakította szellemét mindaddig, míg végre a török nyomás lepattant róla. De ekkor már maga is a végső kimerültségben roskadt össze, miután még utolsó erőivel II. Rákóczi Ferenc, a Fejedelem ragyogó alakját hozta létre, kiben az egész addigi fejlődés dús szintézissé érett, s ki példájával és szellemisége továbbélő elevén erejével a későbbi fejlődést is megtermékenyítette. A legenda természetesen szkematizálta és egyoldalúvá tette alakját, de gazdag, mély és tiszta személyisége a maga teljességében és igazi valóságában egyike a magyar szellem nagy erőközpontjainak, melyeknek elemzése valóban közelebb visz megismeréséhez. Alakja azért is példaszerű, mert megmutatja, mint kényszerítették a viszonyok az alapjában kontemplativ hajlamú magyar szellemeket is a harcos-politikus életformájára.

A Rákóczi-szabadságharc után elült a két százados szünettelen vihar. De amikor az enyészet szélére sodort nemzet a XVIII. század jótékony szélcsendje után új erőre kapva a szellem magasabb és tisztább síkjain az esztétikum és teória irányába készült gyarapítani magát, ismét csak abba az ellenséges hatalomba ütközött, mint korábban, abba, mely nem önnön szellemének államiságát jelentette, hanem az idegen, elutasító és megsemmisítésére törő Európát képviselte. S mindez a nacionalizmus legforróbb delén! Kénytelen volt ismét csak a politikumot erősíteni meg értékrendszere középpontjában. Egy századra megint függetlensége vált a nemzet legnagyobb gondjává, s a gyökeresen átalakuló, polgárivá való Európában régi eszményeit kénytelen tovább őriznie, ha átszínezve is. Szerencsétlen állami viszonyai állták útját annak is, hogy a nemzet társadalmi és gazdasági felfogása egészségesen fejlődjön a korral. A rendiség és a hozzá fűződő autonom mozzanatok sokáig egyedüli biztosítékai voltak a nemzeti létnek. Ez is egyik oka, hogy nemzeti életformájának oly soká őrizte arisztokratikus jellegét.

A századforduló azonban mégiscsak döntően új elemeket sodort a korábbi rétegekre, s nemzetünk szellemi fejlődésének egyik

legfontosabb szakaszává vált. Élesen megkülönböztethető réteg ez is, mely nagymértékben átalakította a magyar szellem egész struktúráját. Ha azonban alaposabban szemügyre vesszük, a századok kavargásában egyre tisztábban felismerhetünk egy mélyről fakadó, folyton erősbbödő s öntudatosuló tendenciát, mely az első király kancelláriájából kiindulva, Mátyás udvarán, klastromok és református prédikátorok otthonain, Bethlen Gábor Erdélyén, Pázmány egyetemén, Zrínyi várkastélyán, Rákóczi rodostói házán és sok-sok más állomáson keresztül a magyar nemesi gárda bécsi kaszárnyája, egy felvidéki nemesi udvarház és egy hányatott életű gróf íróasztala felé tart. A magyar történet egyik korszaka sem bővelkedett annyira kiváló elmékben, mint ez. Valóságos csoda, hogyan teremtettek évek alatt egy szellemi valósággal is bíró országot a nemrég még a puszta rögig letarolt, elnéptelenedett tájakon. Alig van történeti jelenség, mely az egyén, a szubjektiv szellem kizárólagos és csaknem feltétel nélküli teremtő erejét jobban bizonyítaná. De még a szellem e nagyszerű népe között is három név magaslik ki, mint kiknek alkotó tevékenysége leginkább döntően alakította nemzeti szellemünk alkatát: Bessenyei, Kazinczy és Széchenyi. Valódi szintézis volt az ő életművük. Bennük olvadt legteljesebb szintézisbe az életteljes, nem merev és a mult meddő imádatában kimerülő hagyomány a fejlődés irányában felismert új feladatok megértésével, s ők alakították ki a modern magyar szellemi magatartás alapjait, úgyhogy az egyben továbblépés mind a magyarság lényegének kifejtésében, mind az általános humanum tisztasága és teljessége felé emelkedésben. Aligha élt határaink közt még valaki, aki oly mélyen — mint e három férfiú — át lett volna hatva attól a meggyőződéstől, hogy a nemzetiség csak úgy nyer igazolást és érvényt, ha kiállja a szembesítést az emberiség eszméjével, s kiben ez a meggyőződés oly világos öntudatra emelkedett volna, mint őbennük. Az európai kultúra eddig alighanem legdicsőségesebb korszakának három rétegét olvasztották nemzetünk szellemének alapjaiba, a felvilágosodás, klasszicizmus és romantika humanizmusát. Csábító az alkalom, hogy szkematizáljunk, dús tartalmakat egy-egy fogalomba kössünk, s azt mondjuk, hogy tevékenységük eredményeként igazodik a magyar szellem struktúrája végképen az abszolut szellem struktúrája szerint, s válik tartópillérévé, kerül középpontjába a három tiszta szellemi érték, a ráció, esztétikum és religiózus etikum, a józan ész, a szépség rajongása és a felelősségteljes tevékenység. E szellemi funkciók természetesen sajátos, a hagyományból táplálkozó magyar tartalommal telítődnek, s vonzó feladat volna annak a nyomon kísérése is, hogyan fejlődött át az új szintézisbe a magyar szellem addigi struktúrája; hogyan emelkedett a nomád harcos úr méltóságérzete a humanista személyiség-méltóságig, a primitív függetlenségösztön a szellemi szabadság-eszméig, a harcos bátorság a belső hősiességig, a kaland és korláttalanság vágya az erőt is meghaladó feladatok nemes vállalásáig, a rezignáció a bölcseségig, a

törzsi hűség az egyetemes emberi felelősségig, s mindez úgy, hogy semmi sem vész el a nemzeti hagyományos magatartásból, — hogy csak néhány tendenciát említsünk. E feladat azonban meghaladná vállalkozásunk kereteit, sőt egyelőre lehetőségeit is; a részletkutatások hijján lépten-nyomon sötétbe tévednénk. Csak a rétegek körvonalainak keresgélésére vállalkozhatunk.

S még ez a szerény vállalkozás is annál kockázatosabb, minél közelebb jövünk a jelenhez. A folyók és tengerek lerakják üledéküket, s e föveny lassan geológiai rétegekké szilárdul; metszet készíthető róluk, struktúrájuk vonalai megfigyelhetők, kőzettani, ásványtani, kémiai vizsgálat végezhető rajtuk; de ki tudná megmondani az élő, hullámzó, kavargó tengerről, mely még itt zúg köröttünk, milyen rétegződésben fogja lerakni egykor mindazt, ami feloldva örvénylik áradatában? Álljunk meg tehát az utolsó száz év küszöbén. Mindössze annyit jegyezzünk meg záradékul, hogy az ú. n. reform-korszakot követő hullám, amely az irodalomban a népi-nemzeti irányt, a politikában pedig Kossuth tevékenységét jelenti elsősorban, megkísérelte a magyar nép egészének, a legalsó osztályoknak az átitatását is a századforduló nagy eredményeivel és eszményeivel, s így a nemzet körét igyekezett kiterjeszteni. Ebben a tekintetben kétségtelenül sokat tett. De a cél érdekében szükségszerűen le kellett szállítani a szellemi magatartás igényeinek színvonalát arról az arisztokratikus magasságról, melyre a korábbi évtizedek emelték. Amennyit gyarapodott a nemzeti közösség extenzitásban, annyit veszített a nemzeti szellem intenzitásban. A nemzetiség eszménye, a magyar ember ideálja sokat tágult a demokratikus általánosság tekintetében, követése szerényebb szellemi erőkkel, műveltséggel és erkölcsi erőfeszítéssel is lehetővé vált, de ezzel együttjárt humanista univerzálizmusának szűkülése. E szűkülés és gazdagodás bekövetkezett a nemzeti szellem kulturális tartalmában is, amikor a népnemzeti irány felemelte és beolvasztotta a népi kultúrát a magas kultúrába. Ezzel individualitása sok sajátos vonással gazdagodott, de egyben élesebben körül is határolta magát.

Mindezekben az összefüggő jelenségekben súlyos probléma és a nemzet reális és ideális létére nézve egyaránt igen komoly jelentőségű dilemma fakadt fel, mely meghatározza az egész XIX. század szellemi alakulását és a századforduló harcait, s ma talán égetőbb, mint valaha. Abban, hogy a cél a nép egészségének felemelése a nemzet körébe, senkinek sem lehet kételkedni, de abban sem, hogy a nemzeti szellemnek, a nemzeti ideálnak egyre felfele, a legmagasabb normákig kell emelkednie. A valódi demokrácia a démosz arisztokratizálódását jelenti. A népi ethnikumot és kultúráját is drága kincsünknek kell tartanunk, de megőrzése nem járhat együtt európaiságunk, humanista univerzálizmusunk csorbulásával, mert minden szellemi törekvés, egyáltalában a szellem s így a nemzeti szellem célja is ennek kiteljesítése. Felfogásunk szerint, melyet a bevezetőben igazolni igyekeztünk, a nemzeti szellem őrzője az indi-

viduális alkotásokhoz és életpéldákhoz fűződő történelmi hagyomány, nem pedig az ethnikum, a magas kultúrában él az igazi nemzet, nem a mélyben, egyénekben, nem a tömegben; de azt is tudjuk, hogy a szellem alászáll és sok minden megőriztetik belőle a mélyben is, s az termékeny talaj marad akkor is, midőn a magasban a levegő ritkul, a magas műveltség erői elhalnak, az alkotó egyén nem leli benne a megujhodás csíráit. És minden elméleti meggondolástól eltekintve is: a népiség felé fordulás jelensége tényként áll, s mulhatatlanul meg kell oldani azt a problémát, melyet a humanizmussal szembehelyezve felad.

A feladat kétségtelenül súlyos, de a megoldási kísérletek máris azzal biztatnak, hogy a nemzet egészséges erői megtalálják a szintézis formáját a népiséggel szemben is. Csak egy fenyegető veszedelmet kerüljön el: nehogy abba a végzetes tévedésbe essék, hogy a népiségben tisztára biológiai — faji — egységet lásson, holott az is kultúrális egység, s mint ilyen támasztott igényt az elismertetésre és szintézisre.

Azonban ez, a népiség problémája is, csak múló jelenség nemzetünk életében, ha föléje emelkedve szemléljük, s távolról sem azonosítható a nemzeti lényeg kérdésével, mint sokan képzelik.

Mielőtt egy nemzet merőben történelmi emlékké nem vált — s talán hihetjük, hogy a mienk még messze van ettől — lehetetlen megmondani, mikor érkezett el lényegének legtisztább kifejtéséhez, szelleme kibontakozásának teljéhez. Ha ugyan abszolut értelemben bármikor is beszélhetünk erről. Mert az emberi egyénről valóban elmondhatjuk, hogy személyisége kiteljesedett, lényét maradék nélkül kifejtette. Az individuum egésze képességeiben eleve, megváltoztathatatlanul és átléphetetlenül meg van határozva, életideje is kiszabva, fejlődésének lehetőségei tehát ki vannak mérve. A nemzet azonban az individuumok végtelen sorában él, ideje határtalan, fejlődésének lehetőségei így korlátlanul terjednek egészen az egyetemes humánum határáig. Elméletileg legalább is így van. Elmondhatjuk-e tehát valaha, hogy a nemzet elérkezett legigazibb önmagához? Melyik korszak franciája a legfranciább francia, melyik magyarja a legmagyarabb magyar? Tendencia ugyan bizonnyal van. De a tendenciát lényegében nem az eredet, hanem a cél határozza meg. Mind a szubjektív, mind az objektív szellemet, mind az emberi individuumot, mind az emberi kollektivumot az abszolut szellem normálja, mindnek az a törekvése, hogy annak tiszta értékeit valósítsa meg. A szellem minden formációjában abszolut szellemmé törekszik válni. A nemzet is akkor közelít legbensőbb lényegéhez, akkor igazodik a beteljesülés útjára, mikor az egyetemes humanum eszméjét, a tiszta szellem ideáját emeli önmaga elé. Ezzel individualitását, nemzeti sajátosságát nem veszti el, mert a humanum eszméje, a tiszta szellemiség puszta forma, melyet tartalommal kell megtölteni, kinek-kinek individualitása szerint. Ez az eszme nemcsak hogy nem tiltja, de egyenesen megköveteli, mind a személyi-

mind a nemzeti egyéni sajátosságok kifejlesztését. A nemzeti szellem sajátossága éppen ezzel az eszmével szemben tanúsított magatartásában mutatkozik meg. E magatartás öntudata pedig abban a dicsőséges korszakban bontakozott ki nálunk, melyet Bessenyei, Kazinczy és Széchenyi nevéhez fűztünk. Ebben áll páratlan jelentősége nemzetünk életében, s nem tudjuk magunkat visszatartani az öröm és megnyugvás kifejezésétől, hogy korunk „jobbjai", a nemzeti szellem mai hordozói, ama száz év előtti törekvések tudatos és eltökélt folytatásában találták meg nemzetünk jövőjének biztosítékát.

S ime, megint a „jobbak"-hoz jutottunk! Előre jeleztük, s vizsgálódásaink igazolták gyanúnkat, hogy eredményként nem nyerhetünk gyakorlatilag közvetlenül hasznosítható ismereteket. A norma, a nemzet szellemi fejlődésének célja, ime, túlragyog határain és a tömegekkel operáló politikus mit sem kezdhet vele. Igen, ezt csak a személyiség vállalhatja szelleme zárt egységében. Mindenkinek önmagában kell igazi emberré válni és önmagában kell felemelni a nemzetet is, mert az csak bennünk, az egyesekben él, s mi vagyunk sorsáért felelősek.

Joó Tibor

A magyar nemzeti szellem öntudatosításának modern irodalmából elsősorban Prohászka Lajos úttörő könyvét kell említenünk, A vándor és a bujdosó, Budapest, 1936., mely elsőnek vállalkozik a kérdés átfogó kultúrfilozófiai vizsgálatára, s a kérdés tisztázását szolgáló kritikai megjegyzéseket hívott ki. A történelmi alapmunkálatok már korábban megindultak Szekfű Gyula kezdeményére, s az eddigi eredmények feldolgozva találhatók az általa és Hóman Bálint által írt Magyar Történet köteteiben, melyekhez méltóképen társul az alapvetésben Horváth János irodalomtörténelme a Magyar Szemle kiadásában. E művek irodalmi összefoglalásaiban a részletmunkák bibliografiája is fellelhető. Az ősi alapréteg és az európaiság első szintézise kérdésében legtöbbet Deér József, Heidnisches und Chrisliches in der altungarischen Monarchie, Szeged, 1934. c művéből tanultam, s a későbbi fejlődés szemléletéhez is az ő alapvető tanulmánya segített, A magyar nemzeti öntudat kialakulása, mely e folyóirat lapjain jelent meg 1936-ban. Az ő kutatásainak folytatója Benda Kálmán, A magyar nemzeti hivatástudat története a XV—XVII. században, Budapest, 1937. c. doktori értekezésében. A védőbástya-gondolat s vele a külföld magyarság-szemléletének modern vizsgálata Győry János, A kereszténység védőbástyája, Minerva, 1935. c. tanulmányával indult meg, folytatta két 1937-ben megjelent doktori értekezés, Horváth Magda: A törökveszedelem a német közvéleményben; és Waczulik Margit: A török korszak kezdetének nyugati történetirodalma a 16. században.

Magyar középkor

A prédikátorok világa

A középkor vége számos részlettanulmányon és J. Huizinga,[1] meg W. Andreas[2] mesteri összefoglalásain keresztül ma már mint az európai szellemiség egyik legizgalmasabb korszaka áll a szemünk előtt. Zsúfolt és gazdag anyagában egyformán jól tanulmányozhatók egy túlérett kultúra és egy születő új világ életjelenségei, a hanyatlás lélektana, a málladozó világnézet, formalisztikussá vált vallásosság, erőtlenné finomult vezetőrétegek bomlási tünetei és a feltörekvő nyers erők, laikus mozgalmak, népi ösztönök vajudási görcsei, a haldokló ancien régime és a lappangó forradalom örök színjátéka. De mint minden újra felfedezett korban, itt is túlságosan kísértő a szerencsésen megtalált nézőpontok és fogalmak uralma a valóság felett, kísértő a külföldi analógiák gáttalan alkalmazása. Pedig a magyar fejlődés századok hatástömkelegét egybegyúrva, néha meglepően elmaradtan, máskor csodálatos egyidejűséggel, önálló törvényeknek engedelmeskedett. A magyar késő középkor a hanyatlás légkörében fejleszti ki a nagy nyugati kultúrákban már régebben uralomra jutott erőket, a prédikáció népiessé válásakor a zárt, skolasztikus, hagyományos formát, a viruló vulgáris irodalmak mellé a nyelvemlékek első kísérleteit és bennük a *devotio moderna* korszerű köntösébe öltözködő archaikus, koraközépkori vallásos érzületet, a másutt már nagyra fejlődött városi civilizáció mellé az első polgárosodás életjelenségeit. Viszont a korakapitalizmus hasonló elevenséggel lüktet a magyar bányákban, mint a nyugati kereskedővárosokban, s a Thurzók csak arányokban, de nem vállalkozó szellemben és modernségben különböznek a Fuggerektől. A középkort képviselő prédikátorokban már ott az újkori vonás: a tökéletes irodalmi tudatosság, a dadogó nyelvemlékek a 16. század elején az európaszerte divatbajött, újgótikus írásformában jelennek meg; hozzájuk képest a még felbukkanó gyönyörű humanista díszkéziratok az elmaradottak, egy tegnapi stílus emlékét őrzik. Új

[1] Herbst des Mittelalters. Első holland kiadás 1919, harmadik német kiadás 1930.

[2] Deutschland vor der Reformation. Első kiadás 1932, második 1934.

és régi, elvirágzó és kezdődő keveredik itt is, mint másutt, a középkor őszében, csak éppen logikátlanabbul, megcsúfolva a fejlődés egyenes vonalát, váratlan tünetekben bukkantva elő a korszerűséget.

A stílusegyvelegnek latinnyelvű prédikátoraink a legjobb példái. Történetileg szabályosan beletartoznak abba a filozófiai kézikönyvek[3] által számon tartott fejlődésbe, mely a teremtő ihletről elfeledkezve és a nagyszabású szintézisekről lemondva, megelégszik az átszármaztatott anyag kompendiumszerű összefoglalásával, gyakorlati útmutató kézikönyvekkel, formában is szigorúan alkalmazkodva a számtalan esetben kipróbált és kizárólagos rangra emelt módszerhez. Petrus Lombardus enciklopédikus beállítottsága és Abelard „sic et non" metódusa uralkodó a kézikönyvek, prédikációs gyüjtemények, hitbeli summák hosszú sorában, amelybe szakmabeli tudatossággal illeszkednek be Magyarországi Mihály, Temesvári Pelbárt, Laskai Ozsvát művei is. Nemcsak a vallás és hagyomány őrzői, hanem a tudós gyakorlaté is, a kialakult főiskolai rendszerességé, legalább annyira, mint egy mai egyetemi professzor. De ugyanakkor írástudók is, a művész eredetiségre, egyéni színezetre törekvésével, szeszélyével s kedvteléseivel és az írói rend méltóságérzetével, az íróprimadonnák elkényeztetettségével. Ha Kapisztrán János és magyar barátai levelezését olvassuk,[4] lehetetlen fel nem figyelni rá, a kétségtelen vallási igény mellett mennyire divat kérdése is a nagyszerű prédikátor meghallgatása, hogy törik magukat király, főnemesek, városok és az egyszerű nép, hogy náluk vendégszereplésre megnyerjék, mennyire hasonlít helyzete a későbbi hivatos humanistáéhoz, Erasmuséhoz például, vagy a mai népszerű felolvasóéhoz. „Attamen non modicum animum nostrum id turbando molestavit, ut quia in aliis vestris litteris ceteris datis vestrum conspeximus cynographum, quod nobis destinatis, ignoramus qua de re, fuit denegatum"[5] (Lelkünket nem kevéssé megháborította, hogy míg másokhoz intézett leveleidben a te kezedírását láthattuk, addig nem tudjuk mi okból, tőlünk ez megtagadtatott.) — panaszkodik Széchenyi László nógrádi és honti főispán, hogy a másoknak küldött sajátkezű írásból néki nem jutott. Az országnagyok, élükön Hunyadi Jánossal, a nagy tudósnak kijáró bókokkal köszöntik invitáló levelükben: „semper magno desiderio optavimus et audire te docentem et iocunda tua conversatione perfrui".[6] (Mindig vágyakoztunk hallani tanításodat és élvezni kellemes társalgásodat.) Akik hívják, biztosítják, hogy elegendő hallgatóról fognak gondoskodni,[7] rendes és

[3] V. ö. Martin Grabmann: Die Geschichte der scholastischen Methode. I—II. 1909—11.

[4] Kapisztrán levelezése a magyarokkal. 1444—1456. Közli: Pettkó Béla, 1901.

[5] I. m. 15. l.

[6] U. o. 20. l.

[7] U. o. 25. l.

szép pulpitust bocsátanak majd rendelkezésére.[8] Annál megkapóbb azután a külsőségeken átütő csodavárás és áhítatos bizakodás a prédikációk isteni erejében a hitetlenség s a török veszedelem ellen.

Az esztétikai érdeklődés csap át vallásos áhítatba, az úri kedvtelés népi fanatizmusba, amint a hallgatóság köre kiszélesedik, de magában a felsőbb rétegekben is. A prédikátor maga féltékeny a tudományára, csak latinul beszél, de a tömeget akarja megnyerni. Kapisztránért tolmács segítségével lelkesednek az ezerek, Pelbárt elvont papi segédkönyvül szánt írásai színes példáikon keresztül bekerülnek a mindennapi használatba. Anyaggyüjtésében semmi tekintettel nincs a hallgatókra; számtalan idézete elmondva elképzelhetetlenül súlyos lehetett. Másfelől viszont százféle eszközt ragad meg, hogy hallgatói figyelmébe férkőzzön, szabályos utasításokat dolgoz ki az érdeklődés felkeltésére. Módszere tudományos, célja művészi, együtt: minél hatásosabb szolgálata az isteni igéknek. A készenkapott eszközökbe mennyi önállóságot tud bevinni! A kortárs német prédikátoroktól sem függ olyan mértékben, mint ahogy Thienemann értékes, úttörő jelentőségű forrástanulmányából[9] látszik. Idézi őket és illusztratív anyagot átvesz tőlük, csakúgy mint rengeteg régebbi forrásától, de a tulajdonképeni beszédek alig rokonok. Az egyik fő kortársnál, a meisseni Meffretnél[10] a külső beosztás és az idézésmód hasonló, ám a Pelbártnál elmaradhatatlan skolasztikus felosztás hiányzik, de ugyanúgy a személyesebb hangok is. Beszédei rövidebbek, szárazabbak, áttekinthetőbbek; párbeszédeket, amelyek magyar társának a művét oly sűrűn élénkítik és dramatizálják, nem sző beléjük. Egy másiknál, a bécsi Johannes Nidernél[11] megtaláljuk a divisiót, de egyszerűbb formában, filozófiai terminus technikusok nélkül; csak primo, secundo, tertio, míg Pelbárt a legszőrszálhasogatóbb skolasztikus viszonyítások szerint osztályoz. A beszédek még rövidebbek és tényekre szorítkozóbbak, mint Meffretnél; míg Pelbárt részletezése néha, például a passio leírásában óriásra dagad. Kevés az idézet és főleg kevés a példa, ami Pelbártnak oly kedvenc szórakozása. A bécsi egyetem befolyása kétségtelen, de korántsem hoz függést létre; szellemi ösztönzésén felbuzdulva, prédikátoraink önállóan fejtik ki tehetségüket.

A papi-tudós öntudat a mindig újra felcsendülő alaphang a magyar gyüjteményekben. A kéziratban maradt és csak Szilády Áron által kiadott *Sermones Dominicales*[12] szerzői éppenúgy aláhúzzák a prédikátor jelentőségét, mint Pelbárt vagy Laskai Ozsvát számtalan kiadásban megjelent művei; mindnyájan a papi testület okulására

[8] U. o. 42. l.

[9] Temesvári Pelbárt német kortársai. E. Ph. K. 1920, 54—61. l.

[10] Sermones de tempore et de sanctis. (H. é. és ny. nélkül.)

[11] Sermones totius anni de tempore et de sanctis cum quadragesimali. (H. é. és ny. nélkül.)

[12] Sermones Dominicales. I—II. 1910.

szánják beszédeiket. A jó prédikátor tulajdonságait meg-megvitatják. „In praedicatore debet esse facilis et plana praedicatio, hoc est, verba praedicatoris debent esse facilia et plana ad intelligendum", — mondja az egyik Szilády-féle kódex.[13] (A prédikátorban legyen könnyű és világos ékesszólás, azaz a szavai legyenek könnyen és világosan érthetők.) „In praedicatore vero debet esse cognitio illuminans et praedicatio informans."[14] (A prédikátorban legyen megvilágosító tudomány és tartalmas ékesszólás.) Michael de Hungaria megkívánja, hogy a prédikátor bölcsen a lkalmazkodó legyen beszédében. „Praedicator debet esse prudens servus. Unde non est prudentia servire regi et gracioni de consimilibus cibis. Praedicator ergo debet ministrare populo secundo eorum status et conditiones."[15] (A prédikátor legyen bölcs szolga. S mert a bölcseség ellen való, királyt és poroszlót egyforma étellel ellátni, a prédikátor is a népet annak viszonyai és körülményei szerint lássa el.) Laskai Ozsvát a *Gemma Fidei* utolsó beszédében a prédikáció tárgyait, a prédikátor kötelességét összegezi. (De quibus praedicatio fieri debeat.) A prédikációknak szólniok kell a bűnökről, hogy megutáltassák, a jóról, hogy követésre buzdítsanak, az örök bűnhődésről, hogy elriasszanak és az égi dicsőségről, hogy vágyat támasszanak.

A gyüjteményekhez írott előszavak teljes tudatossággal határozzák meg az írói célzatot. Pelbárt a *Sermones de Sanctis* prológusában elmondja, hogy a prédikátorok hasznára és a nép épülésére állította össze gyüjteményét; igéri, (ha nem is tartja meg), hogy az egyszerűbb nép kedvéért egyszerűbb nyelven fog szólani. Több beszédet ad ugyanarra az ünnepre, hogy a prédikátorok évente más és mást mondhassanak. Még a skolasztikus következtetéseket is elengedhetőnek mondja, ahol a nép nem értené meg, „sed sensus earum simpliciter prosequendus est".[16] A *Stellarium* előszavában is hangsúlyozza, hogy az egyszerűbb prédikátorok igényeihez alkalmazkodott. Mindamellett az egész művet Mária dicsőségére „elegantissime" szerette volna megírni.[17] Mert a jó prédikációnak a hasznosat a széppel, művészivel kell egyesíteni. Kedvesen mondja a *Sermones Dominicales* egyik szerzője: „Debemus etiam proficere in sapientia i. e. in sapia scientia vulgo Izes tudomanba".[18] Laskai egyenesen a horatiusi „Omne tulit punctum"-ra hivatkozik; hasznosság és édesség keveredjen a beszédben, hogy a hallgatóság figyelmes és tanulékony legyen.[19]

A hasznos természetesen az isteni szolgálat. A tudós minél töb-

[13] I. m. I. 3. l.
[14] U. o. 35. l.
[15] M. M. Sermones tredecim universales, 6. L.
[16] T. P.: Serm. de sanctis, prologus.
[17] T. P.: Stellarium, kolophon.
[18] I. m. I. 217. l.
[19] L. O.: Quadragesimale Gemma fidei, prologus.

bet akar tudni, az író minél szebben írni, hogy értékben gyarapodva, méltóbban és hathatósabban képviselje a mindenekfelett való vallásosságot. Nem vezetheti üres hiúság, vagy éppen földi haszon; ha vannak ilyenek, bizonyára nem ők lesznek a kiválasztottak. „Non debetur aureola... docenti vel praedicanti propter vanam gloriam, aut propter luctum temporale."[20] (A hiú dicsőségért vagy anyagi haszonért tanítónak, prédikálónak nem jár ki az üdvösség koronája.) Az igazi prédikátor azért képezi magát tudósabbá, hogy megközelíthesse Istent. Ahogy Mária tökéletességéhez hozzátartozik a szépség mellett a tudás is, a prédikátori erényhez az ékesszólás mellett a tökéletes jártasság a skolasztikus tudományokban. Így válik újból, keresztyéni módon igazzá az antik bölcsek önérzetes tétele: csak az elmélkedő élet emberhez méltó és biztosítja a boldogságot. „Penso equidem: quia dicente Petro Ravennate. Si paradisus est in terris vitae praesentis: non invenitur nisi in claustro vel schola divini praedulcis amoris. Solus quique (ut dictat etiam Bernardus in suo cantico) expertus novit credere quam dulce sit Jesum diligere."[21] (Bizony én is Ravennai Péter mondása szerint gondolkodom: A földi életben paradicsom csak a kolostorban vagy az édes isteni szeretet iskolájában található. Mert (ahogy Szent Bernát is mondja énekében) csak a tudományban jártas tanulta meg, milyen édes dolog Jézust szeretni.)

Expertus-nak lenni a buzgó prédikátor eszménye. Jártasnak a teológiai tudományokban és találékonynak a skolasztikus módszerek kezelésében. Az új gondolatokra törekvés helyett ismeretanyagának szédületes kiterjesztésében, az emlékezet bravúrjaiban éli ki ambícióját és a változatok játékában mutatja meg teremtő erejét. A hirhedt skolasztikus részletezéssel sem tesz mást, mint új, meg új feladatok elé állítja logikai érzékét,, képzeletét és gondolkodása termékenységét. A tökéletesség az ő eszmevilágában szépség és erkölcs területén egyaránt valamely kánon betöltése, részletek halmozásával igazolása a már eleve elfogadott eszménynek. Mária szépségét Pelbárt a „doctores phisonomicae artis" szabályai szerint írja le, az elvi úton kikövetkeztetett legszebbet idézi fel lelkes jelzőivel; és a jelzőkben nem fukarkodhat, bármilyen általános és ismert is a vonás, amit megragadni akar. A modern érzület, amely a kiadatlant keresi, alig érti meg ezt a lendületet, hallatlan szellemi erőfeszítést, amellyel a középkori lélek az ismertet aknázza ki, végeérhetetlen idézetekben, lankadatlan felsorolásokban. Egy-egy beszéd elején a téma felosztása már megjelöli a váltakozó nézőpontokat, amelyeket a beszéd majd megvalósít. A felfedezés örömével villant fel új meg új árnyalatot pl. a feltámadásban, külön-külön megtárgyalja vígasztaló, felséges, édes voltát, idejét, lefolyását, igazságát, bizonyosságát, szükségét, és így tovább, kifogyhatatlanul. Milyen

[20] T. P.: Serm. de sanctis, pars aest. 115. J.
[21] T. P.: Rosarium, lib. III. prologus.

gazdag színező lehetősége van a tekintélyek felsorolásában (per autoritates), az észokok előszámlálásában (per rationes) és a rokon példák és jelenségek megtalálásában (per exempla et similitudines). Milyen jóleső sokoldalúságot jelent, hogy minden bibliai történést ténybelileg és morális értelemben is meg lehet vitatni, váratlan és rejtett jelentéseit megkeresni, a látszatra legegyszerűbbnek is erkölcsi és metafizikai távlatot adni. Krisztus a kereszten azért hajtotta le a fejét, hogy meghallgassa kéréseinket, hogy csókra nyujtsa felénk az arcát, hogy ránézzen azokra, akiket szeret és így tovább.

Vajjon csakugyan üres moralizálást és terméketlen logikai játékot kell látnunk ebben a késő skolasztikus gyakorlatban? Nem, valódi szenvedélyt és teljes tudatossággal alkalmazott művészi eszközt. Az éleselméjűségek a díszítmény szerepét játsszák, az egyidejű flamboyant stílus irodalmi párjaként. Nem is jelentkeznek mindig egyforma bőségben; a rendes prédikációban néhány alapsémában ismétlődnek. Burjánzásuk akkor kezdődik, amikor a felfokozottságot kell éreztetni, az elragadtatott hangulatot, a különleges ünnepélyességet. Céljuk és hatásuk a fokozás, kiemelés a mindennapiságból, a megszokottból, a megrendültség állapotának közlése. A Krisztus főhajtásáról föntebb idézett részlet olyan beszédből való, amelynek jellemző címe: „De exaltatione Sanctae Crucis." Felmagasztalásról, hódolásról van szó, ezért emeli fel a hangját a prédikátor, aki teljesen józan, sőt triviális is tudott lenni egyéb beszédekben; felemeli hangját, megfeszíti szellemét, nagyszerű ábrándokba, ékítményekbe foglalja témáját. Innen van, hogy a legnagyobb lelki élményt jelentő mozzanatoknál, a jézusi születés, halál, feltámadás részletezésénél válik a modora igazán skolasztikussá; a hallgatóságot el kell szédíteni a rázuhanó eszmékkel, nem szabad időt engedni a felocsúdásra, a kézzelfogható dolgok világába visszazökkenésre. Gyönyörű valószínűtlenségek záporával kell megpuhítani a lelkeket a végső rejtélyek befogadására; értelmi mágiával kilobbantani az áhítatot és a hívő szenvedélyt, a lelki erők mozgósításával elérni a kegyelem állapotát. A skolasztikus modor a lelki gyakorlat egy fajtája; fogalmi szemléltetéssel felkorbácsolása érzelmeknek és indulatoknak, bűnbánatnak és megigazulásnak. Egyúttal himnusz és hódolat a magasabbrendűség előtt. Sehol olyan bőségben és végletes kiélezettségben nem jelentkeznek a skolasztikus túlzások, mint a *Stellarium*-ban, e Mária dicsőítésére szentelt műben; raffináltan csiszolt drágakövekként illeszkednek be csillagkoronájába. Az „elegantissime" határozója ezt a felajzott írói célkitűzést jelzi; mint a Miasszonyunk bohócának a zsonglőrködéssel, úgy kell a tudós prédikátornak a legmerészebb mesterkedéseivel kedvében járni a Szűzanyának. És elbűvölni a híveket, hogy szinte testi szemükkel lássák ragyogását, örvendjenek tökéletességén, zokogva, összetörten éljék át tragédiáját és félig önkívületben forduljanak végül hozzá könyörgéseikkel. A fejtegető prédikátor maga is ekszтázisban kiált olvasóihoz: „O igitur omnes fideles animae: omnes devoto corde

existentes: unumquemque vestrum convenio: omnibus clamo: et utinam clamor meus omnium resonet in auribus. Salutate, salutate, salutate humiliter: devote et frequente beatam virginem. Salutate virgines: salutate coniugati: viduae et pauperes et divites: magni et parvuli: adulti: iuvenes et senes: omnes quoque cuiuscunque conditionis peccatores et justi: scientes quantam propter eam gratiam habebitis in praesenti, et gloriam in futuro praestante domino."[22] (Ó, tehát hívő lelkek, alázatos szívek, mindnyájatokhoz folyamodom, mindegyitekhez kiáltok és bár csak kiáltásom visszhangozna fületekben. Dícsérjétek, dícsérjétek, alázatosan és odaadóan és gyakorta dícsérjétek a szent szűzet! Dícsérjétek ti szűzek, dícsérjétek házasok, özvegyek, szegények és gazdagok, nagyok és kicsinyek, felnőttek, ifjak és vének: dícsérjétek mindenrendűek, vétkesek és igazak; tudván, hogy ezért nagy kegyelemben lesz részetek most és dicsőségben egykoron az Ur jóvoltából.)

Magyarországi Mihály sem véletlenül vitatja meg Jézus kínszenvedésénél, miért nyitották meg lándzsadöféssel az oldalát a halál után és nem előtte, s ha már meghalt, ki érezte a fájdalmát. Krisztus nem, mert már nem élt, az angyalok sem, mert érzéketlenek, a tanítványok sem, mert hitük a mesterük halálakor megrendült, így kevésbbé szerették és kevésbbé éreztek, a zsidók sem, mert azok a halálnak is örültek, az ördög sem, aki a gyilkolásra buzdította őket. Ki szenvedett hát? Senki más, mint Mária, akinek a lelkét járta át a lándzsa és átérezte az új seb fájdalmát.[23] A hallgatók lelkét járja át ez a részletezés, a figyelmük nem szökhet el, a prédikátor látszólag szenvtelen fejtegetésein keresztül odaláncolódtak a borzalomhoz; végül az egyetlen lehetséges megoldással kielégül a kíváncsiság és felszabadul a részvét, az együttérzés a mártir anyával.

Természetesen a skolasztikus apparátus, az értelmen át hódító lendület elsősorban a tudósabb, képzettebb rétegnek szól. A prédikátorok képességére és tetszésére van bízva, hogy mennyit tartanak belőle meghagyandónak, amikor a szélesebb hallgatósághoz, a néphez fordulnak. Az előszavak utasításai elárulják, milyen fejlett mesterségbeli tudatossággal van dolgunk. „Ubi tamen pro plebis simplicitate videbitur non expedire ipsas conclusiones proponere in forma descripta: dimittendae sunt: sed sensus earum simpliciter prosequendust est."[24] (Ahol a nép egyszerűsége folytán nem látszik célravezetőnek magukat a következtetéseket a leírt formában előadni, elhagyandók; de az értelmüket egyszerű szavakkal meg kell magyarázni.) De ugyanez a tudatosság számontartja a népszerű eszközöket is, amelyekkel a tömegeket lehet meghódítani és lekötni. Az évszázadok óta emlékezetbe rögződött vallásos anyagot különleges művészettel kellett nékik megújítani, alkalmazni az emberi lélek mélyén örökké lappangó

[22] T. P.: Stellarium, lib. I, pars IV, art. III, cap. IV.
[23] M. M. Serm. univ. 9. C.
[24] T. P.: Serm. de sanctis, prologus.

indulatokhoz és a korukban ébredező mohósághoz, amely a szélsőséges, nyersebb hatásokat, az idegek rázkódtatását kívánta meg, egyszerre élvezte a képzelet lobogását és a betörő trivialitást. A népnek keveset, majdnem semmit sem jelentenek az elvontságok, látni akar, még pedig kíváncsian, borzongásra készen, minél izgalmasabb képeket látni; a szent történetekben is a színjátékra szomjazik. Színjátékra, sőt valódi képekre; a templomok falait benépesítő ábrázolásokat a prédikátor sem hagyhatja ki fegyvertárából. Pelbárt tökéletes lélektani érzékkel adja meg utasításait a passiók szemléltetésére. „Item de sermone faciendo in magna sexta feria cum cerimoniis devotae repraesentationis passionis christi: nota memorialem signaturam procedendi." (A nagypénteki beszédben, Krisztus urunk szenvedését ábrázoló áhítatos szertartásnál jegyezd meg az előadás emlékeztető jelzéseit.) A pap az „O, crux ave spes unica" imádkozásakor mutasson rá a kereszt véres fájára, mert az ilyen szemléltetés megindítja a szíveket. Amikor továbbhalad, s eljut Jézus és Mária búcsújához, mutasson fel erről a szomorú jelenetről képeket, ugyanígy az ostoroztatásról is, „poteris alteram compunctionem populi facere in flagellatione christi per imaginem convenientem." (Krisztus megvesszőzésénél újból felkeltheted a nép izgalmát, ha megfelelő képet mutatsz fel.) Az evangéliumi történetbe, hogy a tudósabbakat is kielégítse, közbeiktathat néhány skolasztikus problémát is. Az „Ecce homo" passzusnál mutassa fel a megkötözött Krisztus képét. Végül a keresztrefeszítésről és az elkövetkezőkről beszéljen, „prout deus dederit".[25]

A prédikátorok tehetségének csakugyan próbaköve a passio előadása. A kéthasábos, aprószedésű, rövidítésekkel telezsúfolt ősnyomtatvány szövegekben 15—20 lapot elfoglalnak a szent halálról szóló beszédek; jóval hosszabbak a többieknél, órákhosszat sodorták magukkal a gyötrődő, izguló hallgatóságot. Tetőpontjaik az anya és a fiú találkozása, a kínszenvedés és Mária siralma. A cél a szemléletessététel, az érzékeltetés, nem csupán valóságos képek, hanem a felidéző mondatok, a stilus művészete által. Az örökegyforma téma bámulatos egyéni változatosságban jelenik meg; a találkozást költött párbeszédek festik tragikussá, a gyermekét féltő anya szenvedélyes kitörései valóságos kis drámák, a Fiú nyugtató szavaival, a közbeszólók gyászos kórusával. A kínoztatás vértől bíboros színeivel, kegyetlen részleteivel a hallgatók megdöbbenésére és borzalomvágyára apellál. A gyászolás, a szaggatott, ritmikus prózába szedett planctus, végül felszabadítja a fájdalmat, zokogó részvétben oldja fel a feszültséget. És az izgalmas eseményeknek, drámai helyzeteknek, feltörő lírai panaszoknak végig szuggesztív erejű tolmácsolója a prédikátor; hallgatóit meg-megrohamozza érzelmes szólamaival, amelyek a szónoki fokozás minden erényével ékesek; nyomatékos

[25] U. o.: pars hyem. végén. Idézi Pásztor Lajos is: T. P. és L. O. az egyházi és világi pályáról. Regnum, 1937. 144. l.

ismétlései, felkiáltásai, lendülete, pátosza ellenállhatatlanok.

A *Sermones Dominicales* egyik névtelen szerzője (Szt. Bernát nyomán) Máriával beszélteti el Jézus halálát; Szt. Bernát aggodalmas kérdései verik fel a gyötrelmes anyai emlékezést, a nehezen kiszakadó számotadást az átéltekről.[26] Laskai Ozsvát hosszas részletezés után felzaklatott lélekkel Máriát aposztrofálja: „O, Maria mater domini vide filium quomodo voluit se inter clavos vide flentem vide sanguine defluentem vide toto corpore cruentatum . . . O mors amara o passio dura. O afflictio dura quomodo crucias dominum nostrum."[27] (Ó, Mária, Úr anyja, nézd, hogyan szánta magát szegek közé fiad, nézd, hogy sír, hogy folyik a vére és lesz vértől mocskos a teste . . . Ó, keserves halál, ó, kegyetlen szenvedés, ó, kegyetlen fájdalom, mi módon kínozod a mi urunkat.) Másik passiobeszédében a drámai színhelyre (theatrum) ragadja el hallgatóit és izgatott képsorozatot vetít szemeik elé. Jertek, királyok, katonák, mindenféle rangúak, jertek, vonuljatok ki és nézzétek őt. Nézzétek Máriát, hogyan siratja a fiát. Mert amidőn elfogták őt, összeszaladt a nép, harsogtak a kürtök, ordítoztak az emberek. A Szűzanya aggódva kérdezte Jánost és Magdolnát, mit jelent ez a lárma. Mikor megtudta, összetört szívvel kérte, vezessék az útra, ahol halálba hurcolt fiával még egyszer találkozhat. Egymás karjaiba rohantak és a sokaság isteni intésre megállott és türelmesen várta, hogy búcsút vegyenek egymástól. Az anya pedig így szólt: „Ó, drága Jézusom, ki bántott így téged, miért tették ezt veled? Hová lett szent szakállad, szent hajad? A kevés, ami megmaradt, vérrel teli és szép orcád beszennyezték a köpések. Engedd, édes fiam, Jézus, hogy letöröljem, engedd, szerettem, hogy levegyem a töviseket fejedről." Ő pedig válaszolt: „Hallgass el, kedves anyám, ne keserítsd fiad szívét, úgyis elég a keserűségem. Az emberiség üdvéért szenvedek, hagyd hát, drága anyám, hogy eltűrjem mindezt." Anyja ekkor fennszóval kiáltott: „Jeruzsálem leányai, jertek és sirassátok velem szeretett fiamat. Ime, a dicső prédikátort kínokkal alázták meg, a legnagyobb prófétát megcsúfolták. Ime az Isten fia anyja szemeláttára fog gyalázatos halált halni a kereszten." Így sírt Mária és vele zokogtak az asszonyok.[28]

A passion kívül a végítélet kínálja a hálás alkalmakat a színek fokozására. Pelbárt kifogyhatatlan a pokol rémségeinek festésében,[29] Laskai Ozsvát az elítéltek mentegetőző kiáltásait, az angyalok és szentek lesujtó válaszait egész kis filozófiai drámában jeleníti meg. Az egyik bűnös szerint, ő a bűnre való hajlandóságot magával hozta, nem tehet róla. Hazudsz, — csap le rá az ítélet, — nem kényszerítve, szabadon vétkeztél.[30] A másik a kísértésbe vívő gazdagságot vádolja

[26] Serm. Dom. II. 140—152. l.
[27] L. O.: Gemma fidei, 62.
[28] L. O.: Serm. dom. 47.
[29] T. P.: Serm. de temp. pars pasch. 18.
[30] L. O.: Serm. dom. 88.

a harmadik a szegénységet; de az égi bírók mindenre megfelelnek. Ekkor gyászdalba kezdenek, és megátkozzák ellenállani nem tudott testüket, a lábakat, kezeket, szájakat, melyek bűnbe vitték őket, s most az örök gyötrelembe. És milyen gyötrelembe! A következő beszéd tudós aprólékossággal fejtegeti az elkárhozottak kínjait, hosszan kiterjeszkedve a lepra spiritualis tüneteire, amelyek itt a lelkeken úgy ütnek ki, mint az élőkön a lepra corporalis borzalmas roncsolásai. Magyarországi Mihálynál (Eusebius után) a feltámasztott halottak számolnak be túlvilági szenvedéseikről.[31] De más jeleneteknél is szívesen fordul a prédikátor a dramatizálás eszközéhez. Mária Magdolnát Pelbártnál így szólítgatja Jézus: „O anima christiana... o anima peccatrix... o infelix et misera anima... O stulta... o immunda anima recognosce te et tua pericula... O anima dilecta revertere nunc a peccatis. En omnia peccata tibi penitenti remitto. O preciosa anima noli te perdere. En dulciter te invito ulcisci dissimulo, te in gratiam suscipio et celesti gloria remunerabo."[32] (Ó kereszténvi lélek... Ó bűnös lélek... Ó boldogtalan és szomorú lélek... ó, balga... ó, tisztátalan lélek... ismerd meg magad és a veszedelmeket körülötted... Ó kedves lélek, fordulj el most vétkeidtől. Ime, minden vétkedet megbocsátom neked bűnbánatodért. Ó drága lélek, ne szánd magad a kárhozatra. Ime, édes szóval hívlak téged, félreteszem a bosszút, kegyelembe fogadlak és égi dicsőséggel jutalmazlak.) Mire Magdaléna sírva tépte le hiú díszeit és megtért, megbánva bűneit.[32] A *Stellarium*-ban a szent atyák a limbusban drámai tanácsot tartanak, hogyan vegyék rá Istent a Megváltó elküldésére. Gyászban és keserves panaszkodások közt kérdezgették egyik a másikat: „Quid amplius faciemus?" Végül négy közbenjárót választanak, Ézsaiást, Jeremiást, Jóbot és Dávidot, kérleljék meg ők az Atyát. Elsősorban Dávid, az ékesszóló, éri el a sikert, akit különben Mihály arkangyal figyelmeztetett, nehogy túlhosszú beszéddel fárassza a királyok királyát. Minden rendbejön, Isten megígéri fiának elküldését és az atyák örvendezve zengik hálaéneküket. Igy teremt eleven és színes jelenetet Pelbárt, „prout humanae imaginationis exigit modus", ahogyan ezt már az emberi képzelet megkívánja, a magáé és a hallgatóké egyaránt.[33]

A dramatizálás mellett másik lényeges eleme a beszédek hatásának: a lírai fordulatok. A prédikátor nemcsak tanítja hallgatóságát és nemcsak a képzeletére apellál; a beszéd egy-egy alkalmas pontján, a végén mindenesetre, felszárnyal a hangja, könyörgő áhítat, szenvedélyes buzdítás, valló bűnbánat tör fel szökőárszerűen, megremegtetve a lelkeket. A középkori latin próza gazdag lehetőségeit, hajlékonyságát művészi stilisztaként aknázza ki a szónok; akár az okleveles gyakorlat *cursus*ában, itt is a ritmikus tagolás nyit meg

[31] M. M. Serm. univ. 8.

[32] T. P.: Serm. de sanctis, pars aest. 29. L.

[33] T. P.: Stellarium, lib. I, pars II, art. I, cap. I—III.

váratlan szépségeket. Ismétlődő exclamatiók, drámai megszólítások, melyek a grammatikai hasonlóság, egyforma végződések által külön kifejezőerőt nyernek, bőségben patakzó rokonképzetek, mint egy dallam különféle változatai, hozzák elénk a szörnyűködés, örvendezés, meglepetés, megbotránkozás, ujjongás, félelem indulatait. Előbb idéztem más vonatkozásban Pelbárt kiáltását a hívekhez, hogy ünnepeljék Máriát (Salutate, salutate...); rövid, suhogó mondataiból, a hatásos ellentétekből, melyekkel hallgatóit megjelöli (öregek, fiatalok, szegények, gazdagok, bűnösök, igazak stb.), a végső csattanóban kiteljesedő izgalomból az elragadtatott lélek szól és a mesterségét tökéletesen értő művész. Ime, egy másik példa, a haláltánc kedvenc formájának szép, egyéni változata: „O ergo amatores mundi loquor vobis dicite mihi ubi sunt tot domini et praeclari viri qui leguntur fuisse ante nos; multi imperatores; multi reges in diversis regnis per orbem: multi principes provinciarum multi marchiones; multi duces: multi strenui et milites, multi nobiles quos numerare non sufficimus. Item dicite ubinam sunt multi summi pontifices: episcopi: cardinales: archiepiscopi: praepositi decani et huiusmodi. Sed et dicite ubi sunt doctores et magistri et philosophi... Ecce una omnium sententia quod exterminati et mortui sunt."[34] (Ó tehát világ szerelmesei, hozzátok szólok: mondjátok, hol vannak az urak és híresek, akikről olvastuk, hogy előttünk éltek; a sok császár, a sok király a föld külön-különbféle országaiban, tartományok fejedelmei, grófok, hadvezérek és vitéz katonák, a sok nemes, akiket elsorolni sem győzünk. Mondjátok hát, hol vannak a pápák, püspökök, kardinálisok, érsekek, prépostok, elöljárók és hasonlók. De mondjátok meg azt is, hol vannak a doktorok, magisterek, bölcsek... Ime, egy ítélet érte mindnyájukat: kiirtattak és meghaltak.) Az alázuhogó nevek a végzetet, minden hiúság hasztalanságát idézték kíméletlen kopogásukkal a hallgatók elé. Laskai Ozsvát így méltatlankodik az isteni parancsok megszegőin: „O, quot sunt homines, qui nec hoc reputant, O quot qui nec hoc confitentur. O quot superstitiosi, o quot mendosi, o quot odiosi, o quot luxuriosi, o quot raptores, o quot iniusti mercatores."[35] (Ó, hányan vannak, kik bűnnek sem tartanak ilyesmit, meg sem gyónják. Ó, mily sok a tévelygő, a hazug, a gyűlölködő, a hivalkodó, a ragadozó és a hamisan kereskedő.) Figyeljük meg az egyformán ragozódó és hasonló hangzású szavak egymás mellé sorakozását: a raptores, mercatores nem kerülhetett a második deklinációjú szavak közé csak mögéjük, azokból négy van, ezekből kettő, a mondat egyensúlyát a zárszó jelzője adja meg, elnyújtott ritmusával. Ugyanő az istenségnek így örvendezik: „O igitur dulcis divinitatis visio. O suavis deitatis fruitio. O ineffabilis trinitatis cognitio: quam admirabilis es, quam beata et desiderabilis es: quam satians et replens es, beatificans et superbeatificans, quam beati qui tuo munere

[34] T. P.: Serm. de sanctis, pars aest. 97. E.

[35] L. O.: Gemma fidei, 70.

videre merebuntur, quam felices qui tecum fruentur qui te meliorem, vel suaviorem, vel desiderabiliorem nec esse nec excogitari possunt.[36] (Ó mennybélinek ékes látomása, ó istenségnek boldog bírása, ó háromságnak kibeszélhetetlen megismerése, mily csodálatos vagy, mily boldogságos és kívánatos, mily tápláló és betöltő, boldogító és üdvözítő vagy, mily boldogok, kik kegyelmedből majd láthatnak, mily szerencsések, kik majd bírhatnak, kik téged magadnál jobbnak, édesebbnek, kívánatosabbnak még elgondolni sem tudnak.) A misztikus fokozatokra utalás logikai játékkal tagolja a mondat szerkezetét, de még fontosabb a szavak játéka. Világosan látszik a középkori prózának, Szt. Ágoston óta általános stílusigénye, amely elsősorban hangzás és jelentésbeli párhuzamokon építi fel lendületes tirádáit, sokszor csak az első kedvéért keresve meg az utóbbit; hangosan mondásra való szövegek, az o-k, a quam-ok, a quot-ok, a kántáló rigmusok félkábulatba ejtő zsongásával.

A képzeletet foglalkoztató népszerű eszközök a példák is. Sűrű alkalmazásuk mindenesetre jellemző a középkor végének ízlésére,[37] a fokozódó világiasságra, amely a szent tárgyban is szórakozást keres, az átlagember erőteljesebb kiszolgálására, amely az e korbeli prédikációk jellemzője. A prédikáció egészében még sem lehet olyan kizárólagos fontosságot tulajdonítani nekik, mint a régebbi filológiai kutatás (Szilády Áron, Katona Lajos) tette a maga tárgytörténeti érdeklődésével. Applikációk csupán, a nemzetközi kincsből tudatosan, legtöbbször megjelölt forrás nyomán ideillesztett ékítmények a beszéd egészen egyéni felépítésű, filozófiailag, vagy művészetileg önálló szerkezetén. Laskai Ozsvát a *Quadragesimale Biga Salutis* kötetben egészen külön függelékként adja a példákat vagy csodákat, teljesen a prédikátor érzékére bízva, hol, mikor akarja azokat elhelyezni. Mindenesetre — ajánlja másutt — a prédikátor ne fukarkodjon a nép előtt a példákkal, még ha benne aggodalmak is támadnának igazságuk felől, (praedicatore forte titubante sic realiter fuisse)[38] „Quia absque scientiae scrupulo in sermonibus visa ut visa, audita ut audita, scripta etiam prout scripta plebi sane recitamus intentione dummodo recta et mente devota ad magni dei honorem ac proximi utilitatem." (Mert a beszédekben a látottakat, hallottakat és megírtakat minden tudós kételytől mentesen egyszerűen úgy tárjuk a nép elé, ahogy azokat látták, hallották és megírták, persze igaz céllal, áhítatos lélekkel Isten dicsőségére és embertársaink hasznára.) A felhasznált példák ép oly kevéssé bizonyítanak a tulajdonképpeni anyag eredetisége ellen, mint a rengeteg és ugyancsak pontosan megjelölt gondolatidézet, vagy éppen a klasszikusokból vett versillusztrá-

[36] U. o. a kötet végén.

[37] A „Hang zur Anekdote" divatjára más vonatkozásban l. Helmut Hatzfeld: Der Geist der Spätgotik in mittelfranzösischen Literaturdenkmälern. Idealistische Neuphilologie. Festschrift für K. Vossler. Heidelberg, 1922.

[38] L. O.: Gemma fidei, prologus.

ciók. A középkori idézés nem kevésbbé lelkiismeretes a modern tudományos foráshasználatnál, s éppen úgy független a tulajdonképeni alkotó, formáló munkától, amely csak ezután következik. Az enyém és a másé tudata teljes határozottsággal él az állítólag „személytelen" középkori irodalomban, a továbbvitel erőfeszítése nem kevésbbé. Petrus Lombardus: „*Libri sententiarum*-jának és Pelbárt *Rosarium*-ának nincs több valódi köze egymáshoz, mint két újkori tudományos alkotásnak, amelyek közül az egyik teremtő ösztönzésül szolgált a másiknak. Mennyi önálló és még alapos kivizsgálásra váró munka van az utóbbiban például csak a természettudományi címszavakban is, még ha a *Physiologusok* felhasználásával készültek is, milyen gondolkozási készség a filozófia és teológiai fogalmak tárgyalásában! Nem hiába jegyezte fel az egyik múzeumkönyvtári példányra (RMK III. 792.) egy régi kéz a következő idézetet: „Quod ad materias scholasticas attinet, cum aliter disputari, aliter vero in concione tractari consueverint, meo quidem judicio solum S. Thomae textum habere satis erit, et siquidem fieri possit Aureum illud Pelbarti Rosarium quod quidem de omnibus tractat, idque summa cum perspicacitate."[39] (A skolasztikus anyagot más dolog tudományosan megvitatni és megint más beszédekbe beleszőni. Véleményem szerint ehhez elég Szt. Tamás szövege és hacsak lehet Pelbárt ama Rosariuma, amely mindenről szól, hozzá a legnagyobb éleslátással.) A régi hitszónok és idézője még tudták, amiről ma szívesen elfeledkezünk, milyen mélyreható zsenialitásbeli különbségek vannak a rengeteg summa közt; annál büszkébbek lehetünk a magyar gondolkodó és a Doctor Angelicus hízelgő egymásmellé állítására.

Milyen jól megkülönböztethető a három magyar prédikátor arca is! Magyarországi Mihály a legkisebb igényű; egy-egy fogalom, dominus, filius, servit, moritur, stb. köré építi fel egyszerű tagolású beszédeit, rendesen a szószerinti és átvitt értelem szokásos kettősségét alkalmazza. Szívesen moralizál, kevéssé költői, bár a versidézeteket ő sem veti meg. Kedvenc klasszikusa Cicero. Mindent módjával ad, elvont skolasztikus fejtegetést éppenúgy, mint személyes kitéréseket. Hallgatóihoz a carissimi megszólításon túl alig van közvetlen kapcsolata; modora, stílusa az általános iskolás gyakorlatot mutatja; a legkisebb tehetség a három között, valóban egy a sok közül. Laskai Ozsvát már az igazi író hozzá képest, mondataiban szín van és erő, érdeklődése sokoldalú, tudása gazdag; módszere kifinomult. Beszédei a vallásos kérdések mellett a mindennapi élet problémáit is felölelik, valódi népnevelő. Nemcsak dogmákról és szentekről van mondanivalója, de a gyónás lélektanáról, a babonákról, az elidegenített javak visszaszolgáltatásáról, házasságról, régi és modern időkről. Látni fogjuk, hogy szociális kérdések és a népi vallásos formák iránt neki van legtöbb érzéke. Célkitűzése szerint csak-

[39] Idézve Franciscus Panigarola (1548—1594) ferences prédikátor, majd asti-i püspök „Rhetorica Ecclesiastica" (Köln, 1605) c. művéből.

ugyan a hasznosat vegyíti a kellemessel. A legjelentékenyebb kétségtelenül Pelbárt. Enciklopédikus elme és hihetetlen ambició fűti. Új meg új prédikációsgyüjteményt akar adni és a középkor egész szellemi kincsét magában foglaló summát. Gondja van tudós társaira, az egyszerűbbekre és gondja van a népre. Az elsők kedvéért anyaghalmozó, bölcselő és teológikus, az utóbbiakért játékos, derűs, néha már túlságosan világias. Ha ő ír a házasságról, a szűzesség kérdése lesz erősen megvitatva. A stilusnak tudatos művésze, pazarolja a mesterfogásait. Egy spiritualis hasonlat kedvéért egy helyen egész templomleírást ad, részről-részre megkeresve a lelki párhuzamot;[40] ez a skolasztikus költői tékozlás jellemző egész írói lényére. Fölényes gazdagsággal ontja mondanivalóit, formálja előadását, osztja tudománya mestereként tanácsait. Határozott személyes véleményei, sőt elfogultságai vannak; ítélkezésében nem ismer habozást. Máriatisztelete a középkor általános áramlatában is megragad intenzitásával, egyéni fűtöttségével, aminthogy személyes fogadalomként, hálából gyógyulásáért születik maga a mű is. Tudományos tekintélye és prédikátori népszerűsége egyformán rögtönérő és hatalmas; számtalan külföldi kiadása és a belőle táplálkozó hazai kódexirodalom bizonyítják egyetemességét. Az elit a mesterének tekinti s az egyszerűbb rétegek is maguk közül valónak; tudós, aki megvalósíthatta mindenkori álmát: meg nem alkuvón, eszményéhez híven válni vezérré.

Nálánál ékesszólóbban senki sem szólt társai között az eszményről. Hallgassuk meg, milyen jellemzést ad az istenszeretetről: „Is mentem ab amore mundi separat, nil aliud sic animum inebriat, nil sic contra tentationes roborat, nil sic ad bonaque stimulat et excitat: ut omne grave et inane leve et suave faciat in quovis homine: dum tamen sentiat veri amoris experimenta. Denique haec est amoris et charitatis gratia ut nunquam excidat: sed in perpetuum maneat in statu patriae. Ubi videbimus deum et amabimus; amabimus et tenebimus: tenebimus et laudabimus sine fine Amen.“[41] (Ez fordítja el elménket a világ szerelmétől, lelkünket semmi más jobban meg nem részegíti, semmi sem erősíti inkább a kísértések ellen, semmi sem ösztökél és hajszol úgy a jóra. Hogy mindent, ami súlyos és semmirevaló az emberben, könnyűvé és édessé tegyen, míg meg nem érzi az igazi szeretet valóságát. Mert végül is ez az irgalom és szeretet kegyelme, hogy sohasem szűnik, hanem megmarad a mennyei állapotában. Ahol majd látni fogjuk Istent és szeretni; szeretni és bírni, bírni és dícsérni örökkön-örökké. Amen.) Aki így tud írni, az beteljesítette a tudós másik örök vágyát is: a művészi önkifejezést.

Természetesen hellyel-közzel csupán, mert hiszen a hallgatóság megnyerését célzó eszközök a drámaiságtól az adomáig és a sze-

[40] T. P.: Serm. de sanctis, pars aest. 104.
[41] T. P.: Rosarium, lib. III. prologus.

mélyiség spontán lirai megnyilatkozásai csak szórványok a beszédek öncélúan elvont, száraz fejtegetésekkel agyonzsúfolt, félelmes következetességgel és arányokban megépített tömegében, amely, valljuk be, mai ízlésünknek egyszerűen megemészthetetlen. Minden belső rendje mellett is, őserdő ez, csüggesztő és visszariasztó; a korszellem dzsungelje, kolosszális méretű avíttságok. Az örök modern, emberi úgy viszonylik benne a korszerű-archaikus, iskoláshoz, mint a grammnyi rádium a tonnányi szurokérchez, mégis kisugárzik belőle és megadja értelmét. A középkor mélyebb lelkisége is áttüzel rajtuk, a nagy metafizikai megszállottság, a mindennapok részévé vált misztérium, a bámulatos kiszolgáltatottság egyetlen középponti élménynek. A szűkebb korstílus, a középkorvég tipikus vonásai is jól felismerhetők; egyszóval a beléfektetett rengeteg munka a türelmetlen utódok számára sem veszett el teljesen. Világuk elmerült az időben; de a leletek izgalmasak, beszédesek és tanulságosak.

A hívek világa

A késő középkor legjellegzetesebb szellemi képviselője nálunk is, mint másutt a szerzetes-prédikátor. Az új igénylők, a tömegek felé közvetíti az évszázados dogmatikai, teológiai vizsgálódások kifinomodott eredményeit, egy tudományos elit apróra kidolgozott hagyományát és megújítja, eleven erőként támasztja fel mindezek eszmei és élményalapját: a vallásos hitet. Ne felejtsük el, hogy minden látszólagos egytömbűsége mellett a középkori világnézetnek ugyanúgy szüksége volt az időnkénti ujjáteremtésre, a változott viszonyokhoz alkalmazásra, mint bármelyik újkori vezető elvnek. És mint ez, mint például a szabadsággondolat, szükségszerűen alá volt vetve azoknak a társadalomlélektani törvényszerűségeknek, amelyek az eszme útját szabályozzák, míg a kevés kiválasztottól egyre szélesebb hullámgyűrűn keresztül eljut a tömegekig. A középkorvég valójában a középkor demokratizálódása, egy arisztokratikus kultúra örökségének szétosztása, az a történelem menetében többször ismétlődő folyamat, amikor a színpadra lépő új rétegek megnövekedett igényekkel, erőszakos gyorsasággal iparkodnak hozzáidomulni a szellemi és anyagi hatalom birtokosaihoz, a magasabbrendűnek és utánzásra érdemesnek érzett életformákhoz. Tágabb, szabadabb, gazdagabb színvonal, az előkelőség presztizsével övezett lelki tartalmak keltik fel vágyukat. Hozzáidomulnak a vezetőkhöz és lehetőleg a helyükre is lépnének; a kifelé, felfelé-tekintés, utánzási vágy, mint rendesen, szociális nyugtalansággal is párosul, a polgár irigyli a nemest, a paraszt a polgárt, s már öntudatlan gyűlöli is; akit életmodorban maga fölé emelt, szívesen ledöntené pozíciójából. Egész jóhiszeműen, mert a maga vitalitását érzi az elpuhult formákkal szemben és mert az átvettet, eltanultat is méltóbban hiszi megvalósítani a maga módján. A forradalmár nem tagad, — ez a kifáradt birtokbanlevők szórakozása, ellenkezőleg mohón,

friss erővel betölteni akar, végre megvalósítani, ami szerinte eddig elsikkadt. A középkor végén akadhat néhány intellektuális kétkedő, a tömeg mindenáron, kíváncsian, ismeretlen benyomásokra éhesen hinni akar; mámorosan élvezi a maga elkésett középkorát, megköveteli, hogy ellássák dogmatikával, teológiával, misztikával. Ami síma gyakorlat volt és olajos szokás, felvert visszhanggal, felfokozott izgalommal tér vissza, mint a mikrofonokba kiáltott hang; a misztikus elragadtatás kiváltságos élménye most tömegjárvány, az ég a földre száll, a csodák elkeverednek a valósággal, a transcendens és immanens világ egybeomlik. Mintha a misztériumszínpad hármas, éles tagolása bomlott volna fel; egyetlen színtéren, a maga módján játssza az „urak" drámáját a nép.

Természetes, hogy az újfajta lelkek felé újfajta közvetítőkre is van szükség; ezt a szerepet töltik be a prédikátor szerzetrendek. A világi papság, a vallás hivatalnokarisztokráciája nem volt alkalmas erre; homo novusok kellettek. Ismeretes a féltékenység, amellyel tevékenységüket a papság kísérte; prédikálást tiltó rendelkezések, egyéni torzsalkodások, akadályok, félreértések tömegén keresztül fokról-fokra vívták ki végső győzelmüket. A társadalmi változások idegessége ugyanúgy belejátszott a védekezésbe, mint a szokatlantól, a vallásos hagyományok eltorzulásától való félelem. A szerzetes prédikátor legtöbbször nemcsak választott módszereiben merész, hanem a nyelvében és célkitűzéseiben is; forradalmi ösztönök hangadója. Nemcsak felvilágosít, de vezetni is akar és a vezetése kissé kiszolgáltatottság is; a tömegszenvedélynek egyszerre ura és szolgája. Ami a robbanástól megóvja, a változatlanul szigorú egyházi rend mellett örökölt tudós fegyelme; teljesen a régi iskolát járta ki, ha új utakon érvényesíti is tudományát. Az írástudó ő, a mindenkori írástudók belső kultúrájával, az elitközösség szellemi alkatából kiszakadni nem tudó forradalmár, akit a műveltsége konzervatívvá tesz. Láttuk írástudói önérzetét, annyi évszázad és gyökeresen más világnézet távolában is modern humanitását, hivatástudatát és lelkesültségét. Ha jobban a földön állanak is, mint elődeik, az Isten országát próbálják rajta megvalósítani.

Milyenek az emberek, akik köréjük sereglenek és felesküsznek híveiknek? Az irodalom világa után, ami mégis csak elvonatkozás, eszményi kép, a szellem fényűzése, milyen az élet világa, a mindennapi valóság? Az újabb kutatásban egyre erősebb a felismerés, hogy a „középkori ember"-ben ugyanazok a vágyak, ösztönök, hajlamok éltek, mint újkori társában, csak a változott körülményekhez alkalmazkodva. „C'étaient naturellement le mêmes hommes, avec les mêmes instincts et les mêmes façons d'agir, adaptés seulement à un état de choses différent et teintés, pour ainsi dire, aux couleurs du temps" — mondja A. V. Langlois.[42] A mindennapi élet önzését,

[42] La vie en France au moyen âge. II. D'après les moralistes du temps. Paris, 1926, XXVII. l.

ellentéteit, harcait éppenúgy ismerték,[43] mint a gazdasági nyerészkedés „újkorian" racionális hajlandóságát,[44] osztálygyűlöletet és felfelé törést, éppenúgy, mint polgári önérzetet, megelégedést és az alsóbbak elnyomását; nemtelen indulatokból a középkori eszmények fényében is kijutott nekik, természetesen a nemes és jó tulajdonságokból is. A metafizikai vágyódás és aszkéta ideálok korszakában élvezték az életet, a testi gyönyörűségeket és a vidámságot is; a középkor végén — mint az jólismert — kiélezett szenvedélyekkel, ellentétektől dobáltan égi és földi között. Emberek voltak, a kor, az idő törvényeinél jobban alávetve a társadalmi tér kényszerűségeinek, az egyéni és osztálylélektan alig változó szabályainak. A kor színeit persze viselték a lelkükön, mint testükön a ruháját; de alatta a test és a lélek természettől rendelt formája őrződött.

Elit és tömeg kölcsönös egymásrautaltságban és egymást befolyásolással élik életüket. Az írástudó korszerűsége legtöbbször a közönségéhez való öntudatlan alkalmazásából születik, a feléje makacsul áramló igényeknek engedelmeskedésből; a tömeg egyetemessége, jó értelemben vett korszerűtlensége az ugyancsak öntudatlan fejethajtásból a felsőbbrendű példa előtt. Kölcsönös vonzás, amelyiknek egyensúlyban kell maradnia, hogy a termékeny állapot létrejöhessen. A középkorvégi prédikátor skolasztikus, agyonmunkált formáit a körülötte ébredező új vallásossággal frissíti időszerűvé; így születik meg a hagyományos keretben a *devotio moderna*. Az érzéki színt, kézzelfogható valóságot áhító, ereklyéket hajszoló, babonákból alig kibontakozott átlagvallásosság a prédikátori értelmezésben kapja meg jóváhagyását és nemességét. Nem üldözik többé, ami az ő sajátja, de átszellemítik és beolvasztják a régi állományba; a népi vallásosság polgárjogot kap. A vallásossággal kapcsolatban emlegetett „Laienreaction"[45] mellett joggal beszélhetünk egy „Laieneinfluss"-ról is, a világiaknak nemcsak a felvilágosodást elősegítő hatásáról, hanem ellenkezőleg, a hitéletet elmélyítéséről, az új gótikus szenvedélyről, amely a kívülállóktól lobban át az egyházi szervezetre. A franciskánus mozgalom épen annyira okozat, mint ok; származásuknál fogva újalkatú emberek előretörése, új érzület felszívódása a hagyományos magatartásba. Népi? Közelebb járunk a valósághoz, ha a polgári szóval jelöljük meg.

A prédikátorok, bár természetesen a falusi néphez is szólottak, elsősorban a városlakó tömegek különféle, bizonyos fokig már kultúrált rétegeit tartották szem előtt. Pelbárt a nagybőjti prédikációk bevezetésében elmondja, hogy rövidebbre szabta ezeket, mert kevés

[43] V. ö.: Justus Hashagen: Risse im Mittelalter. Zeitwende, I. 1. (1925.) 342. l.

[44] V. ö.: Heinrich Bechtel: Wirtschaftsstil des deutschen Spätmittelalters, 1930. L. még Fritz Röhrig bírálatát, Historische Zeitschrift. B. 144. H. 3. 469. l.

[45] V. ö. többek között Gerhard Ritter: Romantische und revolutionäre Elemente in der deutschen Theologie am Vorabend der Reformation. Deutsche Vierteljahrschrift für Literaturwiss. und Geistesgesch. Bd. V. (1927.)

ember hallgatja, akik különben is türelmetlenek (gaudent brevitate moderni); az ünnepi és vasárnapi szónoklatoknál ellenben nagyobb a gyülekezet és sokoldalúbb (multis concurrentibus protunc tam plebeis quam scientificis et altioribus), elbírják a hosszas fejtegetéseket.[46] Közönségük az úri érdeklődőkön kívül az akkor önálló szellemiségére, jogaira és követeléseire, vágyaira és hatalmára eszmélő városi polgárság. A parasztságig csak a XVI. sz. elején jut el, gyorsan politikummá érve és akkor valóban lényegformálón, a hatásuk. Most a városlakó mesterember, iparos, kisebb-nagyobb polgár tódul a templomokba, teszi a sűrű, kegyes alapítványokat, űzi a szentek kultuszát, vesz részt a körmenetekben és vallásos ünnepségekben, lép be a szerzetesrendekbe, kapcsolja össze gazdasági tevékenységét az egyházi intézményekkel, buzgó tagja a confraternitásoknak, keres természetes szövetséget az egyházban az uralkodó főúri hatalom ellen, elégíti ki plebejus ingerültségét a prédikátorok célzásaival. „A városi polgárságnak és a szerzetességnek, e két testvér jelenségnek találkozása határozza meg XV. századi városainknak szellemi arculatát" — mondja Thienemann, aki egymásra utaltságukat először fejtette ki nálunk.[47]

Hogy a középkor végén kialakult városi élet, polgári magatartás, szellem és öntudat van Magyarországon is, ma már általánosan elismert.[48] Zsigmond király uralkodása, céltudatos várospolitikájával, ebben a fejlődésben is korszakos jelentőségű.[49] Az érdek mellett, amely természetes szövetségest és pénzforrást keresett a békés és gazdag polgárságban, támogatását teljesen tudatos kultúrális és hivatáseszmék is kiváltották, a kor parancsának megértése; az adománylevelek megokolásai nemcsak kancelláriája, de az ő személyes tisztánlátását is igazolják. A szabadságjogok kiterjesztése az uralkodó magasztos szerepköréből következik. „Nos itaque, qui ex suscepto regiminis nostri officio circa commodum et tranquillum statum regnicolarum nostrorum cum solercia debemus invigilare . . ." (Mi, akik vállalt uralkodói tisztünknél fogva alattvalóink békéjén és nyugalmán tartozunk gonddal őrködni. . .) — hangzik a kézsmárkiaknak V. Istvántól adott szabadságlevél-megerősítésében.[50] Sűrűn érkeznek a panaszok a városoktól, hogy a polgárok kereskedelmi útjaikon, járásukban-kelésükben erőszakosságoknak vannak kitéve és a király, aki a saját személyében érezte a hatalmasok túlkapásait,

[46] T. P.: Serm. quadr., pars I, prologus.

[47] Városi élet a magyar középkorban. Minerva, 1923. 56. l. V. ö. az egész fejezetet: Polgárok és ferencesek.

[48] V. ö.: Thienemann: i. m. Mályusz Elemér: Geschichte des Bürgertums in Ungarn. Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte. 1928—29. Bd. XX. V. ö. még a pozitívista megalapozást; Kovács Ferenc gazdaságtörténeti értekezéseit és Ortvay Tivadar nagyszabású monografiáját: Pozsony város története, I—III. 1892—1903.

[49] V. ö. Horváth Henrik: Zsigmond király és kora. Budapest, 1937, 203—204. lap.

[50] Fejér: Codex diplomaticus, X, 2. 354.

egyre-másra bocsátja ki az erőszakoskodást tiltó okleveleit a nonnuli Praelati, Barones, Comites, Castellani, Nobiles, et alterius status homines ellen. Mert az ő hivatása alattvalóit a béke és igazság útjára irányítani „et in pacis pulchritudine et quietis tranquillitate conservare.[51] A keresztény béke, az evangéliumi jogegyenlőség hangsúlyozódik királyi szóval a földesúri visszaélések ellen akkor is, ha a jobbágyok sorsáról, szabad költözködésről van szó. „Nos igitur. . . dignum arbitramur et congruum quod cum exordio omnes homines prima parens aequaliter produxerit, hi liberi habeantur, quos non natura, sed humana potentia sibi ipsi jugo subiicere conaretur servitutis. . .“[52] (Mi tehát. . . méltányosnak és illőnek tartjuk, hogy az emberek kezdetben mind egyenlőknek születvén, ezek szabadoknak tekintessenek, mert őket nem a természet, hanem az emberi önkény próbálja saját maga számára a szolgaság igája alá vetni.) Többek ezek, mint kancelláriai formulák; a középkori természetjog új hittel és meggyőződéssel újrafogalmazott tételei, nemes hagyományok életrehívása. Zsigmond felismerte, hogy az uralkodás elsősorban hivatásbetöltés; a király magas erkölcsi normák őrzője és kinyilvánítója; nagyságát nem annyira személyes érdem, mint az általa képviselt szellemiség szabja meg. A kiegyenlítést, az érdekek elcsitításának munkáját rajta kívül senkisem végezheti el; ez a főhatalom értelme és igazolása. A világi erő egyben spirituális kötelezettség is; függés az isteni törvényektől, amelyeket ő rendeltetett a gyakorlati életbe átültetni. Vagy legalább is — mert a valóság százféle megalkuvást kíván — újból és újból kihirdetni, hogy tekintélyes szavával az emberek emlékezetébe bevésődjék; uralkodni ebben az értelemben annyit jelent, mint a szellem magasabbrendűségét tiszteletben tartatni a kicsinyeskedőkkel, az örök dolgokra figyelmeztetni a köznapiakkal szemben, a legnemesebb értelemben írástudónak lenni.

Száz év múlva szerzetes-prédikátoraink veszik át a királyi szerepkört az egyházi tanítások képviseletében, megsokszorozódott írástudói hivatásérzéssel szállanak síkra mindennemű erőszakosság ellen. Eszményük az igazságos király, ellenségeik a kapzsi foglalók, özvegyek, árvák kiforgatói, „a modern idők“ féktelen, erkölcsöt, törvényt nem ismerő nagyurai. A szent magyar királyokról szólva, egész kis értekezéseket rögtönöznek az igazságosságról, nyílt utalásokkal a korbeli mágnások felé. Szent István meghozta törvényét, hogy senki se törjön ellenségesen a szomszédjára, ne nyomja el az özvegyeket és árvákat, s gondoskodott is a törvényeknek betartásáról.[53] Mert az uralkodó első dolga megvédeni alattvalóit.[54] Így tette Szent László is, a „perfectionis

[51] Fejér: i m., X. 2. 169.
[52] U. o. X, 3. 184.
[53] L. O.: Serm. de sanctis, 77.
[54] U. o. 50.

norma magnatorum".[55] A királyi tekintély, a patriarkális kormányzás emléke szegeződik szembe megint, mint annyiszor a szellem fejlődéstörténetében, a feudális osztálytúlkapásokkal. A prédikátorok, mint később az abszolut királyság államalkotói, a király mellett állanak a népért a hatalmaskodók ellen. A birtokláshoz legitimus titulus kell, az erőszakos rajtaütés nem teremthet jogalapot.[56] Vádjaik keményen zuhognak alá prédikációikban, így Pelbárt híres szavaiban: „Sed heu moderni principes et nobiles ac barones et rectores sunt inmisericordes numera et taxas a pauperibus extorquentes munera diligentes et vindictam expetentes ecclesiastica bona diripientes... Beatus rex Ladislaus non sic fecit.[57] (De ó jaj, a modern fejedelmek, nemesek, bárók és vezetők könyörtelen szívűek, robotot és adókat zsarolnak ki a szegényektől, az ajándékokat szeretik, megkövetelik a bírságot, az egyházi javakat elragadozzák. Boldog emlékű László király bizony nem így cselekedett.) Laskai Ozsvát felszólalásában mintha csak a francia forradalom előtti sérelmeket hallanók, annyira rokon helyzeteket teremt a rokon történelmi fejlődés: „Item suos subditos non dimittunt disponere in morte de bonis suis ut eis placet aut testata non habentium consanguineos sibi usurpant: quid est rapina... Item faciunt frequentes venationes cogentes suos ad venandum cum eorum gravaminibus. Insuper conculcant vineas et segetes pauperum... Insuper tallias suis graves imponunt et exigunt cum captivitate et angariant ad metendum fruges ad falcandum seneta ad vindemiandum promontoria ad fodendum castrorum fossas ad erigendum sepes in quibus pauperes labore consumpti et fame clamant ad dominum: vindictam imprecantes."[58] (Nem engedik, hogy alattvalóik tetszésük szerint végrendelkezhessenek javaikról, azok hagyatékát, akik rokonok nélkül halnak meg, maguknak foglalják le; ami nyilvánvaló rablás... Sűrűn vadászatot rendeznek, odakényszerítve nagy kárukra a szegényeket. Közben össze is tapossák szőlőiket és vetéseiket... Súlyos adókat vetnek ki és fogsággal is behajtják, robotmunkára fogják népeiket, aratást, kaszálást, szüretelést végeztetnek velük, sáncárkokat ásatnak, falakat emeltetnek, úgyhogy a szegények a fáradságtól és éhségtől elgyötörve bosszúért kiáltanak az Úrhoz.)

A prédikátorok hátvédje az önérzetében, külső-belső habitusában megerősödött polgárság. A polgár a maga módján propagálja az evangéliumi erényeket, a városi jogkönyvek, a „tugent der purger" tükrözői, ha laicizált formában is, a vallásos eszmények szolgálatában állanak. „Gerechtigkait, mässigkait, güetigkait, parmhertzigkait" a típikus polgár, a bíró meg-

[55] U. o. 48.
[56] U. o. 50.
[57] T. P.: Serm. de sanctis, pars aest. 16. G. Idézi Szilády Áron is: T. P. élete és művei. Bp, 1880. 37. l.
[58] I. O.: Serm. de sanctis, 50. Idézi Horváth Richárd is: Laskai Ozsvát, 1932. 57 l.

követelt tulajdonságai a budai jogkönyvben,[59] istenfélelem, erkölcsösség, alázat a más, világi tulajdonságok mellett a pozsonyi statutumokban. „Deus praesens est in omni judicio", — mondja az 1476-os trencséni statutum.[60] Mégis a két eszményi álláspont, a királyi és polgári között mélyreható különbségek vannak, a társadalmi eltolódások, átrétegeződések következményei. A király még egyetemes, legalább is az iparkodik lenni, a polgár már bezárkózik osztálykereteibe, erkölcse a védekezésé és nem missziós tudat, leghőbb vágya, hogy békében hagyják. A királyi politika minden fegyelmező ereje mellett még tisztában volt a feudális osztály értékével, (elég a címeres- és adománylevelek megírásban is remek hősi arcképeit elolvasni), a visszaélések ellenére is kétségtelen vezetésre hivatottsággal, a parancsolni és engedelmeskedni tudók (Ortega) nagyszerű képességeivel, s ugyanakkor patriarkálisan megértő és gondviselő volt a parasztság széles tömegeivel szemben; a polgár a városfalak közé szigetelve fölfelé csak bizalmatlan és gyanakvó, lefelé közömbös. A királyi demokrácia kiegyenlítésre törekszik, a polgári demokrácia a hatalomra; a tényleges békét egyébként époly kevéssé tudja biztosítani egyik, mint a másik. A város falai közt szűntelen a torzsalkodás, akárcsak a nemesi régiókban, magyarok tűznek össze idegen nemzetiségűekkel, szomszéd a szomszéddal, a környék parasztságára néha egészen nagyúri vandalizmussal törnek rá a városiak. A tumultusok, a városi aljnép zavargásai is sűrűn bontják meg a békét és nyugalmat, a „zwitracht"-ok ellen hiába kelnek ki a jogszabályok. A világi papság veszekszik a szerzetesekkel,[61] a kegyúr a plébánosával, a prépost a káptalannal; az egyházi élet sem túlságosan harmónikus. Az ok legtöbbször az anyagi érdek, az elhatalmasodott pénzvágy, mely a takarékosság polgári erényéből gyorsan csap át a kapzsiság és kizsákmányolás vétkébe. A polgár gazdagodni akar és eszközeiben, ha kisebb méretekben is, de nem kevésbé önzőn és kegyetlenül utánozza nagyúri mintáit.

A gazdag-szegény ellentét gyakori motívum a prédikációkban is, de a legtöbbször bibliai általánosságban marad; a forradalmi következményektől rettegve, önkénytelen alkalmazkodással a polgári konzervatívizmushoz, mintegy végzettől rendelt állapotként hagyják jóvá. „Non est ille verus pauper qui contra statum paupertatis murmurat vel qui nimis sollicitat circa temporalia" (Nem igazi szegény az, aki a szegénység állapota ellen zúgolódik, vagy túlságosan töri magát a földi javak után.) — jelenti ki a dömés Michael de Hungaria.[62] „Ideo valde timendum est ne domini temporales nimis exal-

[59] Michnay Endre és Lichner Pál: Buda városának törvénykönyve, 1244—1421-ből. Pozsony, 1845.

[60] Corpus statutorum. IV. 2. 28—29, 34. l.

[61] V. ö. Karácsonyi János: Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. I—II. 1923. I. 53. l. A prédikálás körüli küzdelemről: Mihalovics Ede: A kath. préd. tört. Magyarországon. I—II. 1900. I. 42—48 l.

[62] M. M. Serm. univ. 1. J.

tent servos ignobiles et pauperes ad altas dignitates; quia hoc est destructio maxima bonorum virtuosorum" (Vigyázzanak az urak, nehogy nemtelen és szegény szolgáikat magas méltóságokhoz juttassák, mert ez a legnagyobb megrontója a jóknak és erényeseknek.) — mondja ugyanő.[63] A ferences Pelbárt és Laskai Ozsvát már nem ilyen fatalisták, a korhangulat hatása alatt erélyesebben bélyegzik meg a visszaéléseket; a németországi népszónokok izgatásáig azonban sohasem jutnak el, szerepük mindvégig az intés, buzdítás, mérséklés. Hogy hatásuk mégis tovább gyűrűzött itt is, mint máshol, a jobbágyfelkelés kirobbanásáig, csak a történeti logika kényszere volt, az események elkerülhetetlen rendjéé.

A városlakó polgár a maga életrendjéhez idomítja a vallásos formákat is. A gazdagabbak versenyre kelnek a kegyes alapítványokban, misék, kegyszerek, templomok kerülnek ki áldozatkészségükből, egyházközségüket gyarapítják, művészeteket támogatnak. Kereskedelmi érzékük az itt felgyülemlő tőkét sem hagyja gyümölcsözetlen, az alapítványokból az egyházak valóságos bankokként kölcsönöket nyújtanak.[64] A vallásos egyesülések, eleinte a főúri és egyházi rend kiváltságai, polgári jelleget öltenek. A Zsigmond király alapította sárkányrend (1408.) a lovagi szellem fellobbanása; a kétségtelen dinasztikus érdek mellett[64/a] vallásos fogadalom szülötte, még formalisztikus mivoltában is hódolat a középkor eszménye előtt. Az eskű, amit megfogadtak,[65] az özvegyek, árvák kímélése, jogvédelem, a nagyúri légkörre utal, az elkerülendő vétkekben, a megígért támogatásban egyaránt a birtokok urainak gestióira. A szepesi plébánosszövetség ugyanebben az időben teljesen a hitbuzgalom jegyében újúl meg, nincs is más fogadalma, mint évente kétszer patrónusaik, a Szentlélek és a Szűzanya tiszteletére összejöveteleket tartani, „ut ex hoc vigor et fervor verae Societatis et dilectionis inter eos . . . ferventius accendatur". De ők is még zárt testület, magasabbrendű hatalom képviselői, „laicis plane exclusis".[66] A polgárság már korábban szenvedéllyel fogadta magáévá a gondolatot, céhei vallásos jellegűek, új meg új társulatokat alapít és a nyárspolgár ösztönökre oly jellemző rejtélykereséssel (szabadkőművesség!) a hitbuzgalom mellett elsősorban a titokzatos külsőségeket, a gyülekezés színjátékát, a megbeszélések fontoskodó ünnepélyességét élvezi bennük. „Auch haben wir gewilkort, das dy geschechtnisse unser Bruderschaft von allen unsern vorswigen seyn

[63] U. o. 6. F. Idézi Horváth Cyrill is: Michael de Hungaria XIII. beszéde. Irod.-tört. Közl. 1895.

[64] Oklevélpéldák: Házi Jenő: Sopron sz. kir. város története I, 3. Oklevelek és levelek, 311, 329, 352 stb. szám. V. ö. Lederer Emma: A középkori pénzüzletek tört. Magyarországon, 1932. 38—39. l.

[64/a] V. ö. Baranyai Béla: Zsigmond király úgynevezett sárkányrendje, 1926.

[65] Szövegét l. Fejér: i. m. X, 4. 317.

[66] Wagner Carolus: Analecta Scepusii I—III. Viennae 1773. II. 266—68. l.

sullen."[67] — fogadja meg a lőcsei polgárok sodalitása (1402.) a titoktartást, mintha az országos ügyekre szerződő méltóságok titkairól lenne szó.

A városban őgyelgő bámész sokaságnak, az alsóbb néposztálynak is megvannak a vallási igényei. Ő szórakozni akar még a szertartásoknál is, látványosságot keres, pompát, hogy szegényes környezetéből a nagyszerű külsőségek ragadják át a nagyszerű érzések világába; az egyház néki kissé színházat kénytelen játszani. Néki jár ki az ünnepségek visszatérő ritmusa, a körmenetek fénye, ő rendezi meg az ujjongó úrnapi színjátékot és autodafét, amiről a Budán idéző modenai követ olyan bámulattal számol be érdeklődő urának. A városban a körmenet útvonalán fából egy mohamedán mecset volt felállítva, belsejében Mohamed koporsója és török figurák, a szultán és egy sereg basa képmása. Amidőn a király és a menet odaért, váratlanul lángok csaptak az alkotmányra, mintha Isten bosszuálló villáma érte volna. Hamvakba roskadt a pogányszimbólum, s ami megmaradt belőle, arra rátámadtak a körülállók („fu assalita, come da cani arabi"); fával, kővel dobálták, fogaikkal marcangolták, míg maroknyi darabokra hullott. „Hihetetlen volt és élvezetes látvány, milyen szenvedéllyel rohantak reá, mintha személyes bosszú űzte volna őket." Utána még díszes Sibilla-köntösben előállott valaki és a hirtelen csöndben latinul elmondta a jóslatot, a játék alapját: a mohamedán hit megsemmisül, ha Mohamed koporsója elpusztult. Erre azután megkezdődött a népmulatság. A tér közepén álló kútból egész nap és éjjel folyt a bor. Signor Tommaso Dainero, „Mutinensium Phisicorum minimus", sohasem fogja elfelejteni, ami következett, és Ercole, Ferrara hercege is bizonyára hangosan nevetett a mulatságos leíráson, amellyel követe kedveskedett neki. Mert vitték ám az ingyen bort, fazékban, bögrékben, kalapjukban, vagy tátott szájjal szürcsölték helyszínén, lökdösve, szorítva, letaposva egymást. A részegek úgy aludtak a kút körül, mint Krisztus koporsójának őrei, végül haza kellett cipelni őket. A felforduláshoz hozzájárultak az idegen urak is; ablakukból tyúkot, libát, galambokat dobáltak a sokaságba, amely százfelé tépte azokat; egész nem jutott egynek sem. Isteni mulatság volt! (Buda, 1501. aug. 8.)[68]

Ortvay könyvéből ismerjük a pozsonyi lakosság vallásos mulatságait. Keresztelő Szent János napját német szokás szerint nagy „sunabentfeuer"-rel ülték meg; széles térségen folyt a tánc, trombitások és siposok zenéjére, gyermekkarok énekeltek. Végül lakoma és tűzijáték fejezte be az estét. Húsvétkor a városi hatóságok buzgólkodásával passio-játékokat rendeztek, az urak külön páholyból, az urak sátrából nézték. A 16. sz. közepéig nyoma van a városi

[67] U. o. 116. l.

[68] Modenai és velencei követek jelentései Magyarország földrajzi és kulturai állapotáról a XV. és XVI. sz.-ban. Bp. 1881. 4. levél.

számadáskönyvekben.[69] A templomi és temetői táncról a régebbi zsinati tilalmakon kívül még Laskai Ozsvátnál is találunk elítélő megjegyzést; látszik, hogy még mindig kísértett. „Choreae bonae conditio est locus aptus ne videlicet fiat in ecclesia vel cimiterio."[70] (A tisztességes tánc feltétele az alkalmas hely; ne történjék t. i. a templomban vagy a temetőben.)

A prédikátoroknak ilyen attrakcióéhséget kellett kielégíteniök, izgatott képeikkel, szunnyadókat serkentő adomáikkal és külső megjelenésükkel, előadásukkal. Bizonyára nem kímélték a hangjukat, a gesztusaikat sem; a beszédet megjátszották, szabadjára engedve indulatukat, utánozva szenteket és ördögöt, kihasználták a párbeszédek lehetőségeit, az ujjongás és a gyász alkalmait. De ugyanekkor a polgári józansághoz is alkalmazkodniok kellett, a gyakorlati emberhez, aki az ünnepélyes percek után mindennapi gondjairól is akar hallani, tanácsot vár és irányítást. A prédikátor megtárgyalja hallgatóival a házasság kérdését. Vigyázni kell, hogy a házasulandók egyforma származásúak és korúak legyenek, mert az egyenlőtlenség csak bajt szül — véli a *Sermones Dominicales* szerzője és mindjárt el is mond egy esetet, amikor a nemes a köznépből való feleségnek bizony szemébe vágta haragjában: „Capanel leayana".[71] Pelbárt szerint is jó a prudens providentia a házasság körül, óvatosan kell megválasztani a hitvest, nem elhamarkodott vágynak engedve. Nemcsak a szépségre kell nézni, vagy éppen a gazdagságra, hanem a jó erkölcsökre; kerüljék el messze a veszekedős asszonyt. Ifjú öreghez, szegény a gazdaghoz, nemes a közrendűhöz nem illik, az ilyen kapcsolatból csak háborúság keletkezik. A szülők sem mellékesek, következtetni lehet belőlük a lányukra. És ha a házasság végre létrejött, barátságosan és tapintattal kell kormányozni a feleséget; „non in amaritudine verborum vel tyrannica austeritate verberum". Milyen sokan vannak, akik, ha a kocsmában felbosszantják őket, az asszonyon állanak bosszút! Egy esetben jogos csak a szigor: a hűtlenség megtorlásában. Még a gólya is megbünteti a hűtlen asszonyt, a többi gólyák gyülekezete előtt összevagdalja csőrével, — idézi Aristoteles nyomán.[72] Hosszan, néha kissé túlságos részletezéssel megvitatódik a szűzesség kérdése is; miért nagy erény, melyek a fokozatai, miért nem kapja meg az önmegtartóztató özvegy is a szűzesség koronáját?" Primo quidem quia virgines acrius tentantur desiderio experiendi voluptatem quam nunquam noverunt. Secundo quia extimat virgo maiorem delectationem quam sit in veritate. Tertio quia ignorant virgines turpitudinem et incommoda quae concomitantur corruptionem, haec autem viduae bene sciunt, et ideo facilius contemnunt voluptatem."[73] (Először is a szűzeket job-

[69] Ortvay Tivadar: i. m. II, 3. 208—10. l.
[70] L. O.: Quadr. Biga Salutis, 14.
[71] Serm. Dom. I. 238. l.
[72] T. P.: Serm. de temp., pars hyem. 27.
[73] T. P.: Serm. de sanctis, pars. aest. 123. J.

ban kísérti a vágy az élvezet után, mert még ismeretlen előttük. Másodszor a szűz nagyobbnak hiszi a gyönyörűséget, mint amilyen a valóságban. Harmadszor, mert a leányok még mitsem tudnak az elbukást kísérő gyalázatról és kellemetlenségekről, az özvegyek viszont már mindennek tudatában vannak, így könnyebben vetik meg a gyönyöröket.) Mária Magdolnánál észokok alapján fejtegeti, publica meretrix volt-e vagy sem. Hasonló témáknál végre maga is megijed, hogy a hallgatók másért lesznek figyelmesek rájuk, mint amire szánták s ezzel a fordulattal búcsúzik tőlük: „Haec sufficiant in praedicatione. Non enim licet de talibus expresse plurima loqui publice."[74] (Elég legyen ennyi ebből a prédikációban. Ilyenekről nem illik nyilvánosság előtt sokat és nyíltan beszélni.) Laskai Ozsvát tudja, hogy lesznek hallgatói között, akik gyalázkodnak és gúnyolódnak ilyen témákról hallva: „Ecce qualia praedicat nobis." De éppen azok beszélnek így, akik legtöbbet vétenek a házasság szentsége ellen. Ő üdvösségük és okulásukra tér ki az élet kérdéseire. Milyen gyakori az áldatlan házasság, ahol a felek csak azért is ellentmondanak egymásnak: „Unus dicit, hoc fiat. Alia ait. Nequaquam. Unus dicit, hoc est album, alia certe est nigrum, et sic sunt venenosi sicut serpentes et crudeles sicut diaboli. Hi adhuc in hoc mundo inceperunt penam inferni." (A férj szól: így legyen. Az asszony: semmiesetre sem! A férj állítja: ez fehér; az asszony: bizony fekete. Mérgesek, mint a kígyók és kegyetlenek, mint az ördögök, s már a földön megkezdték a pokol bűnhődését.) A dolgaikban is közösségnek kell lenni; sok férfi azonban semmibe sem avatja be a feleségét, csak úgy tartja, mint valami cselédet.[75]

Az asszonyokat, ha meg is védik, de örök népi szokással meg is csipkedik a prédikátorok. A férfi földből lett, a nő oldalbordából; már pedig a csontok, ha összerakják őket, zörögnek, amit a föld nem tesz. Ezért fecsegőbbek az asszonyok, — nevet Pelbárt és hallgatósága.[76] Mert az asszonyok mindenben túlzók; ha büszkék, abban, ha haragosak, a haragban, ha jámborak, a jámborságban, stb.[77]

A prédikátor, a lélekmegnyerés mestere, így alkalmazkodik hallgatósága érdeklődéséhez, gyujtja ki képzeletét, lesi meg hangulatát, enged igényeinek, keres feleletet gondjaira, az egyház régi hivatását korszerűsítve a maga „modern" taktikájával. Amíg a középponti nagy élmény, a vallásosság a mindennapi, vagy szellemi élet problémái felé sugárzik, aránylag könnyen elfojtja a világias, közömbös vagy éppen kétkedő hajlamot és megsokszorozódik erejében a lelkek ösztönös áhitatától, friss hitbuzgalmától. Nehezebb a helyzet, ahol a keresztény tétel félig restelt, félig rettegett hiedelmekkel találkozik, a hit a vakhittel, a dogma a babonával, a val-

[74] U. o pars aest. 121. L.
[75] L. O.: Serm. dom. 14.
[76] T. P.: Serm. de sanctis, pars aest. 124. H.
[77] U o.

lásos megnyugtatás az ismeretlen mélyekből feltörő borzongással. A hivatalos álláspont a szigoré, az üldözésé, az irtásé; a gyakorlat itt is csak a megalkuvás lehet, a lassú átszellemítés, az idegen anyag felszívása, hogy elveszítse mérgét. Szerencsére a babonás szövevényt akkor is nemcsak mélylélektani ösztönök hozzák létre, hanem a mai értelemben vett divat is. Pogány maradványok és újonnan ébredt materializmus, természettudományos kíváncsiság és külsőleges hókusz-pókuszok kedvelése, mágikus élmények és némi szélhámosság keverednek benne, népi emlékek és polgári kitalálás, megőrzött primitívség és kultúrális dekadencia. Mindenesetre nálunk sem a csúcsokon, sem a mély rétegekben nem jelentkezett oly szenvedélyességgel, mint nyugaton; nem támadtak Agrippa von Nettesheimek és a tömegeket sem rázta meg a „Wilde Männer-Romantik", amelyről és a kísérő jelenségekről W. Andreas fest szemléletes képet.[78] A boszorkányhit és félelem ugyan uralkodó, de a XV. században európaszerte kirobbanó boszorkányüldözésekre, perekre nálunk csak a XVI. század második feléből van az első oklevéles adat.[79] A prédikátorok utalásaiban is kevésbé ördögi műnek, mint emberi gyarlóságnak, rossz útra tévedt tudákosságnak számít a babona világa, amivel nem annyira vallásos tilalmat, mint fölényesen racionalista érveket szegeznek szembe. Pelbárt a legfelvilágosodottabb. „Unde indicare futura ex astris est illicita divinatio... Sed si quis pronosticat futura ex astris ea quae ex eorum causalitate naturaliter dependent, puta siccitates; pluvias; minutiones facere: huiusmodi non sunt illicita."[80] (A csillagokból jövendőt mondani megengedhetetlen bájolás... De megjósolni az okságuktól természetesen függő dolgokat, mint szárazság, eső, eret vágatás;[81] ilyesmi meg van engedve.) A varázsigékkel teleírt papirosról, amit a katonák a harcban magukon viselnek, személyes emlékét mondja el; ismert egy embert, akit hasztalan próbált rávenni, hogy eldobja; egész addig, míg a harcban megsebesült és kiábrándultan, saját jószántából elégette.[82] Perbárt tudós lenézésével szemben Laskai Ozsvátot már jobban érdeklik a babonák, részletesen foglalkozik velük és megérzi az irracionális tényezők szerepét; mint a szociális kérdésben, itt is fogékonyabb a mesterénél. A *Quadragesimale Biga Salutis* hosszú nyolcadik beszédét a babonáknak szenteli, amint maga mondja azért, hogy tudják, mitől óvakodjanak, és meghatározásukat is adja. „Superstitio vero est vitium per excessum non quia plus exhibet in cultum divinum quam vera religio sed quia exhibet cultum divinum vel cui non debet vel eo modo quo non

[78] I. m. 20—28. l.

[79] L. Komáromy Andor: Magyarországi boszorkányperek oklevéltára. 1910.

[80] T. P.: Serm. de sanctis, pars hyem. 45. J.

[81] A középkori ember bizonyos időpontokban eret vágatott magán. V. ö. Magyary-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek I—III. 1929—31. III. 453. sz. alatti érvágástáblázatot.

[82] T. P.: Serm. de sanctis, pars hyem. 73. H.

debet."[83] (A babona túlzásból előálló vétek nem mintha többet adna az isteni szolgálatban, mint az igazi vallásosság, hanem mert isteni tiszteletet nyújt olyannak, akinek az nem jár, vagy olyan módon, ahogy az nem szabad.) Észreveszi tehát, hogy alapjában a vallásos ösztön túlzásával, elferdülésével áll szemben. Másutt a gyónásról szólva, hosszú listáját adja az uralkodó babonás hiteknek. „Dicat... si adoravit aliquam creaturam vel lunam cum primo apparet, si invocavit demones, si usus est nigromantia, si sortibus ad inveniendum furta vel huiusmodi, si usus est incantationibus, si fudit plumbum ad sciendum futura, si ceram etc. si quando obviavit lepori vel alteri animali et credidit aliquod praesagium futurum, si taxillum proiecit ad investigendum futura, si observavit somnia extra cursum suae naturae, ut quam eius dens cecidit: ideo charus eius morietur, si usus est herbis quam demones, si usus est ligaminibus et caracteribus pro sanitate danda, si herbas apud se portavit vel alibi abscondit ut inimicus ei nocere non posset, si carminavit infirmos, si protulit aliqua vana verba ut sanguinis fluxus cesset, si cartas portavit ad collum cum ignotis nominibus, si aliquid fecit ut sciret fortunium aut infortunium alicuius, si per maleficium aliquod malum destruxit, si credidit feminas ire de nocte si habet libros de praedictis, si dedit poculum ut amaretur, si usus est sacramentis et sacramentalibus pro danda sanitate..."[84] (Gyónja meg mindenki, ha valamely teremtett lényt imádott, vagy az újholdat, ha démonokat idézett, fekete mágiával élt vagy sorshúzással akart tolvajt nyomozni, ha ráolvasásokhoz folyamodott, álmot öntött, viaszt olvasztott, hogy megtudja a jövőt, vagy ha nyúl vagy más állat keresztezte útját és ő ezt előjelnek vette, ha kockavetéssel próbálta kifürkészni a jövendőt, ha a természetes lefolyásukon felül is jelentőséget tulajdonított az álmainak (pl. egy foga kiesett, egyik hozzátartozója meg fog halni), ha füveket használt fel, mint a démonok, mindenféle teleírt szalagból remélt egészséget, ha füveket hordott magánál, vagy rejtett el valahol, hogy ellensége ne árthasson neki, ha ráolvasott a betegekre, vagy hiú varázsigéket mormolt, hogy a vérzés elálljon, ha nyakában ismeretlen nevekkel teleírt papirosokat hordott, ha bármit is tett, hogy valakinek jó vagy balsorsát megtudja, ha gonosz bájolással akarta a rosszat megsemmisíteni, ha azt hitte, hogy boszorkányok járnak az éjszakában, ha jóslatos könyveket őrzött, ha varázsitalt küldött, hogy szerelmet keltsen, ha a szentségeket és szentelt dolgokat kuruzslásra használta...) Ártatlan jövendölések és szerelmi szokások mellett itt kísért a ráolvasások, bájolások, démonikus vétke is fel egészen a szentségekkel űzött visszaélésekig, az eretnek elfajulásokig, amelyek az egyházi szertartásokat forgatják ki értelmükből a homályos ösztönök szolgálatában.

[83] L. O.: Quadr. Biga Salutis, 8.

[84] L. O.: Serm. dom. 36.

Másik művében[85] tudós osztályozás alá veszi a különféle babonákat és megmagyarázza mibenlétüket. Van *augurimantia:* a madarak röptéből és hangjából jóslás, pl. a szarka csörög: vendég jön, holló károg a háztetőn: szerencsétlenség; *aeremantia:* bizonyos napok, időszakok jók, vagy rosszak; *gaomantia:* kincskeresés; *necromantia:* a halottak csontjaiból, koporsójából, fogaiból jóslás; *phitomantia* (Phiton—Apollo-ról, a mesterkedés feltalálójáról): ördögidézés; *carminantia:* szavakkal bájolás, megrontás; *matemantia:* a hold és nap állásából jóslás. A természetes következményeket, szárazság, eső stb. megmondani szerinte is megengedett dolog, a csillagászok dolga, de végzetes eseményeket megjövendölni, babonás és hamis. „Quia virtus corporum celestium cum sit naturalis, est determinata ad unum effectum producendum: cum naturae unum intendant. Praedicta vero fiunt per accidens: ideo naturalem causam non habent." (Mert az égitestek természetes hatása egy meghatározott eredmény irányában van lekötve, lévén a természetnek célja mindig egy. A jóslatot viszont a véletlen dönti el, természetes oka tehát nem lehet.) *Chiromantia:* kézből jóslás; *pyromantia:* álom- és viaszöntés; *hydromantia:* vízből jóslás; *scriptimantia:* szent szavak magukkal hordozása. Szabad, ha nem babonás célzattal történik. *Sortimantia:* sorshúzás; ami bizonyos esetekben, ha csak tanácskérés a célzat, szintén megengedett. Ime a babonák, amelyekért isteni, kánoni és polgári büntetés egyformán kijár.

Azaz — egészíti ki a fentebb említett nagy babonabeszédben a teljesen hasonló felsorolást — ma már odajutottunk, hogy nincs, aki megbüntesse őket; mert hiszen az urak és a mágnások is lesik a kedvező órát, belévetették magukat a babonákba. Az Úr majd lesujt reájuk és büntetésük intő példa lesz a többieknek. „Ecce quomodo contra superstitiosos dei altissimi inmicos clamat lex omnis potens vindictam et tamen iam ad hoc devenimus ut non sit fidelis dei servus qui illos puniat. Quinpotius domini et magnates attendunt bonam horam et intendunt rebus superstitiosis. Videat dominus omnium et vindicet ut illorum pena sit illis disciplina cavendi."[86] A népi tévelygéseket így erősíti az előkelők humanista hóbortja.

Bizonyára sok volt a rájukolvasottak között a tisztán elméleti vétek, de olyan is, amelyben a hallgatóság riadtan eszmélt leleplezett titkára. A prédikátor általánosságban figyelmeztetett, de tudott az elszoruló szívekről, ismerte a leküzdhetetlen hajlamokat és számolt velük. Akikhez beszélt, emberek voltak, emberi gyarlóságokkal és kíváncsiságokkal, polgárok polgári előítéletekkel, tömeg a a tömegek lélektani természetével, „modernek" voltak, azaz egy átmeneti korszak válságot érző, válságot felidéző, ideges nyugtalansággal eltelt részesei, ragyogó múlt tehertételével, bizonytalan újat-

[85] L. O.: Gemma fidei, 37.
[86] L. O.: Quadr. Biga Salutis, 8.

kívánással és már ébredező nemzet is voltak, faji vonzalmakkal és bizalmatlanságokkal. Mint az eszmék lélekvándorlásában annyiszor, most is az uralkodó gondolat önmagából alakul át lassú eltolódásokkal az ellenkezőjére; az egyetemes megszülte a partikulárisat, a keresztény öntudat vált a nemzeti büszkeség forrásává. Laskai Ozsvátnak a *Gemma* nagybőjti prédikációi elé írt bevezetésében jól megfigyelhető a status nascendi; még a ritusok különbségét érzi döntőnek, ezek alapján osztályozza a sokféle lakosságot, „nationes diversis superstitionibus et erroribus implicati", de már a nemzetiségi, nyelvi, kultúrális megosztottságot is panaszolja és a magyarok uralkodó szerepének igazolására igazhitűségük mellett büszkén sorolja fel testi-lelki rátermettségüket is. „Dominatrix ceterarum omnium gens inclyta olim scythica hunorum: nunc vulgariter hungarica vocitata fide praeclara magnanimis: robusta pariter et animosa, ob id armis strenue dedita numerositate merito et dignitate omnium praecellens nationum copiam." (A mindnyájuk felett uralkodó egykor hun-szkita nemes nép, amelyet most közszóval magyarnak neveznek, igazhitű, nagylelkű; erős és bátor is, s ezért a fegyverforgatásában fáradhatatlan, számával és méltóságával méltán áll élen a többi nemzetnek.) A határokon belül a kereszténység egyetlen méltó képviselője, a határai felé kúszó cseh eretnek és török pogány veszedelemmel szemben pedig a hit pajzsa, „scutum fidei,[87] — így tudatosodik a prédikátorban vallásos ösztönzésből a nemzeti gondolat. Igy születik a középkorból az újkor.

Halász Gábor

[87] L. O.: Gemma fidei, prologus. Idézi Horváth Richárd is: i. m. 43—44. l.

Riedl Frigyes emlékének

Pozsony a középkorban

Elfelejtett művészek, elpusztult emlékek*

> Welche Bedeutung aber dies alles, wenn es auch als Literatur oder Kunst minderwertig war, als Lebensschmuck, als Gefühlsausdruck gehabt hat, kann man nur dann ermessen, wenn man ihm die lebende Leidenschaft selbst wieder einhaucht.
>
> *Huizinga, Herbst des Mittelalters.*

„Gyenge és törékeny az az Ország, amelynek egy nyelve van", mondja Szent István királyunk Imre herceghez intézett Intelmeiben, amivel szóbeli magyarázatot adott arra a cselekedetére, hogy Magyarország területére idegeneket telepített le. Evvel olyan folyamatot indítva meg, mely sok századon keresztül súlyos bonyodalmakat teremtett s kínos hatását még ma is, sőt épen ma fokozott mértékben érezteti. Mert a szentistváni elv éles ellentétben állt az egynyelvűség és egyvérűség mai felfogásával s azon a gondolaton alapult, hogy a fiatal keresztény állam jövője és egyensúlya jobban van biztosítva, ha a lakosság egy része régi keresztény kultúrában nevelkedett; s az ősi pogánysághoz és szokásokhoz ragaszkodó magyarokat inkább féken lehet tartani, idegen néppel való keveredés által.

Első szent királyunk tehát úgy tervezte, hogy az a sok letelepített idegen, megtartva ősi nyelvét, de szívében hazát cserélve, össze fog forrni a magyarral s kiváltságos helyzetéért cserébe, sok százados európai tapasztalatát s a város szervezésben szerzett gyakorlatát átadva neki, egyetlen néppé fog összeforrni vele. A mai értelemben vett nemzetiségi kérdések akkor s még soká, ismeretlenek voltak. S ha később a különböző népek, főleg a magyar s a német

* *Munkámban felhasználhattam dr. Kováts Ferenc pozsonyi vonatkozású jegyzeteit és oklevélmásolatait, amiért nagy köszönettel tartozom neki.*

Különös hálával tartozom dr. Faust Ovidius főtanácsos úrnak, Pozsony város tudományos intézetei vezetőjének és Mergl Ernesztina levéltáros úrhölgynek is szeretetreméltó segédkezésükért.

közötti ellentétek újra meg újra felszínre kerültek, — mivel a szándékolt összeolvadás mégsem jött eléggé létre, — legtöbbször, sőt talán mindig csak kenyérről volt szó. A kifejezetten nemzeti szempontok csak néhány évtized óta kerültek előtérbe.

A Magyarországon élő, középkori ember teljesen függetlenül attól, hogy ősei mikor és honnan származtak be az országba, hazájának Magyarországot tartotta s félre nem érthető megilletődéssel írta le a szót: „das Vngerlandt vnd das gepiet der heiligen kron zu Vngern". Magát bizonyos magától értődéssel vallotta magyarnak. Mintahogy ma felekezeti tekintet nélkül tartunk kereszténynek mindenkit, aki Krisztus vallását követi. „Hazai kisebbségeinknek ez a történeti együttérzése az államnemzettel évszázados valóság volt, mely hatalmas egységbe foglalta a Kárpátok alján lakó népeket" — mondja Szekfű Gyula Schittenhelm Edéről szóló cikkében. A németnyelvű magyar, ha német testvérei közé kiment Németországba, épenúgy Ungarusnak számított, mint a vérbeli magyar. Erre számos példa van. Ezt a felfogást kell magunkévá tennünk, ha középkori magyar művészetről, vagy magyar művészekről akarunk beszélni, mert a megértésnek nem lehet más álláspontja, mint a belehelyezkedésé a korviszonyokba.

De az általános középkori gyakorlaton kívül megokolttá teszi állásfoglalásunkat a népi összetételnek is tüzetes vizsgálata, melyet meg kellett ejtenünk, mivel különösen újabban, a külföldi irodalomban az a tévhit kezd elterjedni, mintha a régi magyar művészet tisztára német volna.[1] Nem bonyolítom a kérdést feleslegesen az

[1] Lásd: W. *Pinder:* Die Kunst der ersten Bürgerzeit. Leipzig. 1937. 102. l. — V. *Roth:* Die deutsche Kunst in Siebenbürgen. Berlin. Hermannstadt. 1934. — *Oskar Schürer-Erich Wiese:* Deutsche Kunst in der Zips címen hirdetett munkáját. Továbbá *Coriolan Petranu:* Begriff und Erforschung der Nationalen Kunst. München, 1937. Különnyomat a Südostdeutsche Forschungen II. k.-ből. Kivel akarja Petranu elhitetni, hogy a leglelkesebb magyarok egyikét, Magyarország büszke kormányzóját, Hunyadi Jánost tiszta románnak nézi? Nem a meggyőződés és a lélek teszi-e az ember helyezését a világban? Vajjon ilyen alapon a jelenlegi Románia a Hohenzollern-családból származó uralkodóját németnek tartja? És Petranu nem tudná azt, hogy a középkori művészet vizsgálatára nézve nem lehet irányadó egy húsz éves politikai helyzet? Azon csúfolódik, hogy mi középkori művészetről beszélve, a történeti Magyarország egész területét magunkénak valljuk. Hogy miért nem inkább Nagy Lajos birodalmát? mert sem Dalmáciában, sem Lengyelországban, sem a többi területeken nem laktak magyarok. De a történeti Magyarországon magyarok laktak s azok laknak ma is. — Az eredeti oklevél-anyagon kívül főleg *St. Rakovszky* (Altertümliche Überlieferungen von Pressburg, Pressburger Zeitung. 1877.) és *Ortvay T.* (Pozsony város története. Pozsony. 1892—1903) terjedelmes és mindeddig kiaknázatlan anyagát használtam fel. Igaz, hogy e munkák kissé rendszertelenül és nehezen kezelhetően tárják fel az anyagot, de mégis megvannak s még hozzá német nyelven is. Teljesen érthetetlen tehát *A. R. Franz* (Pressburg, die ehemalige Hauptstadt Ungarns, die Hauptstadt der Slovakei, eine alte deutsche Stadt. Berlin, Stuttgart, 1935) optimizmusa, mellyel kis füzetkéjében azt állítja, hogy eddig hiányzott minden tudományos munka Pozsonyról s ő mint első foglalja össze az előmunkálatokat és saját kutatásainak eredményét (utóbbiban persze igaza van!). Ily fokú naivitást nem menthet a tájékozatlanság. Vagy ez a meg-

erdélyi viszonyok tárgyalásával; túlságosan távol fekszik vizsgálódásaim tulajdonképeni tárgyától, Pozsonytól. Ott egyszeri bevándorlás eredményeképen, bizonyos területeken zárt egységben éltek a szászok, ellenséges elzárkózásban. Egészen más volt a helyzet a Felvidéken, hova lassan-lassan szivárogtak be a németek s észrevétlenül terjeszkedtek el. A Szepességben[2] találtak lakatlan területeket, hova még a tatárjárás előtt telepedtek le, de különösen sokan jöttek a tatárjárás után, olyan magyar vagy szláv falvakba, melyeket a tatárok feldúltak s részben lakatlanná tettek. Lőcse például színmagyar hely volt a tatárjárás előtt. A kifosztott és pillanatnyilag tehetetlen magyarok házait, telkeit a jövevény németek felvásárolták s ha ilymódon sikerült a többséget elérniök, a királyhoz folyamodtak, hogy szász jog szerint élhessenek. Szívós céltudatossággal így megszerezték maguknak a városokban való vezető szerepet; de azért a tatárjárást túlélő magyar elem tagadhatatlanul helyben maradt. A városok nyelve lassan német lett, számadáskönyvei,[3] adólajstromai, oklevelei német vagy latin nyelven íródtak, jobban mondva valami csudálatos latin-német egyvelegben, hol a mondat különféle részei hol német, hol latin nyelven támolyognak egymásmellett. De súlyos tévedés azt hinni, hogy a lakosság tisztára német volt s „az oklevelekben előforduló nevek mind németek".[4] A helyzet egyszerűen az, hogy a könnyen tanuló magyarnak kellett hozzásímulnia az immár hangadó német elemhez, ha nem akart egészen elszigetelődni. Középkori felfogás szerint a kényelem s a könnyebb mozgás kedvéért annál inkább átvehette a német nyelvet és elhagyhatta a magáét, mivel végeredményben azért mindnyájan magyarok maradtak s a Szentkorona alattvalói. Már korábbi cikkemben[5] utaltam arra, hogy a Felvidék népe keveréknép volt s művészete ilyennek tekintendő. Hogy ez a keverék minden városban más és más arányú, az természetes, mindamellett nem érdektelen egyszer például két felvidéki város, Kassa és Bártfa lakosságát népiség szempontjából átvizsgálnunk. A pontos elemzés megmutatja, hogy még a XV. században is, mikor pedig már jó régen dolgozik ez az asszimiláló folyamat, a lakosság legalább felerészben még mindig magyar. Alapul a számadáskönyveket veszem, melyek körülbelül

jegyzés arra vonatkozik, hogy a két szerzőnél sok a sajtóhiba és akad felületesség? — de mit szóljunk ahoz, ha Franz például Drentwett augsburgi művészről, kinek városházi mennyezetképe 1695-re van keltezve, először azt állítja, hogy képe 1597-ből való, aztán ugyanazt a XVII. század végére teszi, s végül kijelenti, hogy a művész 1750-ben született, 1720-ban meghalt.

[2] *Fekete Nagy L.:* A Szepesség kialakulása. Budapest, 1934.

[3] *Fejérpataky L.:* Magyarországi városok régi számadáskönyvei. Budapest, 1885. — *Ifj. Kemény L.:* Kassa város régi számadáskönyvei. 1431—1533. Kassa, 1892. — *Iványi B.:* A középkori Eperjes magyarsága. Szegedi füzetek. 1934. Vizsgálatok a népi összetétel szempontjából is.

[4] *E. Mályusz:* Geschichte des Bürgertums in Ungarn. Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Stuttgart. 1927. 365 l.

[5] *Hoffmann E.:* Jegyzetek a régi magyar táblaképfestészethez. Archaeológiai Értesítő L. k. 1937.

150 éven át, a XIV. sz. végétől a XVI. sz. elejéig tájékoztatnak az adófizető népesség nevei felől. Azért veszem ezt a két várost például, mert ezek a számadáskönyvek a legterjedelmesebbek s a temérdek sok név alapján leginkább remélhetünk tárgyilagos eredményt. A nevek természetesen régiesen, sokszor igen rosszul vannak írva s eredeti formájukból kiforgatva, de azért mindig világosan felismerhetőek.

Először is az összes felvidéki városokban találunk egy sereg ilyen nevet: Ungarus, Unger, Hungerman, Vngerleyn, Magyar, Magdyar, Mager, ami idehaza világos, hogy vérséget jelent és nem csupán származást, mint a külföldi használatban. De ezeken kívül tömérdek tősgyökeres magyar névre is akadunk; ezek közül csak néhányat hozok fel: *Bártfán:* Nicolaus dictus Apród, Johannes dictus Gombasch, Tivadar Troschany, Bolok Janosch (Balog), Schoisch Miclosch (Sós), Jörg Covacz (Kovács), stb *Kassán:* Kwthelesch Janisch (Köteles), Kerekesch Janisch, Sabo Lucasch, Keschesch Peter (Késes), Menzarosz Jacob (Mészáros), Bognarin (Bognárné), Haygmasch (Hagymás), Warga Gergel, Lorencz Ketthw (Kettő), Pannias Mathe (Bányász), Dwschkó Jorg (Tuskó), Mellek Tomasch (Meleg), Komlosch Matiasch (Komlós), Jorg Kiral, Bycka Laslo (Bika) Zcontosz András (Csontos), Weresch Dyenisch, Tomasch Kolbas, Kappistas Ambrus (Káposztás), stb., stb. Nem is beszélve végnélküli soráról a Kiseknek (Kwsz Wyntze, Kwsch Mihal), Nagyoknak (Nat Istwan, Nad Mihal), Deákoknak (Benedyck Dyack) és egyéb legáltalánosabb magyar neveknek. Vannak egyének, akik csak magyar keresztnevükön neveztetnek: Ilana, Arpad, Ferencz, Margit, Birtalan, Józsa, stb., stb ezek alapján hovatartozásuk nem kérdéses.

Ezeken a teljesen egyértelmű eseteken kívül magyar embereknek kell tekintenünk mindazokat, kiknek magyar keresztneve jelzi, hogy foglalkozást jelentő latin neve a magyar név fordítása: *Bártfán:* Balasch, Laczko, Simon Faber, Lukacz Sartor stb. A nevek ide-oda forgatása egészen általános, Niger Nicolaus előjön úgyis mint Schwarz Nickl, Andris Pellifex, úgyis mint Andris Kwrsner (Kürschner) stb., stb. Ilyen alapon okvetlenül ide kell vennünk mindazon német nevű egyéneket, kiknek magyar keresztneve rámutat arra, hogy a foglalkozást jelző szó, — esetleg már vezetéknevük — csak az eredetileg magyar szó fordítása. Nagyon érthető, hogy a számukra teljesen kiejthetetlen szavakat a németek lefordították. Ilyenféle nevek tehát mind idetartoznak: *Bártfán:* Lazlo Wagner, Antal Zatler, Antal Fleischer, Antal Smit, Bartosch Holczmann, Balasch Fischer, stb., stb. *Kassán:* Dymmkusch Fleischer, Anthal Schwertfeger, Balasch Ferber, Andris Sneyder, Balass Mavrer, Lasslo Ledrer stb., stb. Végül idetartoznak mindazok, akiknél a vezeték- és keresztnév egymásutánja a magyar és nem a német szokás szerint való, például *Bártfán:* Slosser Ystwan, Peter Janusch, Rot Hannus, Göbil Lasla, *Kassán:* Klayn Peter, stb., stb. Mert elképzelhetetlen, hogy német ember a rá nézve idegen egymásutánt használja. Vagy ha ezt

teszi, az már úgyis annak a jele, hogy nagyon is sok volt a magyar elem, ha szokásait ily nagymértékben kényszeríthette rá a német lakosságra. Dehát itten egyszerűen a magyar név fordításáról van szó; magyar eredete az átültetésben eltünne, ha a sorrend nem intene óvatosságra. A következő nemzedékben ezek a nevek állandósulnak, a sorrend megváltozik és senki sem gyaníthatja a cserét. Így németesedik el a város, lassú lemorzsolásban, míg a török hódoltság alatt újabb magyar elemek beáramlása nem fordítja meg ismét az erőviszonyokat.

Ezek a nevek nem jelölnek mindig foglalkozást, — például az 1437-ben Bártfán dolgozó Lucacz Fleyscher foglalkozásra nézve ötvös volt (a Lucacz cz-végződése mutatja, hogy magyar ember volt), — de azért általában mégis tényleges foglalkozást jeleznek, ha nem is azét, aki viseli, hanem az apjáét, s belőlük azt látjuk, hogy a magyarság mindenféle foglalkozást űzött, a számadáskönyvek bejegyzései szerint többen háztulajdonosok és telektulajdonosok, teljesjogú polgárok voltak.

Igaz, hogy rövidrefogott, de még így is kissé hosszadalmas felsorolásunkban nem fordulnak elő művésznevek, de mint Fleyscher esetében kiderül, a vérségi kérdés nem olyan egyszerűen megállapítható. Azonkívül senki sem képzeli, hogy a művészség különleges emberfajta volt abban az időben. Ellenkezőleg, éppen olyan mesteremberek, mint a többi és épúgy közülök s egyéb polgárok közül kerülnek ki, mint ma. Félig magyar, félig német, kissé olasz, kissé szláv és kissé lengyel, házasságok által is össze-visszakevert vérű népből születtek, s művészetükhöz, alkotásaikhoz a magyarságnak vérszerint is legalább annyi köze van, mint a németségnek. S csak a tények és az oklevelek ismeretének teljes hiánya menti ennek az igazságnak a tagadását.

Azt persze szintén nem lehet tagadni, hogy ennek a művészetnek a nyelve épenúgy a hangadó németséghez igazodik, mint a lakosság egyszerű beszédjének nyelve s a döntő szerepet a német művészet mintái szolgáltatják, épúgy mint a városi jogokhoz a Magdeburgi jog vagy a Sachsenspiegel. De mintahogy a Felvidéken uralkodó nyelvjárás is olyan, amelyen sehol másutt a világon nem beszélnek, mert mindenféle nép keveredésén kivül még a németség is különféle vidékekről verődött itt össze, úgy a művészet is keverék művészet, és kialakulásába erősen beleszól a magyarság is, még pedig kettős szerepben; a dolgozó kézműves és a megrendelő személyében. Minden egyes műben benne van az egész ország, mely munkalehetőséget és kultúrális keretet tudott adni annak, aki hozzá szegődött. De rendkívül bonyolult művészeti viszonyainknak a megértése csak annak adatik meg, aki nem röstell széleskörű történeti, művelődés- és gazdaságtörténeti, sőt nyelvészeti tanulmányokat is ráfordítani.

Mindezek a megállapítások természetesen nem érvényesek a tiszta magyar városokra, például Szegedre vagy Óbudára vagy Gyula

és Ajtós környékére, ahonnan a Dürer-család származik.[6]

Csaknem egészen külön helyet foglal el a magyar városok között Pozsony. A többi városok lakói ugyanis nemzedékek óta benn születtek s a magyarsághoz hajlott németek voltak, Pozsonyban azonban folytonos áramlás következtében állandóan friss német elem vegyült bele a lakosságba. Nem hítta őket senki, de azért szívesen fogadták a vendégszerető városban. Pozsony kezdettől fogva határváros volt s kapui nyitva álltak az újonnan érkezőknek. Sőt a XIV. sz. elején több évre Ausztriához is tartozott,[7] mintahogy Mátyás király alatt Bécs és vele Ausztria jó része is a magyar korona birtoka volt. A határokhoz közel fekvő területek végzete ez.

Pozsony lakossága két elemből állt, idegenből és magyarból. A megyei közigazgatáshoz tartozó királyi vár tiszta magyar volt és sok magyar volt a városi lakosság között is, hisz külön magyar bíró működött a városban s országos rendeletek, városhatósági ediktumok magyar nyelven is közhírré tétettek. A Franciskánusok templomában pedig kezdettől fogva magyar volt az istentisztelet vagy magyar istentisztelet is volt; a legnagyobb hatású szónok a máriavölgyi pálos szerzetes, Joannes Posoniensis Hungerus szintén magyar ember volt. A papság túlnyomó része nemkülönben magyar s ők vigyáztak is arra, hogy a megfelelő arány fel ne billenjen. Például 1526-ban Hieronimus Balbi olasz származású pozsonyi prépost ellen a szentszéknél keserűen panaszolják fel, hogy a kanonoki állásokat németeknek adta.[8]

Az ország szellemi vezetése általában a magyarság kezében volt. Abban az időben, mikor a magyarság oly ragyogó stílusművészeket hozott létre, mint Vitéz János esztergomi érsek és a pozsonyi Academia Istropolitana megszervezője, oly világhírű költőket, mint Janus Pannonius s oly nagyszerű szónokokat, mint Temesváry Pelbárt, a magyarországi németség önálló irodalmi alkotást nem termelt; és pedig nem azért, mivel „eredeti művek megírására nem volt szükség, mert rendelkezésre állott a gazdag németországi (vallásos) irodalom“,[9] — az író nem külső, hanem belső szükségből ír, ha van mit mondania, — hanem azért, mert a mi németjeink, néhány ki-

[6] *E. Lukinich:* Albrecht Dürers Abstammung. Ungarische Jahrbücher. 1929. I. füzet. — *E. Hoffmann:* Die Ungarische Abstammung Albrecht Dürers. Die Graphischen Künste. Mitteilungen. 1929. 48—49. l.

[7] Az ebből származó bonyodalmakat az osztrák pénz használata körül *Hóman B.:* Magyar pénztörténet. Budapest. 1916. 369, 380. l.

[8] *Knauz N.:* Balbi Jeromos II. Lajos tanára. Magyar Sion IV 1866. 351 ff.

[9] *Pukánszky B.:* A magyarországi német irodalom története. Budapest, 1926. 61. l. — *Pukánszky* 105. l. Georgius Schomberget, ki harmincegy évig volt pozsonyi prépost s már azelőtt is 10 éven át királyi kancellár és pozsonyi kanonok, egyszerűen „német tudós“-nak mondja. Schomberg a pozsonyi dómban három oltárt alapított és tetemeit itt helyeztette el, világos jeléül érzelmi hovatartozásának. Síremléke, mely *Éber László* meghatározása szerint (Magyarország műemlékei III. k.) Nicolaus von Leyden műve, az ország legszebb műemlékei közé tartozik.

váló műveltségű, de nem vezető egyéniséget leszámítva, főleg iparosok és kereskedők voltak. Épen az vonzotta őket Magyarországra, hogy itt e téren oly nagy lehetőségek nyíltak. Mert itt valóban nem közönséges kereskedelemről volt szó. Károly Róbert király bánya- és pénzreformja Magyarországot egy csapásra Európa legelső aranytermelő országává varázsolta.[10] A külföldi áru, főleg a posztó minden irányból megindult az ország felé, mely maga ipari cikket alig termelt. Ipara csak a belső szükségletet látta el, kifelé úgyszólván passziv maradt. A behozott áruért tehát csengő arany járt. Pozsony rendkívül kedvező fekvése miatt Nagy Lajos óta a nemzetközi forgalom egyik központjává lett. Ausztria, Németország kereskedői és iparosai csak úgy tódultak ide.[11] Ugy hatolnak be az országba, mint a bányász az aranyér nyomán a hegy belsejébe. Sokan csak portékájukat cserélik aranyra, — Bécs árumegállító jogának idején Bécs közvetítésével — mások azonban jólétet s bőséges munkaalkalmat találva a virágzó országban, letelepednek itt s házat s polgárjogot vesznek. Vannak, kik később újból felkerekednek, esetleg visszamennek külföldre vagy beljebb húzódnak az ország különféle vidékeire, főleg Budára. Az Anjouk alatt fellendült jelentékeny dunai kereskedelem, Pozsony és Buda között, nagyban elősegítette ezt.[12] Az aránylag gyakori polgárjogkérések, a házak, telkek birtokosainak sűrű cserélődése mutatja, milyen nagyarányú volt ez a ki- és bevándorlás Pozsonyban. A véglegesen megülőkből válnak ki a nagykereskedői és patricius családok, például az olasz Bonaventura, pozsonyiasan Ventur-család. Mert olaszok is jöttek számosan, eredetileg ők voltak a legműveltebb és leggazdagabb elem, s egy éhínségkor jöttek flamandok s néha csehek és morvák is. Ugyanekkor természetesen épenúgy vonzza Bécs a magyarokat, mintahogy Pozsony vonzza a külföldieket. A munka hívja őket ide is és oda is s hajtja a nyugtalanság és a köteles vándorévek. Magyar kőfaragók már 1403-ban, 1404-ben épenúgy ott vannak a bécsi Szent István templom munkálatainál,[13] mint osztrákok a pozsonyi dóménál. Bécs is tele van idegenekkel.

[10] *Kováts F.:* A magyar arany világtörténeti jelentősége és kereskedelmi összeköttetéseink a Nyugattal a középkorban. Történeti Szemle. 1922. Budapest, 1923. és *Paulinyi O.:* Magyarország aranytermelése a XV. század végén és a XVI. század derekán. A Gróf Klebelsberg Kunó Történetkutató Intézet Évkönyve. Budapest, 1936.

[11] *Kováts F.:* Handelsverbindungen zwischen Köln und Pressburg (Pozsony) im Spätmittelalter. Különlenyomat a „Mitteilungen aus dem Stadtarchiv von Köln" 35. k.-ből 1914. és *Kováts F.:* Nyugatmagyarország áruforgalma a XV. században. Budapest, 1902.

[12] *Kováts F.:* Adalékok a dunai hajózás és a dunai vámok történetéhez az Anjouk korában. Különlenyomat a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1901. évf.-ból. Budapest, 1902.

[13] *Genthon I.:* Magyar művészek Ausztriában a mohácsi vészig. Budapest. 1927. A Jankó név jelenthet tótot is, magyart is, de mindenesetre magyarországit jelent, ezért azt hiszem, számon kellene tartani *Janko malert* is, akivel a Szent István-templom sekrestyéjének öreg szekrényeit festetik be és a

A pozsonyi művészek nevei legtöbbször világosan feltüntetik származásukat. Az ácsok között különösen sok az osztrák, mivel a fát Ausztriából szerezték be, a legtermészetesebb útvonalon át, a Dunán úsztatva le azt. Az anyag mindig vonzza maga után az embert. A művészek Bécsből s Alsóausztria egyéb helyeiről jöttek, azután Felsőausztriából, Karinthiából, Bajorországból, Frankföldről, Svábországból, Wesztfáliából, a Rajna vidékéről, Brandenburgból, Sziléziából, Csehországból és Morvaországból.

De igen sokan jöttek Magyarország különböző vidékeiről is: Erdélyből, Nagyszombatról, Körmöcbányáról, Dévényből, Récséről, Modorból és Sellendorfból (elpusztult falu Pozsony mellett). Különösen a kőfaragók között van sok dévényi, kik munkáik egy részét, úgy látszik, kinn, a dévényi kőbányákban végezték el s készen szállították be Pozsonyba, mint például Hans kőfaragómester 1509-ben a kenyeresbódék ablakait.

Az új letelepülőtől, ha polgár akart lenni, nem kívántak egyebet, minthogy egy év leforgása alatt ingatlant s asszonyt szerezzen, törvényes születésű s tisztességes életmódú legyen.[14] Mindez megoldható volt meglevő jogokba való beházasodás útján is, amit Chunz Hosch esete is bizonyít, akin még felesége elhúnyt első férjének neve is rajta ragadt. Ily feltételek mellett, egy év és egy nap leforgása után, bizonyos illeték lerovása mellett, megszerezhette a polgárjogot. De ez nem volt sürgős, anélkül is lakhatott a városban, sőt dolgozhatott is. Egyetlen esetet tudok, hogy puszta jelentkezésre is megadták a polgárjogot, az illetőre nyilván szükség volt. Az 1478-as Számadási könyvben azt olvassuk: „Andre Maler oder aufdruckher zu Wienn hat sich zugesagt und pürg gesetzt, aber er sol sich ee persöndlich herziehen, darnach erst des mautbrief geniessen...", ami azt jelenti, hogy puszta jelentkezésre valóban polgárrá fogadták, csak épen a pozsonyiaknak járó vámmentességet tartották függőben. Mindezekkel a feltételekkel a háztüzhellyel járó rendezett anyagi viszonyokat célozták: „sein Rauch soll da aufgehn" mondják szinte költőien. Nőtlen ember nem lehetett városbíró, mint ahogy özvegy sem lehetett az és a házasságtörőket elevenen eltemették.

Szilárd és demokratikus szervezet védte a dolgozó polgárok és a város érdekeit. A nemes is adót fizetett, ha házat vett a városban. A zsidók és papok terjeszkedése és elhatalmasodása ellen céltudatos

kórus képeit töröltetik le 1430-ban. V. ö. Jahrbuch d. K. S. des A. Kaiserhauses. XVI. 13949. — Külföldön dolgozó ötvösökről újabban megjelent: *Mihalik S.:* Németországi magyar ötvösök. Magyar Művészet, 1937. A Mihaliktól felsoroltakon kívül kint dolgoztak még: Strassburgban *Georg Unger* (1548—1558), *Hans Unger* (1572), *Wolf Unger* (1522—1555). *Thomas Ungerről* pedig 1597-ben is van adat, Kolmarban *Michel Ungerlin* (1517). V. ö. *H. Rott:* Quellen und Forschungen zur Kunstgeschichte im XV. und XVI. Jahrhundert. III. I. 286. és 355. l.

[14] *Kováts F.:* Városi adózás a középkorban. Pozsony 1900. 83. l.

munkával dolgoztak; utóbbi annál jellemzőbb, mert a hagyományozások tanusága szerint, rendkívül vallásos nép volt. De a város és a köz érdekei mindenekfelett álltak.

Pontos könyveket vezettek mindenről. Számadáskönyveik, Telekkönyvük, Harmincadkönyveik teljességükkel és mintaszerű rendszerükkel egyedülálló jelentőségűek.[15] Pontosan tájékoztatnak a művészek anyagi helyzetéről s a város számára végzett munkáikról.

A művészek akkor Pozsonyban még nem tömörültek céhekbe, hanem vallásos egyesületekben éltek együtt, melyek között a legelőkelőbb az Ur Testéről nevezett társaság volt. Tagjai csak a polgárság felsőbb rétegeiből kerültek ki; művésztagja alig is volt, csak a selyemhímző Ott mester, Feyrtag és Schwartzwadel ötvösök és a kremsi Wolf építészmester.

A pozsonyiak hivatalos ügyben sűrűn jártak le Budára. Ilyenkor elragadóan közvetlen hangú jelentéseket küldtek haza élményeikről. Vagy privátlevélnek is beillő, keserű hangú beadványt intéznek Zsigmond királyhoz, bepanaszolva a bécsi halászokat: „dy Fysser von Österreich und sunderleychen von Wyenne czyhen stet in das Kunikreich czu ungern und umbsuchen alle Wynkl und eck des landes" és nekik nagy károkat okoznak. Részletesen elmesélik Hunyadi János kormányzóvá választását s a levélhez latin és magyar mellékletet adnak; utóbbira megjegyzik: „der ander ist vngrisch, den chan ich euer waishait nit zuschreiben".

Magyarul tehát nagyobbrészt nem tudtak a város vezető polgárai, de beszédjük tele volt tüzdelve magyar szavakkal; a vásznat „joltsch"-nak nevezik, a Dunát Donau helyett Tunának és így fűzik a szót: „wir sind mit dem kotschi hinaufgefahren" stb., már ahogy ez magyar-német vidékeken lenni szokott. S a magyar urakról meghatható bizalmassággal beszélnek: der alde Gubernator, der Hunad Janusch, der Farkus Lasla, der Orsag Michal stb.

Többségében magyarul nem tudó lakosságával azonban Pozsony egyedül áll az országban, mert például Petrus Ranzanus lucerai püspök, ki Mátyás alatt több évig tanulmányozta az országot, más tapasztalatokat tett „. . . azok, akik kereskedésből és mesterségekből élnek, nagyrészt németek, nem magyar származásúak. Mert a területek közelsége miatt átkelve a Dunán, számtalan német választott már előbb a talaj termékenysége következtében Magyarországon lakhelyet. Innen van, hogy a német a magyarral elegyedetten élvén, külsejében és erkölcseiben nagyrészt egyezik vele; s hogy egyik a másik nyelvét beszéli".[16]

A művészek elég jómódúak voltak, de azért készpénz kevés volt közöttük. Többször bukkanunk olyan adatra, hogy valaki az

[15] *Kováts F.:* Pressburger Grundbuchführung und Liegenschaftsrecht im Spätmittelalter. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Weimar. 1918 és 1919.

[16] *Schwandtner:* S. Rerum Hungaricarum. Tyrnaviae, 1765. Ranzanus. Epitome Rerum Hungaricarum. 543. l.

Ur Testéről nevezett társaságnál kölcsönt vesz fel, vagy adósa marad házának vételekor a zsidóknak. Még olyan nagy építész, mint Mátyás király építésze, a kremsi Wolf mester vagy Heinrich Liechtenfelser is adósságot csinál, mikor a házát megveszi. Nagyritkán az is megesik, hogy valaki, mint például Vicenth páncélkészítő annyira eladósodik, hogy a városnak összes munkái fejében kell őt kiváltania. Viszont az is előfordul, hogy például Schröterer Michel festő ad kölcsön váltóra pénzt a városnak s mikor megkapja, tovább kölcsönzi a pénzt budai uraknak.

Egyszerű, szerény és szorgalmas emberek voltak a pozsonyi művészek, nem volt meg bennük a munka minőségének a gőgje. A legkisebb feladatot elvállalják és a legkülönfélébbet. A munka folytonosságát szeretik és bizonyos fokú állandóságát; a bizonytalan napi munka helyett a kőmívesek a hetibéres szerződéseket keresik.

Alig találunk közöttük olyant, ki valamilyen magasabb helyet töltött volna be a városi szervezetben. Míg a közeli Nagyszombatban a XV. század elején az ötvösök nagy szerepet visznek a város életében, városbíró, esküdt és a huszonnégyek tanácsának tagja akad közöttük, addig Pozsonyban egyetlen művészt találunk az esküdtek között, a minden jel szerint nagyon gazdag Hans Feyrtag ötvöst, senki mást. Aminek az az egyszerű magyarázata, hogy a kitüntető városi tisztségeket a leggazdagabb emberekre bízták, mivel a hozzáférhetetlenség volt legfőbb követelményük. A legvagyonosabb emberek pedig nem a művészek, hanem a nagy kereskedőcsaládok közöt találtattak Pozsonyban.

Egyetlen művészcsalád emelkedett csak ki ebből a szerény helyzetből, Chunrad és fia Heinrich Liechtenfelser, kinek teljes nevét a Telekkönyv bejegyzései hozták felszínre. Ők sem viseltek hivatalt, de úgy látszik, mégis nagy megbecsülésben volt részük, ha Chunrad mester 1436-ban Rozgonyi György főispánnal együtt emelhetett szót s még hozzá sikerrel, néhány halálraítélt pozsonyi érdekében. Hogy szava nem volt mellékes a főispáné mellett, kiviláglik abból, hogy épen ebben a periratban tették neve mellé ezeket a szavakat: „des Kaysers obrister pawmaister". Mit építtetett vele Zsigmond Pozsonyban, nem tudjuk. Apa és fiú kiváltságos helyzetére vall az is, hogy amikor Heinrich mester nősülni akar, s egy List lányt elvenni, érdekei képviseletében maga Zsigmond király emel szót,[17]

[17] „Császár saját parancsára. Zsigmond stb. Kedvelt híveim! Felségünk tudomására hozatott, hogy ti hívünket, Henriket, Konrádnak, kőfaragóink mesterének fiát, abban a szándékában, hogy házasságot kössön a tisztes úrnőnek, List özvegyének lányával, megakadályozván, nevezett úrnőnek nem engedtétek meg, hogy leányát a nevezett Henrikhez, Konrád mester fiához, adja, az ő elég nagy kárára és megbotránkozására, ami miatt nagyon neheztelünk rátok. Ezért megkeressük hívségteket serényen s komolyan meghagyjuk nektek, hogy minden tőletek telhető módon, fáradságot nem kímélve, birjátok rá nevezett úrnőt, hogy leányát senki másnak, mint a nevezett Henriknek ne adja. Ez ellen nem cselekedvén a fentiekben. Kelt Prágában, boldog Ferenc hitvalló

hűséges emberének nevezve őt. A patricius List-család kezdeti ellenkezését csak úgy tudom megérteni, hogy Liechtenfelserék valószínűleg nemrégen jöttek be Pozsonyba s félig idegeneknek nézték még őket. Heinrich mestert egy másik oklevél a Szent Márton egyház kőfaragójának mondja, de az ő munkáiról sem tudunk semmi közelebbit. Lehet, hogy az ő műve az 1452-ben felszentelt hosszanti hajó, melynek építésére már több mint két évtizede hagyományoznak a polgárok, vagy a Szent Anna kápolna boltozata vagy az 1461-ben elkezdett szentély. De ez csak puszta találgatás.

A Liechtenfelseréknél kézzelfoghatóbb egyéniség a század második felének építésze, Wolf mester. Mivel „a király építészének" nevezik, képzelhető, hogy a Mátyás királytól alapított Academia Istropolitana épületén is dolgozott; de talán nem túlságosan merész kombináció, ha neki tulajdonítjuk a királyi várnak 1480 körül, Mátyástól építtetett díszkapuját. A művész ugyanis egy oklevél tanúsága szerint kremsi származású volt; ez a díszkapu pedig egészen meglepő hasonlatosságot mutat a kremsi templomnak 1477-ben, tehát pár évvel korábban épült főkapujához. Hogyan képzelhető másképp, mint hogy a pozsonyi kaput a király kremsi származású építésze tervezte? A várbeli díszkapuval rokon s talán szintén az ő munkája a városház kapuja is. Paul Pluemel viszont, — ki Wolffal 1484-ben a vödrici kapunál együtt dolgozott, — 1496-ban kiugró ablakokat készített a városházára.

A kisebb munkákat magában az országban állították elő s ha csak lehetett, magában a városban. Ez nem is lehetett másképp, hiszen idegen munkát csak országos vásárokkor volt szabad a városban eladni. A Harmincadkönyvek 1457—58-ban egyetlen kép behozataláról tudnak: Gilig festőmester (Aegidius, Egyed) festett táblát, „ein gemalte tauell" hoz be. Mivel származási helye nincs feltüntetve, nem tudjuk ki volt s honnan hozta be képét. Még az sem bizonyos, hogy a kép rendeltetési helye Pozsony volt, mert Gilig esetleg csak a harmincadot fizette le Pozsonyban s tovább hozta a képet, akár Budára.

Ezen az egy képen kívül a Harmincadkönyveknek már csak egy tétele szól művészi tárgyakról: színezett metszeteket, „gemalt prieff" hoznak be.[18] Jusson eszünkbe, hogy mennyi német metszetet másoltak Magyarországon!

Elvétve hallunk arról is, hogy egyet-mást Bécsből hozatnak. Például Sigmund Fischer bécsi lakatostól veszik a Szent Márton

ünnepe utáni kedden az Úr ezer négyszáz harminc hetedik évében." (1437. október 8.)

[18] *Kováts F.:* Nyugatmagyarország áruforgalma 138. l. A szó pontos értelmét l. *E. Flechsig.* Albrecht Dürer. I. 1928. Berlin. 80—86. l. *Genthon* id. m, 60. l. a „priefmaler" szót (metszetfestő, metszetszínező) miniátorra értelmezi s a bécsi Hanns priefmaler von Pescht-et azonosítja II. Ulászló János scriptorával, aki viszont nem volt miniátor, csak másoló. A két személynek tehát semmi köze sincs egymáshoz.

egyház szentségházának finommívű ajtaját.[19] Néha készen vesznek valamit pozsonyi kereskedőktől: 1464-ben a Mátyás királynak köteles újévi ajándékul (Wued, Büd, Buda) szánt két ezüst serleget a Passauból származott Jakab pozsonyi zsidótól vásárolják meg és Hans Feyrtag ötvösmesterrel aranyoztatják be. S a nagyobb kényelem szempontjából 1472-ben, Mátyás király esküvőjekor a budai uraknak szánt ajándékserlegeket mindjárt Budán Jörg Vorsster budai polgártól vásárolják is meg.[20] De ezek csak kivételes esetek, rendesen maguk állítják elő az ajándékokat és főleg azokat, melyekre nagy súlyt fektetnek.

Az évenként esetleg többször is megismétlődő alkalom, melyre a királynak s a magyar nagy uraknak egyéb ajándéktárgyak, posztó, halak stb. mellett ötvöstárgyakat kellett küldeniök, mindig új buzdítást adott becsvágyuknak s általában élesztője és fejlesztője volt a magyar ötvösiparnak. Mátyás esküvőjére, a királynak magának pompás ékszereket küldöttek ajándékba. Sajnos hiányzanak a pontos leírások, a Számadáskönyvek csak így említik: „als meine herren... mit den klainatten dem kunig zu erung gen Ofen zu der hochzeit gezogen sein".[21] Azt azonban pontosan tudjuk, hogy milyen ezüstneműeket s ékszereket kapott Ulászló király 1502-ben Anne de Foixval tartott nászára s hogy többek között Jörg mesterrel készíttettek ezüstbefoglalt gyöngyház csészét neki. Más alkalomra ezüst övet, ezüst ivókészletet ajándékoztak a főispánnak vagy férjhezmenő lányának stb. Vagy díszes fegyvereket vásároltak Vicenth páncélkészítőtől Hunyadi János számára 1451-ben.[22] Az otthoni és külföldi ajándékok igen különfélék voltak, Rozgonyi főispán például aranyozott kocsit küldött Pozsonyból 1447-ben Hunyadi Jánosnak,[23] s a pozsonyiak 1464-ben asztalokat adtak Mátyásnak, de az igazi hagyományos ajándéktárgy az egész XV. században keresztül, a rendszerint párosával adott, aranyozott ezüst, kivételes alkalmakkor színarany kupa vagy serleg. Két aranyozott ezüst kupát (zwen silbrein vergult kopf) kapott 1452-ben Hunyadi János és egyet László Bécs városától,[24] és hat arany serleget és egy arany kannát adott 1481-ben Mátyás király is Mautern városának jutalmul,[25] hogy önként meghódolt előtte.

[19] *Ortvay* II. 1. 251.

[20] Pozsony város levéltára K. 40/114.

[21] Pozsony város levéltára K. 40/114.

[22] Talán pozsonyi munka volt az a tárcsa is, melyet egy bécsi polgár végrendelete említ: „ein ander guts tertschel vom Hunvudi Jenusch mit den raben..." Jahrbuch d. K. S. des A. Kaiserhauses. XVII. 15325.

[23] *Teleki J. gr.:* Hunyadiak kora Magyarországon X. 1853. Pest. 220. l. — Rakovszky 237. — 1468-ban Mátyás Zsigmond osztrák hercegtől páncélt kap. Jahrbuch d. K. S. des A. Kaiserhauses. XX. 17998. Vagy Bécs városa küld 1486-ban Beatrix királynénak ezüst ivókészletet, melyet Jorg Jordan ötvös készít. Jahrbuch d. k. S. des A. Kaiserhauses. XVII. 15499.

[24] Jahrbuch d. k. S. des A. Kaiserhauses XVII. 15265.

[25] *F. Dworschak.* Krems Stein und Mautern. 1928. Wien. 8. l.

Az Árpádházi királyok óta aranyozott ezüst kupával kedveskedtek a magyar városok is az egymást követő királyoknak, akár koronázásról, akár újévi ajándékokról volt szó.[26] Ilyen kupák, serlegek, poharak, kannák voltak azok, melyekből Eschenloer 560-at látott Mátyás polcain. Sőt még a pozsonyi polgári ajándékok között is ott szerepel az ezüst kupa a reggeli ajándék (Morgengabe) azaz nász-ajándék darabjai között.[27] Az arany- és ezüsttárgyak hozzátartoztak az élet természetes szükségleteihez, a magától értődő fényűzés csillogó hordozói voltak. Hogy is ne lett volna így az aranytermő és pompakedvelő Magyarországon? A fennmaradt emlékek, gyönyörű ereklyetartók, sodronyzománcos kelyhek, Nagy Lajos remek kapcsai az aacheni kincstárban s híreink Szent Erzsébet hozományáról, amit Németországba küldtek vele, eleget beszélnek nekünk az ötvösség kultúrájáról hazánkban, már a korai középkortól fogva. A királyi oklevelek pedig nem győzik magas állásokkal, birtokokkal jutalmazni a kiválóbb ötvös-mestereket.

Ezek között bizonyára sok volt a vérbeli magyar, hisz a magyarok már az őshazából nagyszerű ötvöstárgyakat hoztak. Gondoljunk arra, hogy a német birodalmi kard, a német római császári

[26] A *nagyszombati* számadáskönyv 1428-ból: „Item ... hab wir vnsern genedigen hern dem Künig (Zsigmond) geert mit czwain par vergolten Köpfen", 1438-ból: „wir haben geben... ein goldein kop domit wir vnsern genedigen herren Künig Albrecht geert haben (a koronázáskor) stb. *Pozsony:* 1464: „zu vergulden die Kopph auf die Büd dem König Mathiasch."

[27] *Király J.:* Pozsony város joga a középkorban. Budapest, 1894. 101. l. Egy válópör kapcsán van szó róla, az asszony visszakövetelni hozományát, egy ezüst kupát (ainen silbrein Chopf), egy ezüst serleget, két ezüst övet és hat ezüst kanalat. A mondottakból világos, hogy az a „22 vergoldeter Silberkopf", amit „Zsigmond 1431-ben elzálogosított", nem volt fejereklyetartó, mint *Hekler A.* felteszi (Ungarische Kunstgeschichte, Berlin. 1937. 50. l.). Itt ezekről a kupákról van szó. Szent ereklyék ily tömeges elzálogosítása ellen szól már az is, hogy noha némely külföldi urak óriási tömegekben gyüjtötték az ereklyéket, a nevezetesebb ereklyék mégis nagy tiszteletben álló kegyeleti tárgyak voltak abban az időben. Gondoljunk arra, mily nagy ünnepségekkel hozta el II. Lajos Prágából Szent Pál ereklyéit Budára és mily nagy ajándék volt Johannes Elemosinarius ereklyéje, melyet Mátyás a szultántól kapott és a budai pálosoknak ajándékozott. Nem voltak „aranyozott, bronz és ezüstfejek" azok sem, amelyek „Zsigmond ajándéklistáin szerepelnek" s nem ilyenek közül való „a győri Szent László herma és a boroszlói Szent Dorottya" ereklyetartó, mint *Horváth H.*-nél (Zsigmond király és kora. Budapest. 1937. 187. l.) olvassuk. Az adatokat Eberhard Windecke jegyezte fel (V. ö. *A. Altmann: E.* Windeckes Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigismunds. Berlin. 1893. 80. l.): „do schankte ime (Zsigmondnak) der konig von Engelant zwo itel gulden kannen, ... und ein güldin kopf, ein gulden müschkennichin" stb. és lejjebb, 186—187. l. „do schenkte der konig dem keiser von Constantinopel 8 vergulte köpfe, tusent Ungerscher guldin, 6 samet, 3 rot, 3 swarz, 3 plauw Mechelsche tücher, 6 hubsche pferde" stb. Már az összefüggés is kétségtelenül bizonyítja, hogy profán tárgyakról van szó, de meg nem is képzelhető, hogy a keresztény király a török szultánnak keresztény szentek fejereklyetartóival kedveskedett volna. Itt főleg az arany és ezüst edények súlya volt a fontos s épen ezért különösen alkalmasak is voltak ezek a tárgyak az elzálogosításra. Mintahogy Zsigmond valóban el is zálogosította az angol király ajándékát.

koronázó jelvények egyike, — az ősmagyarok remeke.[28] Minden bizonnyal magyar volt az 1243-ban birtokkal s nemességgel jutalmazott bödögei (Pápa környéke) Scemeyn mester, Mária királyné aranyművese,[29] az volt Geysa budai ötvösmester is, kit egy pozsonyi számadástétel tanúsága szerint Hunyadi János ismeretlen megbízással küldött fel Bécsbe, 1454-ben.[30] És hányan voltak még? kiknek neve nem ily áruló, fel egészen a XVI. század második felének számos, kétségtelenül magyar vérű, pozsonyi mesteréig.

A régebbi pozsonyi tárgyak közül aránylag igen kevés maradt fenn, közülök való a Székesegyház kincstárában levő szép gyertyatartó Mária alakjával, mely még az Ur testéről nevezett társulat kincstárából származik.[31] Sajnos a Pozsonyban maradt régi ötvöstárgyakon kívül nincs módunkban, hogy máshova elvetődött darabok pozsonyi eredetét megállapíthassuk, mert mesterjegyek itt csak a XVI. század második fele óta mutathatók ki.[32] Ez annál különösebb, mivel a Zipser Willkür viszont már 1370-ben kiköti, hogy az ellenőrzés végett „soll ein iglicher goltschmit sein zeichen auf sein Werk schlohen".[33] Feltéve, amit nem tudok megítélni, hogy ez a pontja a jogkönyvnek nem az 1540-es átírás hozzátétele.

Azonban még az ötvösségnél is sokkal rosszabb helyzetben van a pozsonyi festészet. Ebből még csak hírmondó sem maradt. Pedig sokan voltak a festők s részben talán kitűnőek is. A XVI. század elején a török seregek közeledtének hírére fejvesztett rémületben bontották le a falakon kívül és a perifériákon épült ősrégi pompás templomokat, a Lőrinc templomot, a Miklós templomot, a Mihály templomot, hogy a köveket a város megerősítésére használják fel. A kegyszereket elhurcolták, a képeket szétszórták. Egyik-másik oltárkép pillanatnyilag elkerülte a vészes riadalom következményeit, de később mégis utolérte a pozsonyi képek végzete. A Szent Lőrinc templom főoltárát bevitték a Dómba,[34] — ott nyomaveszett; egy

[28] *Z. Tóth:* „Attila's Schwert." Budapest, 1930.

[29] *Szentpétery I.:* Az árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I. k. 1001—1270. Budapest. 1923. 734. sz.

[30] Pozsony város levéltára K. 19/150. A művész már 1448-ban is említtetik, mint aki valakinek pénzt adott kölcsön, tehát jómódú lehetett. Kétféleképen említve: *Maister Geisa goltsmid* és *Maister Gewsa von Ofen.* Az eddig ismert pesti művészeken kívül számon kell még tartani András ötvöst is (der *Pester Bürger und Goldschmied Andreas),* kinek ügyében Mátyás király ír Budáról Zápolyának Bécsbe. Jahrbuch d. K. S. des A. Kaiserhauses XVII. 15482. *Genthon* id. művéből András ötvös véletlenül kimaradt. Egy évvel a mohácsi vész után, 1527-ben Bécsben kér polgárjogot még egy budai művész: *Hanns Peer, goltschmid von Ofen,* de már 1536-ban halott. Jahrbuch d. k. S. des A. Kaiserhauses XVIII 15644 f. 10 és 15675 f. 43.

[31] *Radisics—Pulszky—Molinier:* Chefs d'oeuvres d' orfevrerie. New-York. London. 41 l.

[32] *Kőszeghy Elemér:* Magyarországi ötvösjegyek. Budapest. 1936. 289. l.

[33] *A. Michnay und P. Lichner:* Ofner Stadtrecht von 1244—1421. Pozsony, 1845. 233. l.

[34] *Rakovszky I.:* Pozsonynak két régi egyháza. Magyar Tudományos Értekező I. Pest. 1862. 155. l.

másik képét átvitték Oroszvárra s az ott pusztult el.[35] A Dóm főoltárának Mátyás király és Beatrix címerét viselő s állítólag Veit Stoss-tól (?) származó pompás oltárát a középkori magyar templomoknak katasztrófális idejében, a barokk korban, a szentély átépítésekor távolították el és a Vásárúti templomba helyezték át, hol a XIX. században tűzvész áldozata lett.[36]

A pozsonyi kereskedelem nagy virágzása 1460-ig tartott, az akkor elért jólét azonban továbbra is érezteti jótékony hatását, jele a rengeteg alapítvány és hagyomány, amely mind a templomok kiépítését és szépítését szolgálta. A Szent Márton egyházban, a hosszanti hajó felszentelésekor, 1452-ben négy oltárt említenek,[37] ezek száma a XVI. sz. elejéig tizenhatra emelkedett;[38] amihez még hozzá jönnek a Szent Anna kápolna, Szent Gotthard és András temető kápolnája, a Krisztus testéről nevezett társaság kripta-kápolnája és a Szent Egyed temetőkápolna. A Szent Lőrinc egyházban[39] tíz oltár állt s ennek is külön Szent Jakab-temető kápolnája volt. Ugyanennyi oltár állt a Szent Mihály-templomban is,[40] melyhez hozzátartozott a Szent Balázsról nevezett temetőkápolna. Több oltár volt a Ferencesek templomában,[41] melyhez 1361 óta hozzáépült a Szent János-kápolna. Mindezekhez járult a Szent Márton-plébánia[42] és sok egyéb külön kápolna a városban,[43] és az egész környék, Bazin, Csukárd, Szentgyöngy stb. Mindezek javadalmas oltárok voltak s alig képzelhető, hogy legtöbbjén oltárkép ne állt volna, annál is inkább, mert az

[35] *Rakovszky* 90. sz. — Mint Gludovác Fülöp oroszvári plébános úr szíves leveléből értesülök, Oroszváron nincs már régi kép. Az egyetlen régi templomot, a régi plébániát, melyben esetleg lehetett, a Duna árvize mosta el a földdel egyenlővé.

[36] *Franz* id. m. 41. l.

[37] *Rimely C.*: Capitulum insignis Ecclesiae collegiatae Posoniensis. Posonii, 1880. 154. l.

[38] János (1354); György és Adalbert (1378 óta); Szent Márton (1403); Mária és a három királyok (1414); Úr Teste (1425 óta); Szent Anna, István király és Oswald (1439 óta); Szent István és Erasmus (1439 óta); Szent Flórián (1461 óta); Szent Kereszt, Anna és Ev. Szent János (1467 óta); Szent Háromság (1473); Fábián és Sebestyén (1481); Wolfgang (1489 óta); Miklós (1490 óta); Borbála; László és István; és a Könyörületes Szent Szűz.

[39] Szent Jakab temetőkápolnájában (1471 óta). Szűz Mária (1420 óta); Ker. Szent János (1437); Mindenszentek (1439 óta); Erhard és Leonhard (1441 óta); Úr Teste (1441 óta); Szent Háromság (1453 óta); Jeromos (1483 óta); Katalin (1517) és Szent Jakab oltára.

[40] Mindenszentek; Szent Scholastica; Hedwig; Wolfgang; Antal; Ker. Szent János; Péter és Pál; Szent Háromság; a Segítő Szűz vagy a Három királyok, vagy Ákos és a magyar szent királyok. Csak *C. Rimely*nél (Id. m. 191—192. l.) találtam említve még egy Szűz Mária oltárt.

[41] Régi oltárai már 1480-ban tűzvész által elpusztultak. Azután alapították Szent Sebestyén; Szent Kristóf; Szent Anna és más szentek oltárait.

[42] 1440 körül említve Mária és Szent László oltára.

[43] A Ventur-utcai Ur Teste kápolna (1420 óta); a Mihálykapu-utcai Katalin kápolna (1307 óta); a prépostsági épület kápolnája a Szent Kereszt oltárral (1503); a Szent László kápolna az érseki kuriában (1351 óta); a harmincad udvari kápolna és a szerzetesi ispotály oltárai.

okleveiek soknál kifejezetten hangsúlyozzák az oltárképeket. Ujlaky Ferenc[44] pozsonyi prépost 1529-ben összeiratta a pozsonyi egyházakban azelőtt volt javakat s meghagyta a városi tanácsnak, kutassa ki azok hollétét s itt a Lőrinc egyháznál kiemeli, hogy „decem altaria cum tabulis" volt benne; ezt a templomot ugyanis ő nagyon jól ismerte, mivel azelőtt plébánosa volt. Talán sokat megértenénk a felvidéki festészet ma még homályos kérdéseiből, ha ezek az oltárok, legalább részben, megvolnának.

Egészen feltűnő, hogy az oltárok jórésze több szentnek van ajánlva; jellemző tünete „a későközépkornak, melynek emberei nem győzték a vallásos élményt halmozni s magukat a különféle veszedelmek ellen eléggé biztosítani".[45] Nincs azonban az oltárok között egyetlen sem, mely a tizennégy segítőszentet a Németországban rendkívül divatos együttes összeállításban ábrázolná; s ilyenformán nem helyes az az állítás, hogy ez a tárgy Magyarország németnyelvű vidékein elterjedt volna, szemben a vérség szerinti magyar területekkel, hol nem ismerték. Ez az ábrázolás Magyarországon egyáltalában ritka; ebben a gondolatkörben inkább a Mindenszentek oltárai gyakoriak. De ezenfelül, az eddig elmondottakból elég világos, hogy ilyen megkülönböztetések a középkori Magyarországra nézve nem is helytállóak. Épen az a jellemző a magyar viszonyokra, hogy minden templomban szépen egymásmellett állanak a magyar szent királyok és a német szentek oltárai. A németek ott imádkoztak a magyar szentek előtt és innen sugárzott rájuk az a nagy átalakitóerő, mely megszerettette velük új hazájukat és hozzáidomította a magyarsághoz olymértékben, ahogy azt Ranzanus elbeszéli.

A pozsonyi oltárokat kétségtelenül helyi művészek festették, de hogy a Számadáskönyvekben említettek közül ki festett oltárképeket is, meg nem mondhatjuk. A könyvek csak aránylag kis munkákról számolnak be. Nyilván nem a város volt az igazi mecénás, hanem az egyház és főleg a magánosok, a polgárok maguk és a magyar nagyurak, a Vár urai s a szomszédos birtokosok. Megbízásaikat tehát a városi számadáskönyvek nem jegyzik. Mindössze négy jelentősebb oltárrendelésről tudunk. Kranfelder Hansné Margaretha 1498-i végrendeletében van szó az első kettőről. Az örökhagyó az egyik képről röviden csak ennyit mond: „Item darnach zu Sand Lorentzen tafel schaff ich fünff gulden", a másik kép tárgya azonban nagyon a szívén fekszik; kivitelével Hanns Kribl festőt bízza meg[46] s kiköti,

[44] Pozsony város levéltára. Capsa F. fasc. 10—212. Ujlaky salzburgi származású volt, teljes neve Franciscus Wohlgemuth de Ujlak, *Ortvay* II. 4. 486. és III. 282.

[45] *W. Andreas:* Deutschland vor der Reformation. Eine Zeitenwende. Stuttgart, Berlin, 1934. 166. l.

[46] Item Ich schaff auch zu ainer figur fünff phund phenning dorumb sol maister hans der maler auf Sand Lorentzen freithoff, neben dem gericht gotes machen die sechs Wergk der Barmhertzigkait in der gestalt als dieselbig figur Zu Wien Zu den weissen brudern in der kirchen an ainer Tafel gemalt stend.

hogy a kép a környületesség hat (!) cselekedetét ábrázolja és teljesen olyan legyen, mint a bécsi fehérbarátok templomának táblaképe.[47] Mivel a képpel kapcsolatban a rossz időjárás veszélyéről van szó, úgylátszik, hogy a táblaképet freskóban kellett lemásolni. Nevezetes emléke ez a Bécshez való igazodás tényének. A bécsieket nem szerették, de mégis nagy kereskedelmi érdekek fűzték őket hozzájuk, sokat voltak fenn Bécsben és sokat vásároltak ott.

Nagyon érdekes ez az adat a másoltatás ténye miatt is. Ez nyilvánvalóan gyakori eset volt Magyarországon. Tudjuk, hogy a szőlősiek Caspar kassai festővel másoltatták le a XV. század elején a szatmári templom oltárképét és nürnbergi képről másolták a csütörtökhelyi Mária halála képet is.

Kranfelderné festményénél még fontosabb az a két oltárkép, melyet györgyi Bodó Gergely budai várnagy rendelt meg Nicolaus Teginger pozsonyi festőnél. A két rendkívüli érdekességű latin levél, melyet Bodó ebben az ügyben küldött a városi tanácsnak, megvan ma is Pozsony város levéltárában s körülbelül így hangzik: „A tekintetes férfiaknak, Pozsony város polgármesterének és Johannes Kochaim[48] odavaló polgárnak, ami tiszteletreméltó barátainknak. Tiszteletreméltó barátaink! Tudjátok meg, hogy Miklós mester festőtől egy táblaképet vásároltunk oromzattal. A táblaképet magunkkal vittettük Budára, oromzata azonban Miklós mesternél maradt, aki megígérte, hogy bőjt derekára (márc. 15.) mindenképen elküldi, de ezt legkevésbé sem cselekedte meg. Nagyon kérjük tehát Barátságtokat, küldessétek meg Miklós mesterrel az említett oromzatot, mivel a kép árát teljesen kifizettük. Továbbá tudomástokra adjuk, hogy ugyancsak Miklós mesterrel megegyeztünk egy másik táblaképre nézve is, még pedig olyanformán, hogy a képre kerülő valamennyi ábrázolást tiszta és nem kevert arannyal fesse. Kérjük Barátságtokat, méltóztassatok utánanézni, hogy a fentiek értelmében járjon el. Ő megígérte nekünk, hogy a képet pünkösdre (máj. 28.) megküldi. Kérjük, hogy a kép árát térítsétek meg neki és mi azt majd be fogjuk tudni a harmincadba. És ugyanazon Miklós mesterrel küldessétek meg. Budán, a Szent György vértanú előtti szombaton, a második évben." (Azaz 1452 április 22-én.)

Teginger azonban nem küldi a képeket s Bodó 1452 június 29-én újra, törelmetlenül és ingerült hangon sürgeti azokat, most már a városbíróhoz és az esküdt polgárokhoz intézve levelét. Megismétli az első képről mondottakat s így folytatja: „Egyébként tudjátok

Auch an dem gemalten Jungsten gericht sol er doran pessern wo dann das Wetter doran schaden thon hat.

[47] Ilyen képet nem ismerek. Dr. Otto Benesch (Bécs) szíves volt arról értesíteni, hogy ilyen kép valóban nem létezik már.

[48] Kochaim (itt Kwhan-nak írva) már a negyvenes évek óta a város szolgálatában állott, mint kamarás s mint ilyen, sokat megfordult Budán. A második levél írásakor oroszvári harmincados; később budai harmincados is volt. Egyébként Bécsben is előforduló család.

jól, hogy szerződést kötöttünk vele egy másik képet illetőleg is és neki két arany forintot fizettünk (nyilván előlegül, mert hiszen az igazi összeget a harmincadba akarta betudni) olyanformán, hogy ő azt pünkösdig, a Budán tartott űlésre hozza le és mi minden költséget megadunk neki; de ő ezt legkevésbé sem cselekedte meg. Nagyon kérjük tehát Barátságtokat, hogy őt méltóztassatok minden elégtétel megadására kényszeríteni, hogy nekünk a továbbiakban ennek a képnek az ügyében ne kelljen semmit sem tennünk. Kelt Budán Szent Péter ünnepének másodnapján. És ő vele a második képre úgy egyeztünk meg, hogy az ábrázolások tárgyát (formas ymaginum) mi szabtuk meg neki, ő viszont azt ígérte nekünk, hogy azokat az ábrázolásokat jó és új arannyal fogja festeni."

Teginger tehát nyilván a legjobb festő volt akkor Pozsonyban, ha oly előkelő úr, mint Bodó Gergely két oltárképet is festetett vele. Milyen képek voltak, nem tudhatjuk, csak annyit, hogy több ábrázolás volt rajtuk. Talán több szent együttes oltára volt, — a Pozsonyban elterjedt tipus szerint. Rendkívül érdekes, hogy Bodó szabta meg az ábrázolások tárgyát. Ez tehát kétségtelen bizonyíték arra, hogy a magyar urak rendeléseiknél határozott kívánsággal léptek fel és részletes utasítást adtak. Szerepük tehát nagymértékben irányítás is volt és nemcsupán munkaadás és az anyagiak rendezése. Nem lehet ezt eléggé hangsúlyozni olyanokkal szemben, kik a szellemi tulajdon szempontjából jelentéktelennek tartják a megrendelő magyar voltát. Saját öltözködésünk, saját szobánk berendezése egyéniségünkhöz szabott, egyéni alkotásunk, tehát szellemi tulajdonunk. Mennyivel inkább az egy nagyobb műalkotás, melyet saját ízlésünk szerint készíttetünk el vagy egy templom, melyet saját utasításunk szerint építtetünk fel. Tudjuk, hogy a kolozsvári minoriták templomát Frater Johannes Mátyás király pontos utasításai szerint építette fel.[49] Vajjon igazán nem lett volna az szellemi tulajdona neki is?

Nem gondolom, hogy Budán ne lett volna olyan festő, mint Teginger, de mivel a harmincad révén Bodónak sűrű érintkezése és járandósága volt Pozsonyban, a kifizetés és elszámolás igen egyszerűen alakult. A budai urak szívesen vásároltak Pozsonyban és Pozsonyon keresztül Bécsben, hiszen mindent harmincadra lehetett elszámolni. Hunyadi János a pozsonyiakkal veteti meg Bécsben (1452. IX. 16.) László fia kabátkájának bélésére a prémet, a vörös vagy zöldszínű kamukaposztót[50] és még sok mindenféle kedves holmit.

A harmincad kiviteli és behozatali vám volt. Voltaképen királyi haszonvétel, de ezekben az években Pozsony város birta bérbe a pozsonyi, s 1450—1459-ben a budai harmicadot is. Mivel pedig a budai harmincad jövedelme a várnagyot illette, Bodó, ki már 1451

[49] *Balogh Jolán:* Kolozsvár műemlékei. 1935. 14. l.
[50] Pv. lt. No. 1557. és 4330.

július 4-én budai várnagy volt[51] méltán számolhatott evvel a járandóságával.

Hogy Bodó a képeket hova szánta, nem tudjuk. Talán a Nagyboldogasszony budai templomába, hol akkor már szintén több oltár állt. De az is lehet, hogy a várnagy, temérdek falu és vár hatalmas ura, már akkor arra gondolt, hogy családja Tolna vármegyében fekvő fészkében, Györgyiben,[52] templomot emeljen. 1459-ben ugyanis. a pápa megerősítő oklevelében[53] értesülünk arról, hogy Bodó Szent Miklós tiszteletére Györgyiben oly nagy templomot emelt, hogy nyolc pap működött benne, s ellátta bőven minden szükséges szerelvénnyel. Ugyanabban az évben erősítette meg a pápa Bodó másik alapítványát, a Szent Gergely tiszteletére emelt másik templomot, melyhez kolostort is építtetett és átadta azt a minoritáknak.

Bodó Gergely nagylelkű alapítványai azonban époly kevéssé kerülték el a kemény idők pusztító viharát, mint Mátyás király alkotásai vagy a szép régi pozsonyi templomok. A török 1542-ben jutott el Tolnamegyének ahoz a részéhez, ahol Györgyi feküdt, a barátokat áttelepítették más zárdába. A következő hat év alatt ennek a legkiterjedtebb magyar szerzetesrendnek hetvenhárom rendháza harmincegyre zsugorodott,[54] Györgyi pedig elindult a romlás útján. Ma már csak néma pusztaság van a helyén. Ha Györgyibe készültek Teginger képei, akkor ott vele pusztultak. S ebből a szempontból nem mindegy-e, hogy Györgyi vagy Buda volt-e a képek őrzőhelye?

Teginger feljegyzésekből ismert egyéb munkái között alig van figyelemreméltó. Ha Bodó levelei fenn nem maradnak, azt hihetnők, hogy egészen jelentéktelen ember volt. Üvegez, mint minden társa, mivel az üvegesek és festők akkor egy és ugyanazon testülethez tartoztak (másutt, például Bécsben, egy céhet alkottak már)

[51] *Kováts F.:* Magyar—zsidó oklevéltár. IV. Budapest, 1938 84. l. *Nagy Iván:* Magyarország családai. I. 1857. Pest. 138. l. tehát téved, amikor budai várnagyi tisztjét 1452-re teszi.

[52] *Csánki Dezső:* Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. III. Budapest. 1877. 462. és 427. l. Györgyi ma puszta a baranyavármegyei Mágocs határában.

[53] *S. Kaprinai:* Hungaria Diplomatica stb. II. Bécs. 1781. 281—283. l. és *J. Koller:* Historia Episcopatus Quinqueecclesiarum. Pozsony. 1784. III. 429—430. l. Györgyiben akkor már volt Szent Gergelynek egy régibb temploma is, de már 1455-ben erős javításokra szorul s Hunyadi János kérelmére a pápa hétévi búcsút rendel el, hogy a pénz előteremtessék. *Koller.* Id. m. III. 411. Bodó tehát Hunyadi előtt is kedves dolgot cselekedett, amikor új templomot épített védszentjének. — 1517-ben Bodó Ferenc bevádolja a minoritákat a szent szék előtt, hogy az őseitől alapított templom arany és ezüst kincseit más rendházuk számára elzálogosították. *Koller.* Id. m. V. 40—41. l. Ez ugyanaz a Bodó Ferenc, aki 1527-ben megkapta Zápolyától a férjgyilkos (Kinizsi Pálné) Magyar Benigna birtokait. *Horváth J.:* A magyar irodalmi műveltség kezdetei. 1931. 243. l

[54] *Kollányi F.:* Magyar ferencesek a XVI. század első felében. Budapest. 1898. 30., 47. és 49. l.

és egymás mesterségét kötelességük volt érteni.

Üvegezési munkái között egyetlen van, mely figyelemreméltó, a récsei templom számára 1459-ben készített egy darab ablak. Hatvan dénárt fizettek neki érte, s mivel ablakaiért átlag jóval kevesebb dénárt kapott, ennek vagy szokatlanul nagynak vagy festettnek kellett lennie.

Teginger címert és zászlót is festett, sőt úgylátszik, nagyon csinosan, ha 1456-ban Budára is szállíthatott kettőt belőlük. Minden adatából, bármily szerények ezek, az látszik, hogy nagyobbstilű ember volt, mint társai: hol Budán, hol Récsén, hol Modorban találjuk őt vagy munkáit s ki tudja mit dolgozott még?

Aránylag művelt ember volt, mert pénzbeszedői, írnoki, idézői tisztet is vállalt. S végül, mivel csaknem minden polgár foglalkozott bortermeléssel, — a középkori pozsonyi gazdasági élet leghatalmasabb alkotóeleme a bortermelés[55] — Teginger adatai között is ott találjuk a boreladásra való utalásokat.

A század végének Hans Kribl a legtöbbet foglalkoztatott művésze s a következő századéi a Tiergartenek. Apa és fiú, mint hajdan a Liechtenfelserek. De ők már egy újkor emberei.

Az a nagy élet- és nagy tetterő, a városnak, templomoknak, minden kőnek a szeretete, az a nagy közösségi érzés, ami a XV. századi oklevelekből csak úgy tódul felénk, a mohácsi vész után egészen megváltozott. Valami megtörött ezekben az emberekben. Több ez, mint a századfordulóval járó természetes átalakulás. Azelőtt egy kis világ voltak magukban, erős védelme alatt falaiknak. Most fejlődésük más irányt vesz és egész máshonnan táplálkozik.

Az új időkben Pozsony nagy jelentőséghez jutott. Már nem a második, hanem az első városa az országnak. Kiváltságos helyzetét megint fekvésének köszöni. A középkorban nemzetközi kereskedelme fakadt ebből, most országos fontossága.

Bécccsel eddig is természetes és szoros volt a kapcsolat, de inkább kereskedelmi jellegű és a gazdagabb szomszédra való feltekintésből fakadt. A nap mégis Budáról sugárzott rájuk. Onnan jöttek, sőt igen sűrűn a királyok és a nagyurak, életet és fényűzést hozva a városba és munkaalkalmat. Művészi tárgyakon kívül ágyúkat, hajókat, fegyvereket és sok minden egyebet csináltatnak velük s küldetik Budára. S ha maguk lejöttek a fővárosba, helyzetük egészen más volt, mint Bécsben. Ott csak egyszerű kereskedők voltak, de Budára a város képviseletében jöttek, résztvettek az országgyűlésben, a gubernátorral, akár a királlyal is beszélhettek s ha kedvesen fogadták őket, leplezetlen önérzettel írták haza, hogy tisztességesen bántak velük. Művészetüket megbecsülték. Mátyás csodálatos tapintattal meg sem kísérelte, hogy német alattvalóira ráerőltesse saját, külön olaszízű renaissance-stilusát. Saját művészeiket foglalkoztathatták s a kőfaragók nagyrészét saját ízlésük szerint Dévény-

[55] *Kováts F.*: Városi adózás, 108. l.

ből hozatták. Aki Pozsonyban dolgozni akart, megtelepedett, társukká lett s beleolvadt az ő közösségükbe. Magához ölelte a város.

Most minden megváltozott. Pozsony, a régi, kedves, magának-élő város, a magyar királyok dédelgetett kedvence, melynek szépítésére és fejlesztésére, székesegyházára, akadémiájára, épületeire, hidaira nem kímélték a pénzt a sajátjukból, most egyszerre Bécs külvárosává alacsonyodik. Az udvar veszedelmes közelségben van. Idegen építészek, szobrászok, festők jönnek íde Bécsből királyi rendeletre, elvégzik a munkát s odébbállnak, ugyancsak királyi rendeletre a magyar kamarától véve fel a pénzt. Mily régen hangzott már el ez a kedves szó: sein Rauch soll da aufgehen! S a régen oly öntudatos város feladva önmagát, pénzét, munkaalkalmait, kiszolgáltatja idegeneknek: az udvar mintájára Mathis építészt hozatja le Bécsből az iskola megépítésére s a németóvári Lutringert a Főtéri kút megfaragására. A szerződésben kikötik, hogy teljesen a bécsi Hoher Markt kútjának mintájára készítse el azt. Hiszen azelőtt is volt példa bécsi minta másolására, de akkor a feladatot Hans Kribl helybeli festőre bízták. Most idegen másolja az idegen mintát. Eltünnek a dévényi munkások is és helyüket wolfsthaliak foglalják el.

S tovább folytatódik ez a következő századokban. A török hódoltság megbolygatta a magyarságot. A mieink tömegesen vonulnak ki az országból s helyükbe idegenek áradata lepi el a városok nagyrészét. Tizedrangú emberek, Jadot, Holl, Alberthaler, Carlone, Pacassi, Piazzoli, Casparino, Corati Orsati, Buppel, Drentwett, Mayr stb., stb. Sokan közülök Pozsonyban is dolgoznak. S végül Maulbertsch, Troger, Sigrist és a többiek, finom, jó művészek, kiknek munkássága műkincsállományunk nagy gyarapodását jelenti, de mégis csak idegenek. A kivándorló magyarok elvesznek a nagy Európában, de a bevándorlók térfoglalása egyet jelentett a bennszülött, az ország véréből táplálkozó művészet megfojtásával.

*

Az alábbiakban közlöm az 1377—1600-ban élt pozsonyi művészek névsorát, amennyire azt egyrészt a rendelkezésemre álló oklevélanyag, másrészt az irodalmi említések alapján össze tudtam állítani. Minden tudományos érzékkel bíró olvasóm természetesnek fogja találni, hogy a neveket nem magyarosítottam meg, hanem szigorúan ragaszkodtam ahoz, ahogy azok az oklevelekben előfordulnak s épen ezen oklevéli hűség kedvéért nagyjából feltüntettem a nevek fontosabb változatait is. Később felmerülő adatok beiktatását a nevek lefordítgatása feleslegesen megnehezíti.

Mivel a nevek tömeges felsorolásában valahol meg kellett állnom, elhagytam az ácsokat, noha azok a kőmívesekkel rendszerint egy céhet szoktak képezni s ezért itt is hozzájuk tartoznának. De a végső áttekintés megmutatta, hogy az ácsok csak alárendelt, tisz-

tán ipari és nem művészi munkát végeztek. Épen ezért nem fordul elő jegyzékemben az a *Gutzel nevű ács* sem, kit Zsigmond király 1430-ban bízott meg a pozsonyi első hajóhíd megszerkesztésével (Ortvay II. 2. 399.). Ez a szétszedhető és lehordható híd ugyanis tiszta ácsmunka volt. 1439—1440-ben például készen vették a hajókat Bécsben és Dévényben a második hídhoz.

Föl kellett vennem azonban az összes kőmíveseket, mert ez a szerény és dolgos kor nem a címeket kedvelte, hanem a jó munkát és kőmíves névvel illette a legtöbbet foglalkoztatott és legkiválóbb építészeket is. Ha itt érzés és ötlet szerinti megszorításokat tettem volna, felbukkanhatna később egy fontos adat épen olyasvalakiről, kit most kevéssé mutatós adatai miatt kihagytam. Noha ma úgy látszhatik, hogy sok személyt feleslegesen vettem fel a lajstromba, mégis úgy hiszem, helyesen jártam el, már csak azért is, mert csak így, ebben a teljességben adja világos és tiszteletet parancsoló képét annak a sokaságnak, melynek akkor művészi munkákhoz köze volt. De különösen fontosak a kőmívesek nevei azért, mert ezek a legárulóbbak a származás tekintetében.

Sok esetben a keresztnévhez tartozó vezetéknevet nem tudtam megállapítani, talán mert ilyen nem is volt, vagy mert az adatok hiányosak. Ezeket a művészeket, ha származási helyük ismeretes, oda soroltam. Ilyenformán a lajstrom nagyjában arra is válaszol, hogy milyen összetételű volt a pozsonyi művészegyüttes. Mivel ilyen esetekben a városnév gyakran lett vezetéknévvé, magától értődik, hogy ezeknél is az oklevelek szövegéhez alkalmazkodva, megtartottam a német városelnevezéseket és a középkori írásmódot.

Fölvettem a lajstromba az összes üvegeseket is. A festők munkájának fele üvegezés, több festőt máskép üvegesnek neveznek; az üvegesek tehát még akkor is a festőkhöz tartoznak, ha egyelőre festői munkát nem ismerünk tőlük.

Fegyverkovácsok közül csak egyet vettem fel, kiről úgy látszott, hogy munkája jelentékenyebb volt. A többiről viszont, kik aránylag sokan vannak, valószínű, hogy inkább használati, mint művészi tárgyakat készítettek.

Mindenütt visszamentem az eredeti forrásokra: vagy az eredeti oklevelekre vagy az első közzétételekre. Ezért idézem mindig Rakovszkyt, noha Ortvay az adatok nagyrészét átvette tőle (sűrűn a forrás megnevezése nélkül); ezért nem idézem a XV. századi aranyműveseknél Mihalikot, mert ezeket az adatokat Ortvaytól vette át. Viszont 1575—1600-ban ő a főforrásom.

Az 1526-os évvel cezurát csináltam s onnantól fogva külön csoportba szedtem a művészeket. Az anyagnak ezt a természetes szétválasztását a mohácsi vész okozta lelki átváltozás szempontjain kívül az is indokolja, hogy az 1439-ben megkezdett Telekkönyvek

a házakra nézve 1513-mal, a szőlőkre nézve 1517-tel abbamaradtak.

A házak, szőlők telekszámait, a feleségek neveit mindenütt feltüntettem, mert igen sokszor ezek igazítanak útba, hogy mely adatok vonatkoznak egy és ugyanazon személyre s azonkívül az ilyen adatok melegséget és életet visznek bele a megrajzolt képbe.

A középkori német szavak magyarázata Schmeller—Fromman Bayr. Wörterbuch-ján alapszik.

*

A Jegyzékben többször előforduló rövidítések:

Jahrb. K.=Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses.
K=Kamaraszámadások, Pozsony város levéltára.
Kemény=Kemény L.: Művészvilág Pozsonyban. Hiradó. 1925. X. 22.
Király=Király J.: Pozsony város joga a középkorban. Budapest, 1894.
Kőszeghy=Kőszeghy E.: Magyarországi ötvösjegyek. Budapest, 1936.
Kováts MZSO=Kováts F.: Magyar Zsidó oklevéltár. IV, Budapest, 1938.
Kováts NYÁ=Kováts F.: Nyugatmagyarország áruforgalma a XV. században. Budapest, 1902.
Kováts PG=Kováts F.: Pressburger Grundbuchführung und Liegenschaftsrecht im Spätmittelalter. Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte. Weimar, 1918 és 1919.
Kováts VA=Kováts F.: Városi adózás a középkorban. Pozsony, 1900.
Mihalik=Mihalik J.: Háromszáz év a pozsonyi ötvösség történetéből. Muzeumi és Könyvtári Értesítő. 1911. V.
Ortvay=Ortvay T.: Pozsony város története. Pozsony, 1892—1903.
Pv. lt.=Pozsony város levéltára.
Prot. Test.=Protocollum Testamentorum. Pozsony város levéltára.
R.=Nagy számkönyv, Pozsony város levéltára.
Rakovszky=St. Rakovszky: Altertümliche Überlieferungen von Pressburg. Pressburger Zeitung, 1877, az ujság megfelelő számai.
Teleki=Gróf Teleki J.: Hunyadiak kora Magyarországon. Pest, 1853.

A MŰVÉSZEK JEGYZÉKE

ÉPITÉSZEK, KŐMIVESEK, KŐFARAGÓK, PALLÉROK, SZOBRÁSZOK

Ahol csak oklevéljelzetet közlök, nincs egyébről szó, mint hetifizetéses és kisebb, egyszerű kőművesmunkákról.

1382—1526.

Albrecht kőmives (1454—1459)
*1454:*K 19/358; 20/338. *1455:*K 21/230; 22a/297; 22b/332. *1456:*K 23/314; 24/291; 24/318. *1457:*K 25/166. *1458:*K 26/185. *1459:*K 28/393.

Altman kőmives (1501)
*1501:*K 57/179.

Achacii Niclas kőmives mester (1499—1503)
*1499—1500:*K 56/190—196. *1501—1502:*K 57/179. *1502—1503:*K 58/177f. *1503:* Joring kőmivessel együtt dolgozik, K 59/125f.

Andre mester, kőmives, kőfaragó, pallér, a mi pallérunk (1454—1459)
Nyilvánvalóan városi pallér, Jeronime utódja, azért mondják „a mi pallérunk"-nak.
*1454:*K 20/336. *1455:*K 21/268; 22a/58; 22a/294; 22b/328. *1456:* különfélét szállít, zsoldot kap stb., K 24/116; 24/291; 24/318; 23/311. *1457:*K 25/187. *1458:*K 26/185. *1459:*K 27/167; 28/393; 28/439.

Bernhard murator (1382)
1382: Ortvay II. 4. 173.

Brun, (Brünn Morvaország), Lucas von, kőfejtő (1440)
1440: kőfejtő segéd, K 2/444.

Brun, Mert von, kőfejtő (1444—1455)
*1444:*K 8/87. *1454:*K 19/77; 20/50; előleget kap, K 20/233. *1455:*K 22b/47.

Brun, Michel von, kőfejtő, kőmives (1451—1468)
*1451:*K 18/241. *1454:*K 20/344. *1455:*K 22a/53. *1456:*K 24/132. *1457:*K 25/957; 26/217. *1459:*K 27/183; 28/437. *1464:*K 31/47. *1468:*K 35/90, ez az egyetlen kőmives és nem kőfejtő munkája.

Caspar kőmives (1455)
*1455:*K 21/230; 22a/297; 22b/332.

Christof kövező (1454)
1454: kémlő ablakokat falaz be a Főtéren, a polgármester házán, Rakovszky 2.

Chunrad=Liechtenfelser

Chunz=Wolfstal

Cristan kőmives (1440—1441)
1440: követ vág, K 2/478. *1440—1441:*K 3/455.

Czigler Jacob kőmives (1444)
1444: heti béres kőmives, K 8/49; 8/73; 8/109; 9/320.

Czirfos, Zirfus, (Szervác) kőmives (1447—1459)
*1447:*K 12/82. *1448:*K 14/261. *1450:*K 15/204. *1451:* teljes elszámolás, K 16/49; 18/188. *1457:* követ fejt, K 25/90; 25/168. *1459:*K 28/439.

Eber Hans kőmives, kőfejtő (1456—1458)
1456: kőmives kőfejtő, K 24/291. *1457:* kőmives, K 25/166. *1458:*K 26/185.

Edlinger Jorig ács, pallér (1444—1447)
1444: ácssegéd, K 8/251. *1445:* pallér, K 10/127; 9/222; 10/125. *1447:* ácssegéd, K 12/194.

Emerich, Emmerich, Emreich kőfaragó mester (1439—1493)
1439—1493: vödrici (Fudluken utcai) háza van 118d, Telekkönyv. *1439—1440:* Chuncz Hoschsal és kettejük segédjeivel elkezdik építeni a boltívet a vödrici kapunál és ugyanott kamrát építenek, és kamrát építenek a Vargatorony átellenében levő erődítménybe. Ortvay II. 3. 289. *1440:* hetedmagával ágyugolyót készít kőből, Ortvay II. 3. 273. *1442:* a város kifizeti neki a Magyar ellenség nevű Új torony építésétől maradt tartozást, Rakovszky 21.

Erhard=Sellendorf

Eysner, Eysnyn Niklas kőmíves (1443—1444)
1443: kőmíves heti fizetéssel, K 6/366. *1444:*K 8/123; 8/125.

Faschank, Vaschang kőmíves (1450—1457)
1450: kőmíves, K 15/41. *1457:* tűzmester, zsoldos, K 25/211.

Feyniger, Veyniger Hans pallér, kőmíves (1443—1444)
1443: heti fizetéses kőmíves, K 6/365; 6/366. *1444:*K 7/380; 8/120.

Fels (Wels Felsőausztria), Heinrich von, kőmíves (1454)
*1454:*K 19/88.

Florian kőfejtő (1459)
*1459:*K 27/167.

Frank Stefan, Stephan, Stephel, kőmíves, pallér (1439—1455)
1439—1449: belvárosi háza van I. 124b, Telekkönyv. *1440:*K 2/333. *1442:*K 4/77. *1444:*K 7/385; 8/115. *1448:*K 14/262. *1450:*K 15/205. *1451:* teljes elszámolás, K 16/49. *1454:*K 19/77. *1455:*K 22b/77.

Frewdenstain Hans kőmíves-mester (1439—1474)
Felesége Anna
1439—?: később elhagyott szőlleje van 71/4b1, Telekkönyv. *1439—1447:* háza van 32e, Telekkönyv. *1446—1448:* szőlleje van a Rosengrabenen 46/5a, Zsidóregeszta 315. *1448—1450:* szőlleje van 16/3c2, Telekkönyv. *1448—1452:* szőlleje van 26/2d féltelek, Telekkönyv. *1448—1474:* háza van 4a, Telekkönyv. *1455:*K 22a/294; 22b/328. *1456:* köveket becsül, K 14/132; kőfejtő, kőmíves, mester, K 24/291.

Friedrich kőmíves (1455)
*1455:*K 22b/77.

Gabriel kőmíves (1472—1517)
Két felesége: Margreth és Barbara, kinek ő második ura.
1472—1498: szőlleje van 93/2b, Telekkönyv. *1475—1485:* háza van 78cd, Telekkönyv. *1479—1498:* háza van 89bI, Telekkönyv. *1480—1517:* szőlleje van 79/1bb2, Telekkönyv. *1483—1498:* a 89bI háztelekhez hozzá veszi 89bII felét, Telekkönyv.

Hans = Passaw, Perg, Teben

Heinrich = Fels, Liechtenfelser

Holczhaimer (Bajorország), Holtzhaimer Peter kőfaragó (1465—1493)
Három felesége: Cecilia, Anna, Katherina

1465—1492: szőlleje van 22/6a, Telekkönyv. *1466—1493:* háza van a Sluttergasseban 11b, Telekkönyv. *1472—1492:* szőlleje van 59/1b, Telekkönyv. *1483 VII. 10.* végrendelkezik és házát nejére hagyja, Prot. Test. I. 195—1483.

Hosch Chuntz, Cuntz, Kunz pallér-mester (1434—1454)
Peter Hosch (megh. 1434) özvegyének, Annának második ura, ráragadt az első férj neve, Kováts PG 77.
1434: adót fizet. Kováts VA 69. *1436:* 45 arany frt. adóssága van Hennsel Hundesfeintnél, Kováts PG 77. *1439—1440:* Emreich kőfaragó-mesterrel és kettejük segédeivel elkezdik építeni a boltivet a vödrici kapunál és ugyanott kamrát építenek, és kamrát építenek a Varga-torony átellenében levő erődítménybe. Ortvay II. 3. 289. *1439—1447:* szőlleje van 76/1c, Telekkönyv. *1439—1452:* szőlleje van 5/3d, Telekkönyv. *1439—1454:* szőlleje van 19/2c, és vödrici ház tulajdonosa 109a, Telekkönyv. *1440:* városi munkája van, K 2/134ff; 2/272; hídmunka K 3/585f. *1448:* régi tartozást fizet ki neki a város, K 13/111. *1449:*24 frt. adóssága van Aserl zsidónál, Kováts PG 77. *1451:* nagy ágyúk lőréseit falazza be a várnak a város felé forduló falán, Rakovszky 18. *1452:* megfizette adósságát Aserl zsidónak, Kováts PG 77. *1454—1457:* özvegye birtokolja a házat. *1454—1463:* özvegye birtokolja a 19/2c szőlőt. *1466:* özv. új szőlőt vesz. 1467: ugyanazt eladja, Telekkönyv.

Huntzhaymer (Alsóausztriai falu Hainburg mellett) Georg kőfaragómester (1496—1526)[1]
Két felesége: Barbara és Walburga
1496—1513: belvárosi I. háza van 125b, Telekkönyv. *1504—1517:* szőlleje van 24/6c, Telekkönyv. *1511—1513:* háza van az Újvárosban 101c, Telekkönyv. *1526:* az új fegyvertárra oromzatot és ablakokat épít Th. Raizesdorffal együtt, Rakovszky 28.

Jakob kőmíves (1446—1459)
Felesége Margareth
1446—1452: feleségének szőlleje van 58/5c, Telekkönyv. *1447:*K 12/89. *1448:*K 14/262. *1450:*K 15/205. *1451:* teljes elszámolás K 16/49. *1454:*K 19/81. *1455:*K 22a/61; 21/101; 22b/48. *1457:*K 25/95. *1459:* az öreg Jacob, K 27/81; 28/110.

Jakob kőmíves (1456—1457)
Felesége Elisabeth
1456—1457: szőlleje van 15/2d2, Telekkönyv.

[1] *Ortvay* II. 4. 173. összetartozónak veszi Joring mester 1510-es és Georg mester 1526-os adatát, én azonban úgy látom, hogy ez két ember és Georg mester Georg Huntzhaymerrel azonos, ki bennszülött pozsonyi család tagja. A család itt már 1401 óta kimutatható; 1492-ben Thomas H. kanonok ismeretes. (Ortvay III. 272.)

Jakob kőmíves (1480—1492)
Felesége Dorothe
1480—1482: szőlleje van 102/1d1. *1490—1492:* szőlleje van 89/1d1, Telekkönyv.

Jeronime kőmíves-mester, pallér, statmagister (1450—1451)
1450: pallér, K 15/204. *1451:* állandó alkalmazásban, egy segéddel felfogadja a város, Rakovszky 40; K 18/51; 18/279.

Jorig = Krempnitz, Wolfstal

Joring, Jorg kőmíves-mester (1503—1511)
1503: Niclas Achaciival együtt dolgozik, K 59/125f. *1505—1506:*K 60/129f. *1506:*K 61/161f. *1507:*K 62/153. *1509—1510:*K 64/119; 65/151. *1510:* segédekkel a Halászkapu előtti vízárkot falazza ki, Rakovszky 24. *1511:*K 66/113.

Klingenstain (Württemberg) Hans kőmíves (1455)
*1455:*K 22a/297.

Koler Jacob kőmíves (1443)
1443: kőfejtő, K 6/367.

Korn—Newnburg (Korneuburg Alsóausztria), Syman von, kőmíves (1451)
*1451:*K 18/67.

Krempnitz (Körmöcbánya), Jorig von der, kőfaragó (1444)
*1444:*K 8/117.

Kremps (Krems, Alsóausztria), Wentzla von, kőmíves (1455—1458)
*1455:*K 21/106. *1458:*K 26/185.

Krembs, Wolfgang von, Wolf kőmíves, Wolf mester a király építésze (1472—1489)[2]
Felesége Margaret
1472—1485: kórház utcai háza van 56d, Telekkönyv. *1476—1485:* az övé a Walichhof, Walckhof = posztómángorló, az előbbi ház szomszédja 57a. A vételárból 12 frt-tal adós marad és azt egy pár év alatt három részletben megfizeti, Telekkönyv. *1478:* Wolf kremsi kőmíves, K 41/182. *1480:*

[2] Mivel Mátyás építészéről van szó, *Kemény L.* (Művészvilág Pozsonyban, Híradó, 1925. okt. 22.) valószínűnek tartja, hogy Wolf olasz művész volt. A kremsi származásra vonatkozó, most felbukkant adat megdönti ezt a feltevést. — *Ortvay* II. 4. 173. hol Wolf, hol Farkas néven említi itt-ott a művészt, elszórt adatait szokása szerint, nem tömörítve határozott egyéniséggé.

ötödmagával a Zsidó udvar mögötti városfalak oromzatát építi; a király építészének nevezik, két áccsal a főiskolában felvonót épít a padlásra, Rakovszky 6 és 137; K 42/185; 42/185f. *1482:* Paul Plümellel együtt a vödrici kapu egyik boltozott helyiségével készül el, Rakovszky 20; K 44/121.[3] *1486-i* kimutatás szerint Alexius káplán az Úr Testéről nevezett társulat oltárának javadalmasa évenként 4 fl.-t kap tőle. Tagja ugyanezen társulatnak. (Külön álló lap az Úr Teste Társulat kisebbik könyvében.) *1486—1489:* belvárosi háza van II. 156b, melynek vételekor az Úr Teste Társulatnál 30 arany forint kölcsönt vesz fel. Telekkönyv. *1488:* végrendelkezik, Prot. Test. I. 217.

Krichpawm, Kyrichpawm, Chriechpawm Hanns, Jankó, a kis Janco kőmíves, kőfaragó (1441—1457)
1441: kőfejtő, segédekkel dolgozik, K 3/447. *1443:* heti fizetéses kőmíves, K 6/366. *1444:* kőfaragó, K 8/117; 8/109. *1445:* kőfaragó, K 9/57; 9/320. *1450:* kőmíves, K 15/204. *1451:* kis Janko, K 18/103. *1454:* Janko kőmíves, K 19/77; 19/358; 20/338. *1455:* Janko kőmíves, K 21/230; 21/232; 22a/55; követ vág, K 22a/128; 22b/47; Janko K 22a/297. *1457:* Janco K 25/166.

Kronwinkler (Alsó-Bajorország) Michel, Michell, Michael kőfaragó (1468—1502)
Felesége Brigida, Brigitta
1468—1504: háza van az Újvárosban 91a, Telekkönyv. *1472—1488:* szőlleje van 58/5b2, Telekkönyv. *1472—1493:* szőlleje van 58/5b1. Telekkönyv. *1499—1504:* szőlleje van 24/6c, Telekkönyv. *1501—1504:* szőlleje van 52/2d, Telekkönyv. *1502:* végrendelkezik, Prot. Test. I. 293—1502. *1503:* Brigitta asszony végrendelkezik (5 frt-ot hagy a ferencesek építkezésére), Prot. Test. I. 295—1503; Ortvay II. 1. 266.

Kyrichdarffer (Kirchdorf, Alsó-Bajorország) Andre kőmíves (1451)
1451: K 18/53.

Larentz = Teben

Ledrer Peter kőmíves (1455)
1455: K 22b/52.

Leiter, Leitner Stephan kőmíves (1443—1444)
1443: heti fizetéses kőmíves, K 6/365. *1444:* K 8/112; 8/140.

Leupolt Péter kőmíves (1454—1455)
1454: K 20/49. *1455:* K 22a/134; 22b/47.

[3] *Ortvay* II. 4. 173. Rakovszkyra való téves hivatkozással ezt a munkát 1471-re teszi.

Lews (Langenlois, Krems mellett, Alsóausztria),[4] *Niklas von, kőmíves* (1455)
*1455:*K 22a/297.

Leyden, Niclaus von, szobrász (1470)
1470: Georgius Schomberg pozsonyi prépost síremlékét készíti el.[5]

Lichtenperger (Ausztria) Hans kőmíves (1455)
*1455:*K 22a/142.

(Liechtenfelser) Chunrad mester, Conradus kőfaragó-mester, a császár főépítésze (1434—1437)
1434: adót fizet, lapicida, Kováts VA 66. *1436:* Zsigmond király főépítésze, kocsmai dőzsölésért halálra ítélt pozsonyi polgárok érdekében sikerrel közben jár a városi tanácsnál, Rozgonyi György pozsonyi főispánnal együtt, Király 258. *1437:* Zsigmond király Henricus (Heinrich Liechtenfelser) apjaként említi, Ortvay II. 4. 92.

Liechtenfelser (Ausztria), Liechtenfels Heinrich, Hainreich kőfaragómester, Hanrich mester a Szent Márton egyház kőfaragója (1437—1485)
Conradus kőfaragó-mester fia, felesége Margaretha List
1437: Zsigmond király hűséges embereként s Conrad kőfaragómester fiaként említi s parancsot ad a városi tanácsnak, hogy ne gördítsenek további akadályokat List polgár lányával kötendő házassága elé.[6] Pv. lt. Lad. 37. fasc. 2. nro. 20 ddd. új sz. 1053, Rakovszky 59, Ortvay II. 4. 92. *1440:* mint a Szent Márton egyház kőfaragója, két kőmívesével ágyúgolyókat készíttet kőből, Ortvay II. 3. 272. *1444—1449:* belvárosi I. 121d háza van, harmadmagával veszi és vevő társainak adós marad 10 arany forinttal, Telekkönyv. *1447—1476:* szőlleje van 50/aa és hozzá veszi *1448—1476* a mellette fekvő telket is 50/bb, Telekkönyv. *1449:* eladja házát Jakob Gernoltnak, ki átveszi a tartozást is, Telekkönyv. *1454—1485:* tehermentesen birja házát Vödric 110b, Telekkönyv. *1476:* eladja szőllejét, 50/aa felét és 50/bb-t egészen, Telekkönyv. 1485: eladja az 50/aa szőlő másik felét is, Telekkönyv.

Liendl kőmives (1439)
1439—?: később elhagyott szőlleje van, 26/2b, *1439—?:* később elhagyott szőlleje van 48/2d, Telekkönyv.

Lienhart kőmives (1434)
1434: adót fizet, Kováts VA 67.

Lienhart=Tullnerveld

[4] V. ö. *Oesterley:* Hist. geogr. Wörterbuch. 1883. 406 l. Lois alatt.
[5] *Éber L.* Schomberg György síremléke. Magyarország Műemlékei, III. 1913. 105—116 l.
[6] A legrégibb és legelőkelőbb pozsonyi családok egyike s jelentékeny szerepet visznek a város életében a 15. század első éveitől a század végéig. Tagjai között városbíró, polgármester, kanonokok vannak. 1412-ben Stephan List városbíró. — Az oklevelet Zsigmond adta ki és nem mint *Ortvay* állítja, Albert. V. ö. *Rakovszky:* Dipl. Pos. II. 400.

Linhart kőfaragó (1467—1476)
Felesége Margaret
1467—1476: háza van a Belvárosban I. 135a, Telekkönyv.

Lucas=Brun.

Maistriler (Mastrecht, Németalföld) Mert kőmives (1443—1457)
1443: heti fizetéses kőmives, K 6/366. *1444:*K 8/120. *1454:*K 19/88; 20/49. *1455:*K 21/74; 22a/45; 22b/47. *1457:*K 25/76.

Manng, kőmives mester (1481—1482)
*1481—1482:*K 43/128.

Mathes kőmives (1474—1488)
Felesége Elsbet
1474—1488: szőlleje van 24/8a, Telekkönyv.

Mathes kőmives (1511—1512)
*1511—1512:*K 66/113.

Mathes mit der Muter (anyjával lakó) kőmives, kőfejtő (1436—1440)[7]
1436: azon halálraitéltek kezese, kiket Conrad mesternek sikerült megmentenie. Király 258. *1439:* gyertyát szállít a városnak, K 2/162. *1439—1440:* több izben küldöncként szerepel és kisebb kőmivesmunkákat végez. Ortvay II. 3.399. és II. 3.271. *1440:* kisebb munkákat végez, K 1440—208, 271, 275. és kitisztítja a Főtér kútját többedmagával, Rakovszky 16.

Meixner (Meissen Szászország) Hanus kőmives (1444)
1444: heti fizetéses kőmives, K 8/120.

Meixner Niclas kőmives, kőfaragó (1444)
1444: heti fizetéses, K 8/123, kőfaragó K 8/117, kőmives K 7/380.

Mert=Brun

Michel kőmives (1439—1440)
Az öreg Urban pallér fia
1439—1440: háza van 24aI, Telekkönyv.

[7] Az utolsó adat így hangzik: das sie den prun gefaribt haben. Fariben annyit jelent, mint tisztítani. *Rakovszky* 16. tévesen teszi a munkát 1439-re, ezenkívül a nevet így értelmezi: „Mütter (Muttermal)." *Ortvay* II. 1. 354. a nevet már Anyajegyes Mátéra fordítja s a fariben szót félreértve (färben, festeni), Mathest, ki csupán kitakarította a kutat, a falfestők (!) közé sorolja. *Ortvay* II. 3. 202. l. 3. szélj. visszatér a kőmívesre, ekkor már helyesen Mathes mit der Muternek mondja, a kutat csak tisztíttatja vele, de a német szót elferdíti „gefaribt" helyett „gesirabt"-ra. De *Szendrey—Szentiványi* Művészeti Lexikonában „Anyajegyes Máté" címszó alatt újra feltámad a művész, mint aki „főleg falfestéssel foglalkozott", s átkerül *Horváth H.:* Zsigmond király kora (Budapest, 1937. 153. l.) c. művébe is.

Michel=Brun

Mildenperger (Brandenburg) Hans kőmives (1455)
*1455:*K 22a/299; 22b/332.

Moder (Modor), Pangratz von, kőmives (1454—1455)
*1454:*K 19/85. *1455:*K 22a/134; 22b/91.

Mulhaimer (Felsőausztria) Linhart kőmives (1458)
*1458:*K 26/185.

Mulner Peter kőmives (1444)
1444: heti fizetéses kőmives, K 8/125.

Mürr, Mur Cristan kőmives (1454—1455)
*1454:*K 19/91; 20/49. *1455:*K 21/74; 22a/45; 22b/48.

Niclas=Lews, Teben, Ulm

Niclas kőmives (1470—1477)
Felesége Elspet
1470—1471: háza van 52a, *1470—1477:* szőlleje van 105/1c és 1dl. *1472—1475:* szőlleje van 107/2bb2. *1473—1474:* háza van 49/dI, Telekkönyv.

Niclaus=Leyden

Niderhamer (Niederheim Passau mellett Bajorország) Chuntz kőmives (1444)
1444: heti fizetéses kőmives, K 8/145; 9/320.

Nyderperger (Rajnavidék) Wentzlab kőmives (1455)
*1455:*K 21/333; 22a/56; 22a/297.

Nuerenberger (Nürnberg Középfrank terület) Andre kőmives (1447—1450)
*1447:*K 12/198. *1448:*K 13/194. *1450:*K 15/206.

Nuerberger Stephan kőmives (1444—1455)
*1444:*K 8/109. *1451:* teljes elszámolás, K 16/49; 18/52. *1454:*K 19/81; 19/360. *1455:*K 22a/137; 22b/48.

Oder Partelme, Bartlme von Teben, Bertelme, Pertlme kőmives, kőfaragó (1439—1475)
Felesége Kathrei
1439—1458: szőlleje van 31/3d, Telekkönyv. *1441:* kőmives kőfaragó, K 3/457. *1442:* kőmivessegéd, K 4/224. *1442—1444:* háza van a Széplak utcában 50d, Telekkönyv. (Egyike a főforgalmi utcáknak, azelőtt Magyar utcának hivták. A XIII. században még magyarok laktak benne.) *1443:* kő-

mives, K 5/258; 6/395. *1444:*K 7/380; 8/112; kőfaragó, K 8/117. *1448:*K 13/67; 14/262. *1450:*K 15/206. *1451:* teljes elszámolás, K 16/49. *1451—1470:* szőlleje van 50/4b, Telekkönyv. *1454:*K 19/77. *1455:*K 22b/77. *1457:* 25/113. *1459:* kőfejtő, K 28/439. *1460—1475:* szőlleje van 73/4c, Telekkönyv.

Osterperger (Svábország) Niklas kőmives (1443—1444)
1443: heti fizetéses kőmives, K 6/366. *1444:*K 8/112.

Pangratz=Moder

Passaw (Bajorország), Hans von, kőmives, kőfaragó (1440—1444)
*1440:*K 2/478. *1440—1441:*K 3/455/f. *1443:* heti fizetéses, K 6/365. *1444:*K 8/117.

Paul kőmives (1441)
*1441:*K 3/458.

Pawmgarttner (Baumgarten Alsó Bajorország) Hans kőmives (1495)
1495: végrendelkezik, Prot. Test. 1495—247.

Perg, (Berg, határfalu Alsóausztriában Wolfstal mellett), Hans vom, vom Perig, Perger, kőmives, pallér, kőfejtő (1439—1454)
Felesége Anna
1439—1445: háza van 91c, kőmives, Telekkönyv. *1439—1446:* szőlleje van 50/2a, kőmives, Telekkönyv. *1442:* kőmivessegéd, K 4/224. *1442—1449:* szőlleje van 4/6b, Telekkönyv. *1443:* Larentz von Teben kőmives kőfaragóval együtt dolgozik, K 5/258. *1444—1449:* szőlleje van 49/3d, Telekkönyv. *1450:* kőfejtő, kőmivessegéd, pallér, K 15/83; 15/204; 15/205. *1451:* durva követ vág, K 16/119; 18/223. *1454:* kőfejtő, K 19/78.

Pertel kőfaragó (1438)
1438 nov. 11.: tartozik az ifju Gerstel zsidónak, Kováts MZSO 313. l.

Peter=Wolfstal

Peter kőmives mester, kőfaragó (1480—1497)
Két felesége: Anna és Brigitta
1480: kőmivesmester, K 42/185f. *1484—1497:* első feleségével szőlleje van 55/10d, Telekkönyv. *1493—?:* második feleségével később elhagyott szőllője van 1/2b, Telekkönyv.

Plossel Niclas kőmives (1439—1444)
1439: szőlleje van 5/6c, Telekkönyv. *1444:*K 8/141, 9/320.

Pluemel Mert kőmives (1490)
Paul Pluemel testvére?
*1490:*K 49/79.

Pluemel Paul kőmives (1458—1459)
1458: Andre mester tanonca, K 25/97; 26/43. *1459:* heti béres, K 27/167; 28/393.

Pluemel, Plümel Pawl kőmivesmester (1480—1517)[8]
Mert Pluemel testvére? Felesége Cristina
1480: Paul mester, K 42/195. *1481:*K 43/127. *1482:*K 43/129; 44/121f, követ vásárol K 44/226, Wolf kőmivessel együtt elkészül a vödrici kapu egyik boltozott helyiségével, hol a foglyokat tartották, Rakovszky 20.[9] *1485—1498:* szőlleje van 70/3a, Telekkönyv. *1486:*K 46/380. *1487:* testvéreivel együtt dolgozik, K 47/103; 47/106; az új óra felszereléséhez szükséges állványt a Városház tornyára ő állítja fel és kijavítja a falat, Rakovszky 113. *1489—1490:*K 48/84. *1489—1505:* szőlleje van 29/6b, Telekkönyv. *1489—1513:* belvárosi háza van I. 131a, Telekkönyv. *1490:* ágyugolyót készít kőből, K 49/461; 49/79. *1491:* testvérével együtt dolgozik, követ fejt, K 50/109; 50/127; harmadmagával lyukat falaz be a város falán a Főiskola mögött, Rakovszky 137. *1491—1506:* szőlleje van 37/5a, Telekkönyv. *1496:* másodmagával követ farag a Városháza ablakaihoz a vödrici kapu mögötti kőfejtőben; falaz és kiugró ablakokat épít a Városházán. Rakovszky 33. Vörös festéket vesznek neki, K 54/150; 54/132; Hainburgba küldik követ fejteni, K 54/179. *1497:* követ fejt, falaz, K 54/198; 54/202; 54/220; 54/261. *1498:* hatod magával a franciskánusok kertje mögött levő Féltorony megújítását kezdi meg, Rakovszky 22; falaz, követ fejt stb. K 55/163f; 55/227f. *1498—1517:* szőlleje van 29/6c, Telekkönyv. *1499:*K 56/159ff. *1508—1509:* szőlleje van 32/3e, Telekkönyv.

Polcz Jorig pallér, kőmívesmester (1443—1444)
1443: pallér, meszel, éjjeli őr, K 6/91; 6/105; 6/395; 7/332. *1444:* kőmívesmester, pallér, a Vízitorony őre, K 7/380; 8/157; 8/334—335.

Pransolt Michel kőmives (1454)
1454: K 20/49.

Prantsteter (Brandstatt Karinthia) Mathes pallér, ács (1481—1482)
1481—1482: K 43/118f.

Prantstetner Ulreich kőmives (1444)
*1444:*K 7/380; 8/112.

Prenner (valószínűen foglalkozásnév = égető) Hans, Jankó kőmives (1457)
*1457:*K 25/76; 25/167.

[8] Lehet, hogy ez a család azonos a 15. sz. eleje óta ismeretes bécsi Pluemel-családdal. De annak mindenesetre már Pozsonyban meghonosodott ága. 1436-ban Michel Pluemel egyike azoknak, kiket Konrád mester megment a haláltól.

[9] Az 1482-es adatot *Ortvay* II. 4. 173. *Rakovszky* 20-ra való téves hivatkozással 1471-re teszi.

Prisniczer (Briesnitz Szilézia) Hans kőfejtő (1454)
1454: durva követ vág, K 20/219; előleget kap, K 20/233; zsoldot kap, K 20/341; 22a/45; 22b/47.

Procop pallér (1434—1435)
1434—1435: kőmives munkát végez, Kováts VA 89.

Puchawer (Buchau Bajorország) Hans pallér (1444)
*1444:*K 7/189f

Puchawer, Puchenawer, Pawchawer Jorig pallér (1442—1444)
1442: ácssegéd, K 4/153. *1443:*K 5/106f; 5/146. *1444:* pallér, ácssegéd, K 8/248f; 8/250; 8/251; 8/252.

Raizesdorf (Récse) Thoman mester (1526)
1526: Huntzhaymer Georg kőmivesmesterrel az új fegyvertáron oromzatot[10] és ablakokat építenek, Rakovszky 28.

Rorbekh, Rohrbeck, Rarbekch Hans kőfaragó (1470—1491)[11]
Felesége Margaret
1470—1491: belvárosi I. háza van 119b, Telekkönyv. *1472:* belvárosi II. háza van, Telekkönyv. *1486:* végrendelkezik és házát nejére hagyja, Prot. Test. 210—1486.[12] *1496—1498:* feleségének (özvegyének?), Margitnak szőlleje van 107/2e, Telekkönyv.

Salomon kőmives (1459—1502)
1459: kőfejtő, K 27/66; 27/78. *1461:*K 29/82. *1463—1502:* szőlleje van 38/4d, Telekkönyv. *1468:* kövező, K 35/93. *1476:* kövező, K 39/98.

Schokkl Jorig kőmives (1434)
1434: adót fizet, Kováts VA 74.

Schokkl Michel (1434)
1434: adót fizet, Kováts VA 74.

Sellendorf (Pozsony mellett), Erhart, Erhard von, kőmives mester (1494)
*1494:*K 53/101. *1506—1513:* özvegyének háza van 62a, Telekkönyv.

Stefan kőfejtő (1459)
1459: az öreg, a hosszu, K 28/155; 28/438; 28/394.

[10] „Gipl mawer"; *Ortvay* II. 4. 173. tűzfalat mond.

[11] Nyilvánvalóan rokona annak a Pangracius Rorbecknek, ki 1481-ben tanár Mátyás király budai főiskoláján *(Knauz N.:* Mátyás király budai egyeteme. Magyar Sion. III. 1865. 69. l.), 1490—1506-ban pedig Pangracius Rorbeck de Lava néven ismeretes, mint pozsonyi kanonok és a Szt. Lőrinc egyház plébánosa. Lava = Lab Pozsony vm.-ben.

[12] *Ortvay* II. 4. 92. 1487-re teszi a végrendelkezés évét.

Stefan „pawmaister und Chorherr zu S. Mert awch pharer zu Sant Larentzen"? (1411)[13]
1411: eladja az Ispotály-Ujteleken fekvő házát; az összeget a Szent Márton egyház építkezésére fordította. Rakovszky 11.

Syman=Korn Newnburg

Tanner, Danner Philipp, kőfaragó, kőmives (1434—1449)[14]
1434: adót fizet, Kováts VA 77. *1439—1440:* feleségének szőlleje van 32cc, Telekkönyv. *1439—1449:* feleségének háza van a Magas uton, neki magának szőlleje 112/4b, Telekkönyv.

Taschner Friedrich kőfejtő (1440)
1440: kőfejtősegéd K 2/444.

Teben (Dévény), Hans von, kőmives (1441—1451)
1441: kőmivessegéd, K 3/458. *1448—1451:* adóírnok, R 54, 59, 64, 69.

Teben, Hans zu, kőfaragómester, kőmives (1495—1509)
*1495:*K 53/225f. *1496:*K 54/127. *1506:*K 61/164. *1509:* a kenyeres bódékhoz hat ablakkeretet farag kőből és Dévényből Pozsonyba szállítja a Vizitoronyhoz (ez a torony a dunai főátjárónál volt, a dunai rév vödrici oldalán) és egy ablakkeretet farag, Rakovszky 193.

Teben, Larentz von, kőmives, kőfaragó (1439—1453)
1439—?: később elhagyott szőlleje van 8/12a, Telekkönyv. *1439—1453:* háza van az Apáca-pályán I. 26b, kőfaragó, Telekkönyv. *1443:* kőmives, Hans vom Periggel együtt dolgozik, K 5/258. *1444:* hetifizetéses kőmives, dévényi, K 7/380; 8/112; 8/123. *1448:* K 14/262.

Teben, Niklas von, kőmives (1444)
1444: hetifizetéses kőmives, K 8/120.

Teben=Oder Partelme

Tessinger (Detting? Bajorország) Kuntz kőmives (1458)
*1458:*K 26/185.

Tewfel Hainreich pallér (1444)
1444: ács, pallér K 8/251; 9/217.

[13] *Ortvay* II. 4. 176. ezt az adatot úgy értelmezi, hogy a kanonok mai értelemben volt építész. Azonban a „pawmeister" szó itt azt jelenti, hogy István kanonok csak a székesegyház építkezésére összegyűlt pénzt kezelte és pénzügyileg vezette az építkezést. V. ö. *Kováts* MZsO 351. lap 2. jegyzet: 1434-ben a székesegyház építkezését adminisztrálja „Nicolae Pachrad... statschreiber yeczund *kirchmaister oder paumaister* des paus sand Mertten kirichen allhie ze Prespurk."

[14] *Ortvay* következetesen Taunert mond (II. 4. 172. és 175.), de adata *Kováts* VA-ból van átvéve és itt a név: Tanner.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

Tubek Michel kőfejtő (1458)
*1458:*K 26/217.

Tullnerveld (Tullner Feld Alsó Ausztriában), Lienhart von, kőmives (1454—1459)
*1454:*K 20/339. *1455:*K 21/230; 22a/125; 22a/297; 22b/332. *1456:*K 23/314; 24/117; 24/291; 24/318. *1457:*K 25/166. *1458:*K 26/185. *1459:*K 28/393.

Turkch pallér (1439—1440)
*1439—1440:*K 2/767f.

Ulm (Svábország), Niklas von, kőmives (1455)
*1455:*K 22b/335.

Ulreich kőmives (1455)
*1455:*K 22a/78.

Unger Janusch kőmives (1455—1459)
*1455:*K 22a/109; követ vág, K 22a/129; 22a/299; 22b/332. *1459:* kőfejtő, K 27/167; 28/393.

Ungar Thomon kőmives (1441—1445)
1441: kőmivessegéd, K 3/458. *1443:* kőmives, K 7/42. *1444:*K 8/145; 9/320; K 8/49; 8/120; tornyokon dolgozik, K 8/318f. *1444—1445:* éjjeli őr, K 9/291.

Urban, az öreg Urban pallérmester (1440)
Fiai: Michel pallér, Ulreich ácssegéd, és a fiatal Urban
1440: K 2/777; 2/778.

Wendler kőfaragó (1513)
1513: a Szent Mihály toronyra a város címerét faragja kőből, Rakovszky 22.

Wenig Jorig kőmives (1459)
*1459:*K 28/393.

Weinperger (Középfrank) Stephan kőfaragó (1444)
*1444:*K 8/117.

Wolf építész=Krembs

Wolfgang kőmives (1457—1459)
*1457:*K 25/90. *1459:*K 28/393.

Wolfstal (Alsó Ausztria), Chunz von, kőmives (1455)
Jorig fia
*1455:*K 22a/121.

Wolfstal, Jorig von, kőmives (1450—1455)
Chunz apja
*1450:*K 15/205. *1455:*K 22a/121.

Wolfstal, Peter von, kőmives (1445—1455)
1445—1450: szőlleje van 73/15b, Telekkönyv. *1450:*K 15/205. *1455:*K 22a/121.

1526 után

Aman Hans kőmives (1529—1532)
1529: Ablakokat vág a Vizitoronyba, Rakovszky 32. *1532:* őrszobát épít a Halász-kapura, Rakovszky 24.

Asam ácsmester (1533—1537)
1533: átjárót vág a befalazott Halászkapuba, Rakovszky 24. *1536—1537:* ujonnan felépíti a bordélyt, Rakovszky 104.

Barthlme=Wolfstal

Ferrabosco de Laymo, Pietro, Peter Farabeszco, Fero Buschko, Pettermester stb. építész és festő (1552—1568—?)
1552: megbízást kap a császártól a királyi vár átépítési munkálataira. Ugyanakkor Bartlme Inisgado kőmivesmester is megkapja megbízását, a meszet Németóvárról hozzák stb., Orsz. Levéltár.[15] *1555:* I. Ferdinánd meghagyja Miksa cseh királynak, hogy a művésznek fizesse ki 30 hónapról járó fizetségének hátralékát, Jahrb. K. V. 4239. *1558:* fizetést kap, Jahrb. K. V. 4277. *1559:* fizetésemelést kér és felsorolja munkáit, közöttük a pozsonyi várban végzett építészeti munkákat is, melyeket már évekkel ezelőtt kezdett meg és még ma is folytat, Jahrb. K. V. 4287. *1562:* fizetést húz, Jahrb. K. V. 4324. *1563:* lépcsőt épít a várban, melynek fedéséhez a rezet Besztercebányáról hozatják, Jahrb. K. V. 4342. A magyar kamara megbízást kap, hogy a hajóhídhoz építendő két kapu költségeit a művésznek fizesse ki, Jahrb. K. V. 4353. *1567:* említve, Jahrb. K. V. 4406. *1568:* utiköltséget utalnak ki neki, mert előző évben Bécsből Kanizsára, Pozsonyba, Gothába és Prágába küldték, Jahrb. K. VII. 5124.

Inisgado Bartlme kőmivesmester (1552—?)
1552—?: a vár helyreállítási munkálatainál dolgozik Pietro Ferraboscoval együtt. Kárffy 418.[16]

Jörg kőmives (1558—1559)
1558—1559: a vödrici kapu melletti javadalmas házra kéményt épít és egyéb javításokat végez. Rakovszky 6.

[15/16] *Kárffy Ö.:* Utasítás 1552-ből a pozsonyi királyi várépületről. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle. 1901. 416—418. l.

Lutringer Andree németóvári kőfaragó (1571—1580)
1571—1572: elkészíti a Főtér díszkútját, Rakovszky 16 és Ortvay II. 2. 448.[17] *1577:* a Városháza tanácsterme és tornya számára kőajtókat farag, felső párkánnyal és frizzel, Rakovszky 36. *1580:* öt frt-ot adnak neki, mivel panaszkodik, hogy nem kapott borravalót, Rakovszky 16.[18]

Mathis=Trier, Wien

Michael városi kőmivesmester (1550)
1550: a franciskánusok melletti kisiparos bódékhoz tizenkét kőajtót és tizenkét ajtófelet épít, Rakovszky 4.

Pichler Christoph wolfstali kőfaragó (1587)
1587: a Városház tornyának kőgalériáját készíti el, Rakovszky 258.

Rieger Mathes szobrászmester (1590)
1590: címert rendbehoz és föléje koronát farag a Szent Mihály kapura; aztán egy festővel befesteti, Rakovszky 22.

Siegmunt Hans kőmives (1530—1531)
1530: a Szent Lőrinc kapu melletti várárokban dolgozik Wolfgang kőmívessel, Rakovszky 22. *1530—1531:* többedmagával a Szent Miklós templom lebontásán dolgozik, Rakovszky 10.

Täb, Thäb, Taab Jakob, kőmívesmester, a német mester, a wolfstali kőfaragómester, Jakob wolfstali és teutschen altenburgi kőmíves (1563—1590)
1563: a Szent Márton templom mennyezetét tisztítja I. Miksa koronázásához, Rakovszky 231. *1566:* a régi posztónyiró szoba helyén új őrszobát épít pillérekkel a Városháztorony földszintes részén, Rakovszky 33. *1567:* felépíti a Gúnyketrecet, Rakovszky 159. *1571:* a Városház tornyára épít kőgalériát, Rakovszky 36. *1577:* a városi gabonaraktár (búzapadlás) számára épít kőből csapóajtót, Rakovszky 2. A Weitenhof kapuját beboltozza, úgyszintén három ajtófélfát, Rakovszky 2. A tanácsteremben falat bont, nagyítja a szobát és új falat emel, Rakovszky 36. *1578:* a Gúnyketrecet téglával fedi be, Rakovszky 159. *1579:* a Szent Márton templom helyreállítási munkálatait vezeti, Rakovszky 73. Javításokat végez a kolostorban lévő borbély-szobában, Rakovszky 78. *1581:* a Szent Mihály temetőben lebontja a régi templom falának maradványait és új csontházat épít, Rakovszky 90. *1590:* a Szent Mihály kapu tornyát felemeli, Rakovszky 22.

[17] A kúthoz való ólomcsöveket Heinrich Fabian bécsi lakatos öntötte (*Ortvay* II. 1. 343.). A szerződést *Ortvay* II. 2. 448. közli, a kívánság az volt, hogy „mit der Weit und Tiefe, auch aller gestalt wie der Rörbrunn zu Wienn am Hohenmarkht" bírjon, „in der mitte, über des Khasten ain Stainene seiln, darauf ain geharnischter Mann". *Ortvay* e helyen elírásból hainburgi kőfaragónak mondja Lutringert. A díszes kút megvan ma is, a bécsit azonban a 18. század elején eltávolították.

[18] *Henszlmann I.:* Magyarország csúcsíveskori emlékei. Budapest, 1880 II. 192.

Teutschen Altenburg (Alsóausztria)=Lutringer, Täb

Trier (Rajnavidék), Mathis aus, mester (1549)
1549: kőkútat készít a Halászpiacra, Rakovszky 16. Kis töredék meg van ma is a régi Városháza lépcsőházában.

Walch kőmívesmester (1558)
1558: a Holtzgasselban lakik, Rakovszky 10.

Wien, Mathis von, építész (1550)
1550: a Dóm melletti iskolát építi, Rakovszky 141.

Wolfgang, Wolfgank, Wolf kőmívesmester (1530—1534)
1530: a város felküldi Bécsbe, hogy az ott megkezdett erődítményeket tanulmányozza, Rakovszky 18. A Szent Lőrinc torony körüli várárokban dolgozik Hans Sigmunttal, Rakovszky 22. *1531:* segédekkel a Szent Mihály templom lebontásán dolgozik, Rakovszky 90. *1532:* a Halászkapu tornyának egy részét lebontja s helyére fából épít őrszobát, a Halászkaput befalazza, Rakovszky 24; a régi Tábor erődítményeit lebontja, Rakovszky 26. *1534:* javításokat végez a városnak kőből való búzamértékén, Rakovszky 54.

Wolfstal = Pichler, Täb

Wolfstal, Barthlme von, kőfaragó (1581)[19]
1581: öt nagy pillért farag a Városháza folyosójára, egyenként öt frt-ért, Rakovszky 33.

FESTŐK, KÖNYVFESTŐK, ÜVEGESEK, SELYEMHIMZŐK

1377—1526

Amsteter (Amstetten, Alsóausztria), Ambsteter, Abensteter Hans, Hans festő (1468—1513)[20]

[19] Ez az adat 1581-ből való. *G. Weyde* (Pressburgs Schönheit und ihre Erhaltung. Pressburg. 1926. 22. l.) és *A. R. Franz* (Id. m 61. l.) összekeverik egy másik, 1558-as adattal (l. *Ortvay* II. l. 275.) és ezt a munkát teszik 1558-ra, Barthlmet pedig a földszinti és emeleti reneszánsz árkádok építészévé. Azonban a dévényi Hans kőfaragó mester esetében világosan láttuk, hogy kész ajtókereteket küldött Pozsonyba s ugyanezt látjuk a 16. századi Erdélyben, hol a kolozsvári kőfaragók látják el egész Erdélyt faragott kövekkel. *Balogh Jolán:* A renaissance építészet és szobrászat Erdélyben. Magyar Művészet. 1934. 148. l.) Nagyon természetes tehát, hogy amikor a pozsonyi oklevél ezt mondja: „wegen grosse fünf feiler, die zu den gang in dem Rathaws gebraucht worden . . . ains per 5 fl", akkor semmivel sem kell többet gondolni, mint ami mondva van.

[20] *Ortvay* II. l. 354. János és Hans Abusteler néven említi a művészt. Utóbbi nyilvánvalóan téves olvasáson alapszik.

Felesége Margaretha
1468—1472: szőlleje van, Telekkönyv. *1468—1474:* másik szőlleje van, Telekkönyv. *1470—1474:* harmadik szőlleje van, Telekkönyv. *1471. I. 14.:* adósságot csinál Müsch zsidónál, Kováts MZSO 310. *1472—1476:* negyedik szőlleje van, Telekkönyv. *1477—1513:* belvárosi ház tulajdonosa 166b, Telekkönyv, *1477. IV. 15.:* adós marad Hosszú-utcai házára, Telekkönyv. *1481 I. 8.:* adós marad az Úr Testéről nevezett társulatnak, Telekkönyv; trombitazászlót fest, K 43/193; lámpást üvegez, K 43/201. *1482:* városzászlót fest, K 43/204. *1482—1488:* ötödik szőlleje van, Telekkönyv. *1485:* városcímert fest, K 45/186. *1486:* végrendeleti tanú, Ortvay II. 1. 354. *1490:* mint belvárosi ház tulajdonosa adót fizet, 1490. évi adókönyv. *1492:* dolgozik, K 51/268.

Andre festő (1464)[21]
*1464:*K 32/34.

Andre = Wien

Caspar üveges (1434—1444)
1434: üvegez a Hóhérlakban, Rakovszky 37. *1440:* üvegez, K 2/135; 2/136; 3/124. *1443:* üvegez, ablakot hártyával von be, K 6/97. *1444:* ugyanaz, K 8/75.

Caspar festő (1434—1439)
1434: adót fizet, Kováts VA 67. *1439:* 5/7b szőlleje elhagyva, Telekkönyv.

Caspar festő (1439—1443)[22]
1439: a Városháza tanácstermébe ablak bevonására szánt vásznat (sliemen) fest be, Rakovszky 36.[23] *1440:* két zászlót fest a zsoldos csapatok számára, Rakovszky 30; fest, K 2/333. *1441:* fest, K 3/241; 3/253. 1443:K 6/79. *1443:* zászlót fest a Városház tornyára, Rakovszky 36.

Dionisius üveges (1485)
1485: polgárjogpénzt fizet, K 46/13.

Gilig festőmester (1457)
1457: külföldi művész, képet hoz be, Kováts NyÁ 174.

[21] A bécsi városi számadáskönyvekben szerepel ugyan egy Andree Aufdrucker 1486-ban Jb. K. XVII. 15499. fol. 6.), de a két személy azonossága lehetetlen.

[22] *Toldy F.:* Irodalmi beszédek. Pozsony. 1847. XIV. 267. l. Pozsonyi Gáspárnak nevezi, ami teljes hamisítás, ez a szó „Pozsonyi" sohasem fordul elő a művész neve mellett. *Ortvay* II. 1. 354. átveszi Toldy hibás névadását, sőt falfestőnek teszi meg a művészt.

[23] Ugyanezt az adatot *Rakovszky* 36. és utána *Ortvay* II. 3. 183. úgy értelmezik, hogy festett függöny készült a tanácsterembe, ami tévedés. A „sliemen" szó sűrűn fordul elő az ablakoknak üveg helyett hártyával vagy vásznnal való bevonására.

Hans festő (1434)
1434: adót fizet, Kováts VA 67.

Hans festőmester (1451—1466)
1451: a vásár kezdetéhez zászlót fest a Városház tornyára, Rakovszky 166; fest, K 16/148. *1452:* háztulajdonos, adót fizet, 1452. évi adókönyv. *1457—1458:* aranyat, ezüstöt hoz be, Harmincadkönyv 1457/58 565. *1464:* üvegez, K 32/105. *1466:* üvegez, mesternek nevezik, fest, K 33/178.

Hans festő (1514)
1514: Hans Turkch aranyműves házában lakik, ülőpajzsot fest a Szent Mihály kapuhoz, Rakovszky 227.

Henricus = de Westphalia

Hofman Jacob könyvmásoló és könyvfestő (1495)
1495: végrendeletben említve, Prot. Test. 1495—266.

Jans üveges (1383)
1383 V. 6: tanúként szerepel egy zsidó kölcsönüzletnél, Kováts MZSO 13.

Jobst festő (1476)
1476: végrendeleti tanú, Ortvay II. 1. 354.

Johannes, Hans lazurozó (1465—1471)
Felesége Ursula
1465—1471: belvárosi háza van I. 139c, Telekkönyv. *1466:* felesége durva vászonnal kereskedik, K 33/141.

Krell, Krel, Krehl, Hans Kreel von Krails festő (1523—1524. Megh. 1586 k.) Német művész, a Cranach iskolával szoros kapcsolatban. Mint II. Lajos király udvari festője Prágában, Budán és Pozsonyban dolgozott s nyolcszor festette le a királyt, hatszor Mária királynét. Egyszer Budán életnagyságban festette a királyi párt.[24]
1523: II. Lajos pozsonyi tartózkodásakor, a Katalin napi (nov. 25.) álarcos mulatsághoz ruhákat fest és hajat csinál, ennivalókat aranyoz; újévre is ennivalókat, zászlócskákat, gombokat aranyoz a díszebédre.
1524: farsangi mulatsághoz ruhákat, hajat fest, gólyákhoz tollat s szárnyat készít papírból; két rudat aranyoz a király szánkójához. Mindezen munkákért évi fizetése mellett még külön díjazást is kap. Jahrb. K. III. 2897.

Kribl, Kriebel, Grybl Hans, Hans festőmester (1487—1515)[25]

[24] *Fógel J.*: II. Lajos udvartartása. Budapest. 1917. c. művében a művész nem fordul elő.

[25] *Ortvay* II. 1. 354. négy felé osztja a művészre vonatkozó adatait. „1487-ben János, 1493 és 1494 Kribal János, 1496 Kerbel János és egy másik János." A Kerbel és a Kribal nyilvánvalóan hibás olvasásból születtek, annál inkább, mert a széljegyzetben Kribalt már Hanns Kribl-nek és Kriebelnek mondja. — *Rakovszky* 22. is Kerbelt mond.

1487: említve a régi fürdő melletti háza, Rakovszky 109. *1492—1512:* szőlleje van 72/4d, Telekkönyv. *1493:* végrendeleti tanú, Ortvay II. 1. 354. *1495:* ágyat fest, K 53/69; óra számlapját festi, K 53/313. *1496:* behoz krétát, ólmot és üveget, Harmincadkönyv 1496/98, 409; aranyozza a Lőrinc torony gombját és zászlóit, címert fest a zászlókra, Rakovszky 22; üvegez stb., K 54/257. *1497:* lámpást üvegez, K 54/336; 54/353; 54/358. *1498:* említve mint festő, K 55/275; aranyozza a Városház torony és a Féltorony gombját, Rakovszky 22; Margarethe Kranfelder végrendeletileg pénzt hagyományoz, hogy Hans festő a Szt. Lőrinc egyház temetőjében az Utolsó ítéletet ábrázoló képet kijavítsa és melléje a könyörületesség hat (!) cselekedetét fesse, egészen úgy, ahogy az Bécsben a fehér-barátok templomában egy táblaképen látható, Prot. Test. 1498. F. 265v és 266r.[26] *1498—1514:* szőlleje van 70/3a, Telekkönyv. *1499—x:* belvárosi háza van II. 166a, Telekkönyv. *1499:* vászonnal vonja be Ulászló király lakosztályának ablakait az érseki tizedházban, Rakovszky 6; üvegez, fest és ezüstöz, K 55/369; 56/341. *1499—1500:* általános elszámolás, K 56/255. *1502:* lámpást von be, fakardot farag, K 57/385; 58/239. *1503:* belvárosi II. ház tulajdonosa, adót fizet, 1503. évi adókönyv. *1504:* a régi fürdő melletti háza említve, az Úr Testéről nevezett társulat céhkönyve I. 39. *1509—1515:* szőlleje van 32/3e, Telekkönyv.

Lechner Wolfgang, Wolfgang festő (1485—1496)
Felesége Margit
1485: üvegez, K 46/170. 1490: belvárosi II. lakos, adót fizet, 1490. évi adókönyv. *1494:* üvegez, K 52/306. *1495:* lámpást üvegez, K 53/355. *1496:* Margit nevű özvegyének szőlleje van 38/4b, Telekkönyv.

Linhart, Lienhart festő, üveges (1481—1499)
1481: üveget javít, K 43/189. *1483:* Andre üvegessel együtt üvegez, K 44/185. *1484:* üvegez, K 45/157. *1487:* üvegez, K 47/231. *1499:* üvegez, K 56/359.

List Jörg, Jorig festő (1439—1464)
Felesége Katharina
1439—1464: szőlleje van 21/1d, Telekkönyv, *1440—1464:* belvárosi háza van 135a, Telekkönyv.

Lucas festő (1442—1445)
1442: ablakot hártyával von be, K 5/48. 1443: fest, óramutatót készít és befesti, K 6/45; 6/52; 7/50. *1444:* fest, címert fest, K 8/59; 8/66.

Ludweig, Ludwig, Ludwerd festő (1434—1466)[27]

[26] Itt *Ortvay* II. l. 356. elfelejtette a végrendelet évét megadni s így *Kemény* csak a Hans Maler néven indulva el, a munkát Hans Tiergartenéi közé sorolja, aki 30 évvel később kezdett dolgozni; noha már a Prot. Test. puszta lapszáma is 1498-ra mutat.

[27] Nyilván ezt a művészt gondolja *Toldy* Id. m. 267. l., mikor 1440-ben említi Pozsonyi Lajost. *Ortvay* II. l. 354. átveszi a hibás elnevezést s falfestőnek teszi meg a festőt, kinek semmilyen munkáját sem ismerjük.

1434: adót fizet, Kováts VA 67. *1439—1441:* zsoldos katona, K zsoldosjegyzék. *1439—1449:* szőlleje van 95/3b, Telekkönyv. *1439—1450:* szőlleje van 113/5c, Telekkönyv. A vételkor pénzt vesz fel Dávid zsidótól, Kováts MZSO 313. *1439—1466:* háza van, Dunaújteleken 75c, Telekkönyv.

Marx festő (1519)
1519: a „Zöld szobá"-ban lakik, házbért fizet, Rakovszky 80. (Vendéglőszerű hely.)

Mathiasch üveges (1497—1510)
Felesége Apollonia
1497: szőlleje van 4/12a, Telekkönyv; evezőket szállít, K 54/185. *1497—1510:* háza van a Vödricben 115a, Telekkönyv.

Mert festő (1503)
1503: az Apácapályán lakik, adót fizet, 1503. évi adókönyv.

Michael = Tyrnavia

Niklas üveges I. (1434)
1434: adót fizet, Kováts VA 61.

Niklas üveges II. (1434—1455)
1434: adót fizet, Kováts VA 61. *1439:* háza van az Újvárosban 97c, Telekkönyv. *1439—x:* szőlleje van 36/4c, Telekkönyv. *1439—1455:* szőlleje van 31/5bb, Telekkönyv.

Niklas festő (1434)
1434: Hosszú-utcai ház lakója, adót fizet, Kováts VA 67.

Ott selyemhímzőmester (1476)
1476: az Úr Testéről elnevezett társaság tagja, Ortvay II. 4. 196. és 409.

Peter üveges (1510)
1510: Paul Pewtlerin házában lakik, üvegez, K 64/314.

Pügklatt Hans (1480)
1480: üvegez, címert fest, K 42/288; 42/305.

Schröterer Michel festő (1505—1515)
Felesége Rosina, Andre Holczer igen vagyonos pozsonyi polgár második felesége és özvegye.
1505: 79 forint váltótartozást fizet meg neki a város s ő a pénzt újra kölcsönadja budai uraknak, K 60/94. *1507—1515:* az övé a 3/1d szőlő felerésze, Telekkönyv.

Steffan üveges (1511—1517)
1511: polgárjogi illetéket fizet, Rakovszky 65 és K 65/65. *1511:* üvegez és

egyéb munkát végez, K 65/189. *1517:* vászonnal borítja be a régi fürdő ablakát, Rakovszky 109.

Teginger (Deggingen Svábország), Tegginger, Tekinger, Tekkinger, Tegkinger, Tettlinger, Taeckinger, Taeginger, Taegkenger, Taginger, Tagginger Nikolaus, Nicolas idéző, Nicolas adóírnok, Nicole, Nicolae, Niklas, Niclas festő, Nicolao pictore (1442—1463)
Felesége Barbara

1442 VII. 8.: a város bort vásárol tőle, Pv. lt. 1628. 240. *1443 I. 7.:* üvegez a Vízitornyon, 60 bécsi denár, Pv. lt. 1629. 55. *1443 II. 18.:* H. v. Kremsnek ad el bort, Pv. lt. 1629. 65. *1444. I. 3.:* üvegez és hártyával von be ablakot, 70 bécsi dénár, Pv. lt. 1631. 52. *1444. III. 20.:* fizetést kap, Pv. lt. 1631. 299. *1444:* üvegez és hártyával von be ablakot, K 8/95. *1444. IV. 5.:* Modorban tartózkodik, mert Wildpolt szatócs oda küld neki fűszert és szappant (festőmunkához), amit a város fizet ki. Pv. lt. 1631/299. *1445:* említve, K 10/50. *1445. XII. 4.:* bonyolult elszámolás a várossal, ő tartozott hét embernek különféle munkákért, azok tartoznak a városnak adóval; ő tehát Caspar Pader adószedővel számol el. Tartoznak neki egy zászlóért és a hozzávaló rúdért, 6 solidus dénár; a hóhérlak összes ablakainak üvegezéséért, 70 dénár; a Vízitorony 36 ablakának üvegezéséért, egyenként 5 dénár; a Vízitorony két ablakának hártyával való borításáért, 16 dénár; a Városháza új szobájának 4 ablakán hártyaborításért, 1 font dénár, Pv. lt. 1634. 320—321. *1446. II. 13.:* mint városi idézőnek papirt vesz neki a város, Pv. lt. 1965. 49. *1446:* adóírnok, Számadókönyv R. 45. *1446. IV. 22.:* óramutatót fest, Pv. lt. 1965. 60. *1446:* városcímert fest zászlóra, Pv. lt. 1965. 51. *1447. V. 27.:* felmondja idézői tisztjét, Pv. lt. 1635. 67. *1447. VIII. 14.:* zászlót fest, fél font dénár, Pv. lt. 1635. 97. *1448. IV. 14.:* a Városháza nagy termében és az őrszobában üvegez, 14 font dénár, Pv. lt. 1636. 87. *1448:* adóírnok, Számadókönyv R 57. *1448. XII. 8.:* zászlót készít, 20 gr. Pv. lt. 1637. 9—10. *1449. I. 11.:* hártyabevonást csinál, 30 dén. Pv. lt. 1637. 428. *1449. II. 8.:* két zászlót készít, egyiket a toronyba, a másikat a vásárra, 60 dén. Pv. lt. 1637. 111. *1450. VIII. 8.:* zászlót fest az országos vásárra, 60 dén. Pv. lt. 1638. 57. *1451. V. 15.:* a Városházán az ablakok hálózatát vassal szegi be és az üvegablakokba kétszer üveget tesz,[28] 7 font, 8 dén. Pv. lt. 1639. 63. *1451. X. 2.:* ablakkeretbe üveget tesz a Vízitoronyban, Pv. lt. 1641. 103. *1451. X. 9.:* a Vízitoronyban üvegez, 10 font dén. Pv. lt. 1641. 107. *1452-től:* belvárosi ház felének a tulajdonosa (a Főtér vagy a Hosszú-utca sarkán, a Halászkapu közelében 146b, azelőtt Abenteurer aranyművesé), 1452. évi adókönyv. *1452. IV. 22.:* Bodó Gergely budai várnagy a nála megrendelt két oltárképet sürgeti a tanács útján s azt kéri, hogy a másodikat számolják el a harmincadba, Pv. lt. 4328. *1452. VI. 29.:* Bodó ugyanazt a két képet újból sürgeti, Pv. 4331. *1453. VI. 4.:* Krieg borbéllyal együtt birtokolja az 1452-ben már említett házat 146b, Telekkönyv. *1456 II. 26.:* két zászlót fest, melyeket hajóval visznek le Budára, 60 dén. Pv. lt.

[28] *Ortvay* II. l. 317. ezt az adatot úgy értelmezi, hogy festett ablakok voltak, ami tévedés, hisz épen elégszer látjuk, hogy a festők egyszerű üvegezési munkákat végeztek.

1647. 72. *1456. IV. 22.:* cinobert vesznek neki, hogy a vödrici kapura címert fessen, Pv. lt. 1647. 91. *1456. IV. 29.:* a király címerét festi a vödrici kapura, 11 font dén. Pv. lt. 1647. 165. *1456. VII. 4.:* pénzt szed be, mint a heiligenkreuzi apátság szőllősi udvarmestere, Pv. lt. 1693. 263. *1457. I. 3.:* Krieg borbély egyedül birja a házat, Kórházkönyv 67—68. *1457. VIII. 26.:* olajat vesznek neki, hogy a Péktorony és a Vargatorony erődítményeihez való pajzsokat beitathassa vele, Pv. lt. 1648. 97. *1458. V—VII.* végzett munkáért fizetik, Pv. lt. 1649. 30. *1459. I. 3.:* a récsei templomba készített egy darab üvegért (tehát valószínűleg üvegfestmény) fizetik, 60 dén. Pv. lt. 1651. 61. *1459. V. 5.:* a tanácsterem előtt levő tábláért (mutató tábla? kép?) fizetik, 2 font dénár, Pv. lt. 1651. 92. *1459. VI. 5.:* végzett munkáért fizetik, Pv. lt. 1650. 110. *1459. IX. 24.:* üvegez, 60 dénár, Pv. lt. 1650. 140. *1462:* háza van a belvárosban I. 119b, Telekkönyv. *1463:* papirt vesznek neki, megint városi írnok, Rakovszky 40.

Treusman Hans festő (1473)
1473. VI. 20.: Bécsben tanúskodik, Jahrb. K. XVII. 15415.

Tyrnavia (Nagyszombat), Michael de, Michael de Tyrnstain könyvfestő, kanonok (1381—1403)
1381: kanonok, peres ügyet vizsgál ki, Ortvay III. 245. *1390:* plébános panaszt emel prépostja ellen, Ortvay III. 247. *1397:* a Szent Márton egyház plébánosa és kanonok, oklevelet hitelesít, Ortvay III. 249. *1403:* Missalet másol és kifest, mely megvan a pozsonyi káptalan könyvtárában és *1403 körül:* Missalet másol és kifest, mely megvan a Nemzeti Múzeum Széchenyi Könyvtárában Cod. lat. 216.[29]

Waldner Wolfgang miseruhahimző (1503)
1503: polgárjogi illetéket fizet K 59/57.

Westphalia, Henricus dictus Stephani de, csukárdi plébános, könyvfestő (1377)
1377: Esztergomi Missalet másol, fest és beköt Joannes Emerici pozsonyi őrkanonok számára. Ortvay III. 244—245. Gyulafehérvár, Battyaneum tulajdona.[30]

Wien, Andre, Andree von, „festő vagy nyomtató", Andre üveges (1478—1490)
1478: polgárjogot kér s az illetéket megfizeti. A vámmentességi engedély megadását fenntartják addig, míg személyesen megjelenik, Rakovszky 65: K 40/88. *1483:* Linhart üvegessel együtt üvegez, K 44/185. *1487:* üvegez, K 47/229. *1490:* nagy lámpást üvegez, K 48/297; belvárosi lakos, adót fizet, 1490. évi adókönyv. *1503:* felesége belv. II. lakos, adót fizet, 1503. évi adókönyv.

[29] *Hoffmann E.:* A Nemzeti Múzeum Széchenyi könyvtárának illuminált kéziratai. Budapest. 1928. 76—77. l.
[30] *Hoffmann E.:* Henrik csukárdi plébános miniator. Az Orsz. Magyar Szépmüvészeti Múzeum Évkönyvei. IV. 1927. 74—90. l.

Wolfgang festő, üveges (1501—1503)
1501: üvegez, K 57/435; 57/348. *1502:* üvegez, K 58/248. *1503:* belvárosi lakos, adót fizet, 1503. évi adókönyv; lámpást ad el a városnak, K 59/286.

1526 után

Fink Hans, Hans festő (1579—1588)
1579: renoválja a Városházán az Igazságosság képét (Imaginem Justitie), Rakovszky 36.[31] *1580:* a város címerét festi 14 új zsákra, Rakovszky 54. *1582:* a Dóm új orgonájára, melyet a bécsi Leopold Sunderspitz készített, Corpust fest, Rakovszky 73. *1588:* a Mihály kapunak a hold változatait mutató nagy golyóját festi, aranyozza, Rakovszky 22; a Városháza tornyának a hold változásait mutató nagy golyóját olajfestékkel befesti és aranyozza, Rakovszky 36.

Geranthes (?) Hieremia festő (?—?)
1605: özvegye hozzámegy Reynardus Junger csász. udv. festőhöz Bécsben, Starzer, Quellen 6565.[32]

Licinio Giulio festő (1563—1567)
Giovanni Licinio Pordenone festő unokaöccse és tanítványa, öccse Fabio Licinio festő
1563: tervezetet és költségvetést nyujt be I. Ferdinándnak a pozsonyi várkápolna kifestésére. Innentől fogva *1567-ig* dolgozik a festményeken és stukkómunkákon s fizetést vesz fel a végzett munkáért, melynek költségeit Miksa császár sokalja. *1568—1569:* felbecsülik a végzett teljesítményt és felmentik a további munkától, fizetést azonban még *1588-ban* is húz után, sőt tovább is.[33]

Macciolini Ulisse festő (1570)
1570: befejezi a Liciniotól abbahagyott festéseket a királyi várkápolnában.[34]

Pach Gabriel üveges (1554—1555)
1554—1555: polgárjogi illetéket fizet, Rakovszky 67.

[31] Ezt a munkát *Kemény:* Id. m., Hans Tiergartennek tulajdonítja, ki 1579-ben már nem is dolgozott.
[32] Quellen zur Geschichte der Stadt Wien, Redig. *Starzer—Hajdeczky:* Wien, 1908. 6565. A Szent István-templom matrikuláiból.
[33] Jahrbuch d. k. S. des A. Kaiserhauses. V. 4361, 4379, 4396, 4409, 4409. és XV. 11663. — *Bisenius A.:* A pozsonyi várkápolna festésének történetéhez 1563—1588. Archaeológiai Értesítő 1894. 143—148. l. — *Illésy J.:* Adatok a pozsonyi várkápolna festésének történetéhez 1563—1570. Archaeológiai Értesítő. 1892. 332—335. l.
[34] *Illésy J.:* Id. m. 334. l. — *Czobor A.:* A pozsonyi várkápolna festőjéről. Ars Una. 1923. 354. l.

Pernhartz Jeremias (1590)
1590: hússzékekben használatos kilenc táblát feketére fest és vörös betűket fest rájuk, Rakovszky 177.

Plach Hans festő (1572)
1572: Lutringer főtéri kútját finoman színezi, Ortvay, II. 2. 448.

Schnur Michael üveges (1555—1556)
1555—1556: polgárjogi illetéket fizet, Rakovszky 67.

Tiergarten, Thiergarten Hans, Hans festőmester (1529—1550)[35]
Jeremias Tiergarten apja
1529: a Szent Márton templomban mennyezetet fest, 5 Thl. 5 Sch, Rakovszky 73. *1532:* szállodai cégért fest. 2 Thl., Rakovszky 196. *1533:* kifesti a Városházát és a Városház tornyát, Rakovszky 33;[36] kis zászlókat fest az erődítmények tornyaira, Rakovszky 18; vörösre festi a Városház torony új vaskorlátját, 1 Thl. 4 Sch. Rakovszky 36. *1539:* két napórát fest a Leonfeldi toronyra, 4. Thl. Rakovszky 20. *1544:* emléktáblát fest a Vízitoronyra, egy szerencsétlenség emlékére, 2 Thl. Rakovszky 32;[37] a Mihálykapu melletti toronyra emlékfelíratot fest, 4 Sch. Rakovszky 22. *1545:* a Városháza tanácstermébe egy „Arbor consanguineitatis" című képet fest 5 Sch.; táblát fest, melyen a Liget látképe és a Csallóköz vannak ábrázolva, 2 Thl. Rakovszky 37. Kováts Ferenc véleménye szerint itt egy topográfiai térképről van szó, mely ma is megvan. *1547:* a Szent Mihály kapura festi a király, az ország és a város címerét, 2 Thl. 2 Sch. Rakovszky 22.[38] *1550:* fiával, Jeremias Tiergartennel kivül és belül zöldre festi a „Zöld szobá"-t, Rakovszky 80;[39] a város címerét festi az Ágyúudvarban levő új mészárszékekre, Rakovszky 9.

Tiergarten Jeremias festő (1550—1568)
Hans Tiergarten fia
1550: segít apjának a „Zöld szoba" kifestésénél, Rakovszky 80. *1554:* kifesti a Kenyérpiacon a kisiparosok bódéit, Rakovszky 4. *1558:* tűzjelző zászlót fest a város címerével, melyet a kolostorra tűztek ki, Rakovszky

[35] Az alábbi adatok tömegét tekintve, elég különös *A. R. Franz:* Id. m. 72. l. kijelentése, hogy alig tudunk a művészről többet, mint a nevét. Nem tudom, mire alapítja azt a megjegyzését, hogy Tiergarten Tirolból vándorolt be.

[36] A számadáskönyv egyszerűen „zu malen"-t mond s az egész munkáért 15 Thl.-t utalványoz ki, noha később a Vizitorony egyetlen emléktáblájáért kettőt lajstromoz. Nagyon egyszerű kifestésről lehet tehát csak szó és nem freskókról, mint *Franz* Id. m.-ban felteszi.

[37] Ezt a munkát, melyet a számadáskönyvek kifejezetten „tafel"-nek mondanak, *Kemény L.* freskónak minősíti.

[38] Ezt a munkát „polychromieren"-nek mondani *(Franz* Id. m. 64. l.), kis túlzás.

[39] Az adat így hangzik: „innen und aussen grüen zu mallen". *Ortvay* II. l. 356. úgy hiszi, hogy figurális festések voltak s az oromzaton „látható, a szőlőt rúdon vívő két kanaánita reliefjét" e munka maradványának gondolja. Az eredeti szöveg világos volta miatt, ez nem látszik valószínűnek. *Kemény:* Id. m. „ékes kifestésről" beszél.

115. *1567:* a város címerét festi a Weitenhofra, Rakovszky 2; gombot és napot fest a Gúnyketrecre, Rakovszky 159. *1568:* az Úr Testéről nevezett társulat javadalmas házára a Corpus Christit festi, 6 Sch. Rakovszky 6.[40]

Uylaky, Ferenc von, festő (1546—1547)
1546—1547: polgárjogi illetéket fizet, Rakovszky 67.

Wolf festő (1577)
1577: a Városháza tornyára két óra számlapját festi be és aranyozza az óramutatókat, Rakovszky 36.

ÖTVÖSÖK, FEGYVERKOVÁCSOK

1395—1526

Abenteurer, Ebenteurer Hans (1445—1453)[41]
Felesége Dorothea
1445 II. 28.—1453: belvárosi háza van 146b, Telekkönyv és Kórházkönyv 67—68. *1445 IV. 2:* vásárlási illetéket fizet, K 9/39. *1446 XI. 28:* a maga és örökösei nevében 29 arany forint tartozást ismer el Nagyszombati ifj. Muschl zsidónál, budai Jakab zsidó sógoránál, Kováts MZSO 252—253. *1447—1453:* szőlleje van 22/7d, Telekkönyv.

Andre, Andree (1481—1495)
1481: végrendeletben említve, Ortvay II. 4. 241. *1487:* végrendeleti tanu, Ortvay II. 4. 241. *1495:* végrendeletben említve, Ortvay II. 4. 241. *1503:* felesége belvárosi lakos, adót fizet, 1503. évi adókönyv.

Anthonj=Kranstat

Bartlme, Partelme mester (1501—1505)
1501: végrendeletben említve, Ortvay II. 4. 241. *1502:* említve, Ortvay II. 4. 241; a madárlövéshez ezüst serlegecskét készít, Rakovszky 59; munkájáért fizetik, K 58/88. *1503:* ezüst munkáért fizetik, K 59/280; belvárosi lakos, adót fizet, 1503. évi adókönyv. *1505:* dolgozik, K 60/216.

Brunn, Peter von, (1445)
1445: Hanns von Haydenhaym leánya és annak férje Leonhart Freyesleben szabó 60 frt-tal tartoznak neki, Kováts PG 80.

[40] *Kemény* ezt a munkát is Hans Tiergartennek adja.
[41] Valószínűleg igaza van *Kováts F.*-nek (MZSO 474.) abban, hogy az Abenteurer szó nem családi név, hanem foglalkozást jelez. Abenteurer = utazó ékszerkereskedő.

Feyrtag, Feyertag, Veirtag Hans, Hans mester (1434—1476)[42]
Felesége Margareta
1434: adót fizet, Kováts VA 61; két serleget aranyoz, Király 46. *1435:* felesége Margit végrendelkezik, Prot. Test. I. 204. *1439:* pecsétet vés, esküdt, Ortvay II. 4. 240. és III. 412. Öt arany forintot és négy zsoldfizetést ad a zsoldosok fizetésére, melyet önkéntes adományokból fedeztek. K 2. *1440:* bort mér ki, lőport és lőporhoz való égett bort vesz Bécsben, zsoldosokat lát el, K 2/14; Ortvay II. 3. 41, 44. és 47; K 2/18; 2/60, 2/463f; Ortvay II. 3. 273, 275. *1443:* a Duna melléki ó-erőd kapitánya, Rakovszky 31. *1445:* lovat vesz, az Urtestéről nevezett társulat tagja, K 10/120; Ortvay II. 4. 409. *1448:* Országh Mihály nádor nála volt megszállva, konyhájába fát számít fel, Rakovszky 262. *1455:* a város pecsétjét készíti el, mivel Flins esküdt polgár elvesztette a régi pecsétet, Rakovszky 54. *1457:* a város pecsétjét készíti el, K 28/83; Czillei pozsonyi tartózkodása alkalmából említve, hogy mellette lakott, Rakovszky 268. 1459: puskát csinál, K 27/70. *1464:* a Mátyás királynak ujévi ajándékba szánt és a Passauból származó Jakab zsidótól vásárolt két ezüst serleget aranyozza s egy másikat kijavít és aranyoz, K 31/127; Király 46. *1476:* még mindig tagja az Urtestéről nevezett társaságnak, Ortvay II. 4. 240.

Gregor (1503)
1503: belvárosi lakos, adót fizet, 1503. évi adókönyv.

Gnerl Ulrich (1492—1501)[43]
1492: polgárjogi illetéket fizet, kezese (Pribitzer) Larentz aranyműves, K 51/11 és Rakovszky 65. *1501:* végrendeletben említve, Ortvay II. 4. 242. *1503:* felesége (özvegye?) belvárosi lakos, adót fizet, 1503. évi adókönyv.

Hans Guldinsmid, Goldsmid (ötvös?) (1434—1455)
Két felesége: Margit és Cristina
1434: adót fizet, Kováts VA 61. *1435:* felesége Margit végrendelkezik, Prot. Test. I. 204—1435. *1439—1451:* belvárosi háza van II. 161d, Telekkönyv. *1441—1449:* háza van a Kecske-utcában 4b, Telekkönyv. *1441—1455:* szőlleje van 5/6b, Telekkönyv.

Hanns=Haydenhaym

Haydenhaym (Középfrank), Hanns von (1439—1444)
1439—1444: belvárosi háza van az Uj utcában 142a, Sebald ötvöstől veszi meg, tartozik reá a budai Jakab zsidónak 27 arany frt-tal, Kováts PG 79. *1440:* ugyanerre a házra Isserl zsidónak 54 frt-tal tartozik, Kováts PG 79.

[42] 1473—1479-ben Bécsben él egy Paul Feirtag (Veirtag) nevű aranyműves. (V. ö. Jahrb. K. XVII. 15417. és 15441.) Pozsonyban viszont már 1434-ben Michl Feyertag cipész (Kováts VA. 59.) és 1467-ben Jorg Veyrtag szűcs (Ortvay II. 4. 163.). A család azonosnak látszik. De hogy bécsi vagy pozsonyi eredetűek-e, azt nem tudom megállapítani.

[43] *Ortvay* II. 4. 241. Guerlnek olvassa.

1441: ebből lefizet 33 arany frt-ot. Kováts PG 79. *1443:* házát átadja leányának és férjének Leonhart Freyesleben szabónak, Kováts PG 79. *1444:* végrendelkezik Anna leánya számára, Prot. Test. I. 55. és Kováts PG 80.

Huendler Niclas (1471—1489)
Felesége Lucia
1471—1486: szőlleje van 108/3c, Telekkönyv. *1472—1480:* szőlleje van 23/2d, Telekkönyv. *1472—1489:* szőlleje van 53/1c, Telekkönyv. *1475—1480:* belvárosi I. háza van 133b, Telekkönyv. *1481 IX. 13.* végrendelkezik, Ortvay II. 4. 241. és III. 268.

Jörg mester (1502)
1502: végrendeletben említve, Ortvay II. 4. 242; ruhára való ezüst csengetyűt készít, K 58/87. Ulászló király és Anne de Foix esküvőjére készíti a város egyik ajándékát: ezüstbe foglalt gyöngyház csészét, Rakovszky 249.

Jorig (1457)
1457: halat hoz be, Kováts NYÁ 175.

Jost (1439—1443)
1439: egy forintot ad a zsoldosok fizetésére (a polgárok önkéntes adakozása), K2; említve, Rakovszky 65; Ortvay II. 4. 240. *1440:* ágyukra a város címerét készíti el, K 2/208 és Rakovszky 211; a város két pecsétjét vési, K 2/571 és Rakovszky 54. *1443:* trombitát forraszt, K 7/44 és Rakovszky 221.

Kranstat (Brassó), Anthonj von der (1497)
1497: polgárjogi illetéket fizet, kezese Hanns Swartzbadl, K 54/43.

Larentz Hans (1514—1521)[44]
1514—x: szőlleje van 41/3b, 4a, Telekkönyv. *1517:* végrendeleti tanu, Ortvay II. 4. 242. *1521:* végrendeleti tanu, Ortvay II. 4. 242.

Marx (1454—1455)
1454—1455: szőlleje van, Telekkönyv.

Mathes mester (1482—1503)[45]
1482 VIII. 15. Mátyás király „igen szükséges tárgyakat" hozat vele Po-

[44] *Mihalik* XV. sz. 3. a vezetéknevet is lefordítva, a foglalkozást jelző goltsmid szót magyar szokás szerint vezetéknévvé alakítva, a nevet így hozza: Ötvös János Lőrinc. Ilyen értelemben következetesen Ötvös Mátyás, Ötvös János stb.-ről beszél. Ilymódon Hans Feyertag goltsmid-nál föltétlenül így várnók a nevet: Ötvös Feyertag János, de ez elmarad s evvel rögtön ki is ütközik a fordítások lehetetlensége.

[45] *Teleki* elírás folytán a latin szöveg Matheus-ját (Máté) a magyar kivonatban Mátyással fordítja. *Rakovszky* kéziratos másolataiban (Dipl. Pos. III. 407) tévedésből 1472-t ír. *Ortvay* II. 3.319 a dátumbeli tévedést helyesbíti, a nevet illetőleg átveszi *Teleki* véletlenül becsúszott hibáját. *Ortvay* II. 4.240.

zsonyból hainburgi táborába, Teleki XII. 228. *1490:* ezüst serleget ad el a városnak, K 49/57, belvárosi lakos, adót fizet, 1490. évi adókönyv. *1494:* végrendeletben említve, Ortvay II. 4. 241. *1495:* végrendeletben említve, Ortvay II. 4. 241. *1503:* belvárosi I. lakos, adót fizet, 1503. évi adókönyv.

Merth (1395)
Felesége Margareth
1395. IX. 15. eladják Tröstlein zsidó háza és a „Zsidó udvar" között fekvő házukat, Kováts MZSO 32—33.

Oswald bécsi ötvösmester és fémválasztó (1395)[46]
1395 III. 12: a városi tanács elismeri tartozását vele szemben, Pv. lt. Lad. 26a—21. Valószínűleg nyers ezüstöt vettek tőle, nem ötvöstárgyat, mert „jelenleg fémválasztó"-nak (Zimenter) mondják (Kováts Ferenc).

Peter=Brunn

Polner Hans (1462—1497)
Felesége Margaret
1462—1470: szőlleje van, Telekkönyv. 1467: szőlleje van, 20/7c, Telekkönyv. *1467—1485:* szőlleje van, Telekkönyv, *1470—1497:* belv. II. háza van 146/b, Telekkönyv.

Pribitzer (Pribic Horvátország) Lorentz, Lorenz, Larentz mester (1491—1503)
Felesége Margaret
1491: végrendeletben említve, Ortvay II. 4. 241. *1492:* polgárjogi illetéket fizet, K 50/11; kezeskedik, hogy Ulrich Gneri ötvös a polgárjogpénzt megfizeti, Rakovszky 65; K 51/11. *1494—1497:* szőlleje van 38/2b, Telekkönyv. *1494—1503:* szőlleje van, 73/4c, Telekkönyv.

Rab (Győr) Ulrich (1455—1498)
1455—1498: szőlleje van 29/6c, Telekkönyv.

Schwartzwadel, Schwarzwadel, Schwarzbaldl, Swartzbadl Hanns, Hans (1476—1507)[47]
Ludwig Schwartzwadel és Margaretha fia; Hanns Starchnál, Wiener Neu-

újra visszatér a hamis dátumra s a nevet egészen megtévesztő módon így adja: Mathias Aurifaber ex Posonio. A név hamis, azonfelül ebben az összetételben nem fordul elő az oklevélben: a „Pozsonyból" szó a tárgyakra vonatkozik és nem a művészre. Ilymódon Mathias és Mathes nála két művész. *Ortvay* tévedése folytán *Mihalik* 4. és 10. szintén két művész név alatt hozza a művész adatait, most már Ötvös Mátéról és Ötvös Mátyásról beszélve. Mátyás évszáma természetesen a hibás 1472 nála is.

[46] 1401-ben a külső tanács tagja Bécsben. Jahrb. XVI. 12954. sz.

[47] *Ortvay* az 1485-ös adat jelzetét egyszer Prot. Test. 203-nak, másszor 204-nek mondja, a nevet egyszer János Ötvösnek, másszor Ötvös Jánosnak, noha a művésznek rendes vezetékneve Schwartzwadel.

stadtban szolgálta inaséveit. Három felesége: Anna, Margaretha és Katharina
1476: az Urtestéről nevezett társulat tagja, Ortvay II. 4. 240. *1476—x:* szőlleje van 54/5ab, Telekkönyv. *1478:* Wiener Neustadtban van, Jahrb. K. IV. 3303. *1478—x:* szőlleje van 32/3b, Telekkönyv. *1480:* vásárlási illetéket fizet, K 42/5. *1480—1507:* belvárosi háza van, Telekkönyv. *1481:* végrendeletben említve, Ortvay II. 4. 240—241. *1485:* felesége Margit végrendelkezik, Prot. Test. 204—1485. és Ortvay II. 4. 241; III. 270. (1480. X. 16-án még él Anna és 1494-ben már Katharina a felesége). *1486-i* kimutatás szerint Alexius káplán, az Urteste társulat oltárának javadalmasa évenként négy fl.-t kap tőle, különálló lap az Urteste társulat kisebbik céhkönyvében. *1488:* végrendeleti tanu, Ortvay II. 4. 240. *1490:* ezüst serleget ad el a városnak, K 49/57; belv. háza van, 1490-i adókönyv. *1493:* megbüntetik, K 51/39. *1497:* végrendeletben említve és végrendeleti tanu. Ortvay II. 4. 240. és 241. Anthonj von der Kranstat kezese, K 54/43. *1499:* harminc akós bort ad el a városnak, K 51/39. *1500:* felesége Katalin ráhagyja házát, szőllejét, Prot. Test. 272—1500 és Ortvay II. 4. 240.

Sebald, Sebold (1434—1440)
1434: adót fizet, Kováts VA 61, említés, Kováts PG 78; *1439:* belvárosi I. háza van tehermentesen, Telekkönyv és Kováts PG 78. *1439—1440:* két szőlleje van, 73/15a és 11/1b, Telekkönyv. Utóbbi szőllejére *1440. X. 6:* kölcsönt vesz fel Isserl zsidónál, Kováts MZSO 144.

Turckh Hans (1506)
*1506:*K 61/87. *1514:* az ő házában lakik Hans Maler, Rakovszky 227.

Utz (1495)
1495: ezüst madarat készít a város számára, valószínűleg céllövészethez, K 53/168.

Vicenth páncélkészítő (1451—1454)
1451: páncélt és gallérvédőt készít, melyet Hunyadi Jánosnak küld a város ajándékba, K 18/183 és Rakovszky 237. *1454:* a város kiváltja 24 frtért a zsidóknál, ezért összes vagyonát elzálogosítja nála. K 21/196; Kováts MZSO 394.

1526 után

Barthlme=Buda

Benedickt (1576)
1576: műhelyét a céh szabálytalanság miatt bezáratja, Mihalik 12.

Buda, Bwda, Barthlme von (1575)
1575: két legényének, a magyar Greger, Gregerle, Gergelnek és testvéré-

nek Georgnak pöre; a céh arra kötelezi a mestert, hogy azonnal bocsássa el legényét. Sürgős munkát szállít Bécsbe, Mihalik 6.

Buday, Puday Andreas (1584)
1584: vitája van a céhvel, mert nem akar mesterremeket készíteni stb., Mihalik 16.

Dobozy, Dobossy, Dabossy, Tabosi, Tabisi, Tewosi, Thowozy Bartholome (1575—1599)
1575: ötvöslegény, pöre Niclas Glöckleinnel Schaffaritz ötvös legényével, *1583:* gyulai származásunak mondják, mesterremeket készít. *1585:* mester, tanulóul fogadja Marthon Schuhockot. *1589:* felfogadja Schaffaritz elbocsátott tanulóját. *1592:* első céhmester, felszabadítja Wolfgangus Kalauthucz nevü tanulóját, új tanoncot fogad Sulli Andreasban. *1594:* felszabadítja ugyanazt, uj tanoncot fogad, Tereckh Illescht. *1599:* az ő házában tanácskozik a céh. Az összes adatok Mihalik 7.

Gassur Melchior (1588—1599)
1588: Mazowitzból való, Pozsonyban tanult, remekét elfogadja a céh. *1590:* tanulóul fogadja Hanns Grault. *1592:* második céhmester, Adrian Phurtnert szerződteti. *1593:* tanulóul fogadja Michlosz Gerschneritz-et (Miklós, később Nichtlosch Erstitznek, Herschneritznek is nevezve). *1597:* tanulóul fogadja a körmöcbányai Wolff Berzinget. *1599:* felszabadítja Miklóst. Az összes adatok Mihalik 18.

Gradisch Leopold (1589—1591)
1589: ötvöslegény, remekét elfogadják. *1591:* Jacob Wernert fogadja tanulóul, Mihalik 20.

Haindell, Haindl, Haindtl Paul (1589—1613)
1589: ötvöslegény, pozsonyi éveit bejegyezteti a céhvel. *1591:* remekét elfogadják, tanulóul szerződteti Wolffgangus Lindt-et. *1595:* August Rennert szerződteti tanulóul. *1596:* felszabadítja Linndt-et. *1599:* első céhmester. *1601:* felszabadítja Wolf Werzinget, ki azelőtt Gassurnál volt inas. *1602:* felszabadítja Rennert. *1613:* felszabadítja a zólyomi Mellichardt Glassyus nevű inasát. Az összes adatok Mihalik 19.

Hödl, Hödll Christoff (1588—1601)
Rudolf és Wolff Hödl ötvösök apja.
1588: remekét elfogadják, mesterré lesz. *1590:* tanulóul fogadja Rudolf fiát. *1596:* Wolff fiát. *1597:* felszabadítja Rudolfot. *1598:* Rochus Wenger znaimi gyöngyvarró örökösei számára pénzt vesz fel a bécsi városi tanácstól, Jahrb. K. XVIII. 15876. *1601:* felszabadítja Wolfot, ki 1606-ban lesz Pozsonyban mesterré. A bécsi adatot kivéve, Mihalik 18.

Horwon Marthon (1578)
1578: második céhmesterré lesz, Mihalik 13.

Jakob, Jacobus Aurifaber (1540—1545)
1540: a város címerét készíti el egy serlegre, melyet a város Listhius Ferenc gróf leánya esküvőjére küld ajándékba, Rakovszky 249. *1545:* bizonyítja, hogy Hieronimus Balbi pozsonyi prépost, annak idején a prépostlakot átalakíttatta és kijavíttatta. Knauz, Magyor Sion IV. 415. 1.

Kopp, Koppf, Koppay Hansz (1575—1599)
1575: salzburgi születésű ötvöslegény, pozsonyi tanulóéveire való hivatkozással kedvezményt kér, remekét elfogadják. *1583:* Jacob Steiger perében szerepel. *1585:* tanulóul fogadja Steffan Mader szentandrási ifjút. *1599:* felszabadítja inasát Stanislaus Sagurdát. Az összes adatok Mihalik 5.

Liebhardt Christoff (1575—1597)
Mathes Liebhardt apja
1575: szerepe van Dobozy Bertalan pörében. *1576:* bevádoja Loy Sattler ötvösmestert a céh előtt rágalmazásért. Segédje a Bécsből származó Hans (Joachim). *1578:* pöre Jacob Steiger ötvösmesterrel. Mivel nem akarja Matesz nevű segédjét elbocsátani, műveit nem jelzi a céh. Utóbb Matesz és egy másik segédje meglopják és elszöknek tőle. *1580:* silány ezüstöt használ, bevádolják a céhnél. *1590:* fiát, Mathes Liebhardtot tanulóul fogadja. *1594:* felszabadítja fiát. *1597:* Salai Janist tanulóul fogadja. Az összes adatok Mihalik 9.

Liebhardt Mathes (1594—1616)
Christoff Liebhardt fia
1594: felszabadul apjánál. *1600:* mint legény, engedélyt kér a céhtől remeke elkészítésére. *1601:* remekét elfogadják. *1605:* inasául fogadja Michaell Scherfeckhet. *1607:* tanulóul fogadja sógorát, a haimburgi Christoff Millert. *1612:* Millert felszabadítja. *1616:* felszabadítja Tótprónáról való inasát, Matheas Lipchartot. Az összes adatok Mihalik 22.

Liebhardt, Liebhart Sebastian, Sebastian aranyműves (1559—1577? —1584?)
1559: a tanácsteremben levő pallos ezüst vereteit javítja és tisztítja, Rakovszky 54. *1567:* aranyláncot szállít a bécsi udvari kamarának, melyet ajándékba adnak a pommeraniai herceg vadászmesterének, Jahrb. K. VII. 5079. *1574:* két ezüst ivókészletet készít, melyet a város Niklas von Salmnak ad ajándékba, mikor pozsonyi főispán lesz, Rakovszky 258. *1575—1577:* első céhmestere a céhnek, Mihalik 4. *1584:* a pozsonyi német szabócéh ezüst pecsétlője a pozsonyi múzeumban. Kérdéses darab, Kőszeghy 1734 szerint valószínűbb, hogy a bélyegző Loy Sattlert jelenti.

Linhart Sebastian (1548—1549)[48]
1548—1549: polgárjogi illetéket fizet, Rakovszky 65.

[48] Könnyen lehet, hogy ez az adat is Liebhardt Sebestianhoz tartozik, de mivel *Rakovszky* határozottan Linhart-ot ír, mégis külön személynek vettem.

Müller, Miller Jacob (1590—1605)
Mathias Miller apja
1590: ötvöslegény, Pozsonyban töltött évei bejegyzését kéri. *1591:* remekét elfogadja a céh. *1592:* Simon Jacob Erlat fogadja fel tanulóul. *1597:* Joseph Schlahert fogadja fel. *1599:* felszabadítja Erlat. *1605:* tanulóul fogadja fiát, Mathias Millert. Az összes adatok Mihalik 21.

Sattler Eligius, Loy (1576—1592)
1576: pöre Christof Liebhardt-tal; pöre Georg Fockh ötvösmesterrel. *1582:* tanulóul fogadja Thomas Pürckher innsbrucki ifjút. *1583:* pöre Jacob Steigerrel. *1584:* tanulóul fogadja a komáromi Postoly Istwant. Ez évről van keltezve a pozsonyi német szabócéh ezüst pecsétlője a pozsonyi múzeumban. (V. ö. Liebhardt Sebastian.) Kőszeghy 1734. *1586:* segédül fogadja Jeremias Schmolt és Symon Züerfueszt. 1588: felszabadítja Stefan Postolyt. *1592:* felszabadítja Schmollt. Kőszeghy adatát kivéve, Mihalik 10.

Schaffaritz László (1575—1585)
1575: második céhmester. Segédjének, Nicolaus Glöckleinnek pöre van Gregor és Georg magyar legényekkel. Sewerus nevű, Elnbogenből, Dániából származó ötvöslegényét lopással vádolja. *1577—1578:* első céhmester. *1582:* egyik inasát szabadítja fel. *1585:* tanulóul fogadja Wolffely Khalautschüsz hamburgi ifjút. Az összes adatok Mihalik 8.

Siebenbürger Nikolaus (1543—1544)
1543—1544: polgárjogi illetéket fizet, Rakovszky 67.

Simon (1542)
1542: ezüstmunkát végez a Városháza tornyán, Rakovszky 45.

Steiger Jakob (1574—1586)
1574: ezüstövet készít, melyet a város Istvánffy Miklós feleségének ad ajándékba, Rakovszky 258. *1578:* pöre Liebhardt-tal; felszabadítja Steffan Pauling pozsonyi születésű tanulóját. *1579:* tanulóul fogadja a bécsi születésű Wolffgang Kropfot. *1581:* Pauling ügyében jár el a céhnél. *1582:* Hannsz Hiszgia nevű legényének erőszakoskodási pöre; az ő pöre a Hartz hegységből származó, Joachim Hürschnberger nevű legényével egy ezüst kupácska miatt. *1583:* legénye, az augsburgi születésű David Drommer volt legényét Hürschnbergert erőszakoskodása és gyalázkodása miatt bepörli a céhnél. Ebből az évből van keltezve egy városbírói pálca a pozsonyi múzeumban, Kőszeghy 1735. *1586:* tanulóul fogadja a pozsonyi származású Hainrich Lindt-et; felszabadítja Kropfot. Rakovszky és Kőszeghy adatától eltekintve, a többi Mihalik 14.

Unger Bartlme (1559—1560)
1559—1560: polgárjogi illetéket fizet, Rakovszky 65.

Vockh, Fockh Georg (1576—1578)
1576: pöre Loy Sattlerrel, egymást aranycsalással vádolják. *1577:* második

céhmesterré választják. *1578:* felszabadítja Bruck an der Leithából származó tanulóját, Iheronimus Vischert; első céhmesterré lesz. Az összes adatok Mihalik 11.

Werzhauser, Wirshauser, Wershauser Jakob (1582—1599)
1582: tanulólevelét kéri a céhtől. *1592:* a céh elfogadja kremsi származású legényének remekét. *1594:* tanulóul fogadja Hansell Schwabbot. *1599:* második céhmesterré lesz. Az összes adatok Mihalik 15.

Windisch Bartolome (1532)
1532: a város italmérési jogát gyakorló tilalmi mester, Rakovszky 43.

Dr. Hoffmann Edith

Középkori magyar tájszemlélet

Ember és táj összetartozása, kölcsönös egymásrahatásának viszonya ma már nemcsak ködös sejtés, bizonytalan-biztos megérzés, hanem mint műveltségalakító tényező a szellemiek területén mindúntalan felszínre vetődő probléma, sokkal inkább a tudatos vizsgálat tárgya lehetett volna, mint amennyi figyelemre eddig egyáltalán méltatták. A kérdés lényegében a lélektan körébe tartozik.[1] A lélektan fiatal tudománya azonban részletesebben egyáltalán nem foglalkozott ember és táj kölcsönhatásának formáival. Amit eddig szellemi téren megláttak belőle, azt a történettudomány — leginkább az irodalomtörténetírás — tárta föl, amikor az ember szellemi életében táji együtthatók felkutatására indult.[2] Amennyire jogos volt a kiindulás a táj lélekformáló erejének megvizsgálására, a szellemi élet helyesebb, többoldalú megvilágítása szempontjából, épp annyira hamis útra tévedt, amidőn az irodalomtörténetben eszköz helyett céllá lett és minden szellemi jelenséget táji tényezőkből eredeztetett vagy legalább is annak a *látszatát* keltette, hogy az összes jelenségek sajátos meghatározója kizárólag a táj lehet. Bizonyos, hogy vannak szellemi megnyilatkozások, amelyeket csak az emberre ható jellegzetes táji erők magyarázhatnak meg, s az is igaz, hogy többé-kevésbé minden alkotásban fölismerhető ez a hatás, de nem mindig azzal a döntő érvényességgel, hogy az emberi szellem minden megnyilvánulását kizárólag táji hatóerők eredményének tekinthetnők, hiszen a teremtő embert sem egyedül a táj alakítja. Hiba volna tehát a táji irodalomszemlélettel szemben egyszerűen a tagadás álláspontjára helyezkedni, mert hiszen az irodalom története ebből a szempontból *is* vizsgálható, sőt szükséges is a teljesebb irodalmi megismeréshez. De épp oly hibás volna az az állítás, hogy az egyedüli helyes szempont *csakis* táji irodalomszemléleten alapul-

[1] A földrajznak az az ága, amely ember és táj viszonyaival foglalkozik, az ú. n. emberföldrajz, szinte kizárólag gazdasági és etnikai oldalról fogta vizsgálat alá a kérdést, éppen csak utalva a pszichológia számára e körben kínálkozó feladatokra.

[2] A németeknél legelőször A. Sauer: Literaturgeschichte und Volkskunde. Prag, 1907.. — J. Nadler: Literaturgeschichte der deutschen Stämmen und Landschaften. 1—3. Bd. Regensburg, 1913—18. — U. a.: Die Berliner Romantik. Berlin, 1921.

hat. Ez az irodalomtörténet öncélúságának és önelvűségének elvetését jelentené.

Ember és táj viszonyáról szólva, *tájon mindig egy bizonyos meghatározott, különleges földrajzi-műveltségi egységet értünk, s nem valamely vidéket vagy általában a természetet.*[3] Minden táj, a maga sajátosságában, éghajlata és talajviszonyai, tagozottsága, vizei, állat- és növényvilága, természeti kincsei tekintetében földrajzi-természeti alakulat, amely semmiféle más hasonló, rokon-tájjal nem azonosítható: Erdély, mint táj nem Svájc és a magyar Alföld nem Hollandia. Egy-egy táji egységre rátelepedő, azt birtokába vevő nép belenő a tájba, alkalmazkodik a vidékhez, amely az illető nép életviszonyainak egyik legsajátosabb formálójává válik. A hatás azonban kölcsönös. Korlátozottabb mértékben az ember is hathat a tájra erdőírtás, fásítás, csatornázás, lecsapolás, folyószabályozás, talajjavítás, építkezés, stb. révén, de mindig csak a jelenvaló táji erők és lehetőségek határain belül. Ez a százados kölcsönhatás ember és környezete között lassanként kifejleszti minden egyéni arcú táj különleges emberváltozatát, a maga jellegzetes lelki (gondolkodásmódbeli és érzelmi), fiziológiai és fizikai strukturális sajátosságaival és műveltségével.

A táj fogalmából következik, hogy az mindig emberektől lakott földrajzi egységet jelent, valójában tehát „ember *és* táj" emlegetése pleonazmus, mert hiszen a táj fogalmához elválaszthatatlanul hozzátartozik a benne élő ember, mégis a dolgozat keretében szándékosan e kettőt együtt emlegetjük, éppen összetartozásuk erősebb érzékeltetése végett. Mindebből önként következik már ama megállapítás, hogy a táj: non nascitur, sed *fit!*

Ember és táj együttéléséből kettős következtetést vonhatunk. Egyrészt, hogy e viszony az emberre általában három irányban lehet hatással: gazdasági, fiziológiai és lelki vonatkozásban; természetesen a hatótényezőknek ez a három, bonyolultan összeszövődő csoportja sohasem független egymástól. Másrészt az is világos, hogy a tájban és a tájra ható emberi alkotások és változtatások is magára az emberre hatnak vissza, tehát minden kultúrtájban többszörösen

[3] Ez a kis dolgozat az 1937. év elején készült. Azóta néhány tanulmány jelent meg, mely tájproblémákkal foglalkozik, köztük azonban egy sincs, amely a táj fogalmát kimerítően meghatározná. A fentiekben éppen erre teszünk kísérletet, kiemelve, hogy tájon mindig *nagyobb* földrajzi-kultúrális egységet értünk, s azt igyekszünk vázolni: miként alakul ki e *nagyobb* tájegységekről (Dunántúl, Felvidék, Alföld, Erdély) való szemlélet. Ezzel a *tájszemlélet* szónak is egyértelmű jelentést adunk. Szükség van erre, mert a *tájszemlélet, természetszemlélet, tájeszmény* szavak használata gyakran zavaros. A *tájszemlélet* egy meghatározott földrajzi egység és a rajta élő népcsoport viszonyáról alkotott képet jelenti. Amíg tehát emebben mintegy az embernek és a természetnek bizonyos határozott keretek között való együttélését vizsgáljuk, addig a *természetszemlélet* és *tájeszmény* arra felel, hogy általában a természeti jelenségek, illetőleg a táj önmagában hogyan tükröződik az ember lelkében. Ember és természet viszonyában a tájszemlélet tehát objektív, a természetszemlélet és tájeszmény viszont szubjektív szempontok vizsgálatát tűzi ki feladatul.

összetett hatáskomplexumok rejlenek. Például egy emberkéz alkotta város nemcsak gazdaságilag hat vissza az emberre, hanem mint a tájkép állandó hangulati velejárója is.[4] Az itt elmondottakat másképpen úgy is megfogalmazhatnók, hogy a mai modern tájszemléletben, a tájegység földrajzi és történeti hatótényezőit szokás megkülönböztetni. Ennek a szétválasztásnak — amint az előbb mondottakból kitűnik — csak elméleti jelentősége van. Valójában — egy táj és nép találkozásának, együttélésének kezdőkorában talán kevésbbé, de azontúl a megsokasodó századokkal a kettő mindig együtt hat. Így tehát a tájban múlt és jelen szimultán együttlétét szemlélhetjük. Minden nemzet kultúráját át meg átszövi és színezi többkevesebb táj különös műveltsége, s minden nemzeti kultúrán belül világosan megkülönböztethetők, kiválaszthatók ezek a táji elemek.

A négy magyar kultúrtáj — Dunántúl, Felvidék, Alföld és Erdély — sajátos jellegéről, szelleméről manapság elég gyakran és szívesen beszélünk, azonban a kérdés tudományos megvizsgálásával még a kezdet-kezdetén állunk.[5] Összefoglaló monografiánk egyik kultúrtáj szellemi életéről sincs, mindössze részletmunkák készültek — egy-egy korszakra korlátozottan — a különböző tájak irodalmi szerepéről.[6] Ezek a munkák az irodalmi fejlődésnek egy olyan szakaszáról — a 18—19. század fordulójáról — szólnak, amely a nemzet regionális erőinek egységesítésére törekedett, vagyis a táji elzárkózás ellen vette fel a harcot, de éppen ezért már bizonyos mértékig tudatában volt az egyes kultúrtájak másféleségének. Ennek a korszaknak a tájkultúra számára csak negatív értékjelzői voltak, s éppen a jellegzetességei érdekelték legkevésbbé. A táji specifikum megbecsülésével csak a néprajzi kutatások megindulása idején, az 1840-es évektől kezdve találkozunk.

Ennyi is elég annak észrevételére, hogy az idők folyamán a tájszemlélet maga is változott, s mai kialakulásáig hosszú fejlődésen ment keresztül. Táj és ember viszonya körülbelül mindig ugyanegy volt, de e viszony mibenléte csak fokozatosan vált tudatossá. Magát a tájat is, mint földrajzilag körülhatárolt egységet csak a középkor és újkor határán kezdik felfedezni és csak lassanként telik meg azzal a fogalmi tartalommal, amit ma tájon értünk.

Ember és táj tartós kölcsönhatása, s ennek következtében egy sajátos kultúra kialakulása akkor kezdődhetik, midőn egy táj valamely nép állandó lakóhelyévé válik. A magyarság végleges letelepe-

[4] Az embertől független, tehát kizárólag a természet erőjátékából származó minden táji változás teljesen figyelmen kívül hagyható, mivel nemcsak az egyes ember, de általában az emberiség időhatárán kívül eső, végtelenül lassú folyamat, úgyhogy számunkra a táj — e szempontból — statikus alakulatnak fogható fel.

[5] Nálunk először Babits Mihály hívta fel rá a figyelmet a Dunántúllal kapcsolatban. Irodalmi problémák. Bp. 1917. 5—95. — Farkas Gyula: Táj- és nemzedékszemlélet a magyar irodalomban. Minerva, 1931. évf.

[6] Farkas Gyula: A magyar romantika. Bp. 1930. — Varjas R. Béla: Erdély és irodalmunk nemzeti egysége. Bp. 1934.

dése mai hazája területén a 10—11. századra esik. A honfoglaláskor — táji szempontból — csak két vidéket szállt meg teljes egészében: a Dunántúlt és az Alföldet. A Felvidéknek és Erdélynek csak egyes részeit vette birtokába, fokozatosan terjeszkedve a Kárpátok gerincvonala felé. A végleges megtelepedés a kereszténység felvételével s ezáltal a nyugati kultúrkörbe való beilleszkedéssel járt karöltve. A honfoglalás idején nagyjában egységes kultúrájú, félnomád magyarságban, most a végleges letelepedés után lassanként megindul a táji jellegű differenciálódás. Természetesen századok kellenek hozzá, amíg ez észrevehető, kitapogatható alakot ölt, s a magyarság a maga közösségén belül, a saját határai között, a táji színeződést észreveszi.

A középkori ember, bár sokkal röghözkötöttebben benneélt a tájban, mégis a vidék s általában a természet iránt megnyilvánuló érdeklődése sokkal szűkebb, egyoldalúan hasznossági alapon állott. Anonymusnak, amikor földről, tájról ír, még véletlenül sem kerül más kifejezés a tollára, mint „terra illa *nimis bona*“,[7] vagy hogy „. . . dux et sui videntes *fertilitatem terrae*, et *abundantiam omnium bestiarum*, et *copiam piscium* de fluminibus Thisciae et Budrug, terram ultra quam dici potest. . . dilexerunt“.[8] A középkori ember a földet azért szerette, mert hasznos, de hogy egy táj pl. szép is lehet, az eszébe sem jutott. A világ a rossz és a bűn fészke, az élet színpada volt. Bolyongott rajta, ha a lelkében ott zsongtak az evangélium hívó szavai, amelyek egy másik világról beszéltek: az igaziról. Az embert a hite közömbössé, hideggé tette, eltávolította a jelenvaló világtól, amelynek tájai — bizonyos szükségletek kielégítésén túl — az élet eseményeinek csak keretét, hátterét alkották. Számára csak egy volt a fontos ezen a földön: saját maga, az Isten közelsége után vágyódó ember, s ha valami érdekelte ebből a világból, az legfeljebb saját fajtájának a sorsa volt. A 11—15. század elbeszélő forrásai élénken bizonyítják, hogy a középkor emberét, az élet eseményei izgatják, a leírásokban történések halmozódnak és a cselekvő ember mindig aránytalanul túlnő a színtér keretein. A gesták és legendák elbeszélései önkénytelenül is a középkori festményekre emlékeztetnek, amelyeken a táj és esemény között igen laza az összefüggés. A házak, hegyek, fák — bár részleteikben a valóságot utánozzák — az egészből mégis hiányzik a realitás: túlságosan kicsinyek az alakokhoz viszonyítva. A környezet ábrázolásában bizonyos konvencionális jelszerűséggel is találkozunk. „Ha egy hegységet helyesen, természetes módon akarsz komponálni, akkor válassz ki nagy, nyers, csiszolatlan köveket s rajzold le ezeket természet után: — Cennininek ez a szabálya jellemző arra a korra, amelynek szemében a fa az erőt, a kő a hegyet jelentette.“[9] Amint

[7] Anon. 11. fej.

[8] Anon. 14. fej. Hasonló nyilatkozatok még Anonymusnál a 9., 12., 16., 24., 25., 44. fej.-ben, a Képes Krónika 13. fejezetében.

[9] Muther Richard: A festőművészet története. Bp. 1921. I. 30—31.

majd látni fogjuk, az irodalmi kifejezésben is megfigyelhetők ilyenféle jelenségek. Festészet és irodalom összehasonlítása a jelen esetben nem önkényes. Annál kevésbbé, mivel a festészetnek egy olyan koráról van szó, amelyről a művészettörténet is elismeri, hogy a gondolat és az irodalom kiszolgálója volt. Az irodalmi kompozíciókat a festészetben csak a 15. század folyamán szorítják ki a létjogosultságukat önmagukban hordozó képek.[10]

A 15. század második fele fordulópontot jelent általában a természetlátás és ezzel együtt a tájszemlélet szempontjából is. A középkori emberből még hiányzik a nagyobb tájegységeknek közvetlen, önmagukért való, tudatos szemlélete, az egyes nagyobb, összefüggő földrajzi alakulatokat nem fogta fel táji egészként. Tudta, hogy van síkság és vannak hegyek, de nem ismerte az Alföld, a Felvidék, a Dunántúl fogalmát. Egyedül Erdély nevének keletkezése nyúlik vissza a 10. századba, de ez csak látszólag tájnév. A négy magyar kultúrtáj közül háromnak volt már a keletkezésekor is tájjelölő értelme. Ezek közül az *Alföld* és *Felföld*,[11] mint legkorábbiak sem vezethetők vissza messzebbre a 15. század közepénél, a *Dunántúl* név pedig ezeknél is jóval későbbi eredetű. A Dunántúlnak ugyan még a római időkből öröklött *Pannonia* neve a középkorban is használatos volt, de az a körülmény, hogy már igen korán[12] nemcsak a Dunántúl, hanem egész Magyarország jelölésére alkalmazzák, kizárja azt, hogy tájnévnek tekintsük.

A középkorból vagy csak általános jelentésű földrajzi fogalmakat ismerünk, aminő pl. a *havas* = *alpes* és a *homok* név, amelyet épúgy alkalmaznak egy nagyobb egészre,[13] mint annak egyes részére[14] — vagy kisebb meghatározott természeti jelenségekre — hegycsoport, erdőség, ingovány — vonatkozó földrajzi nevek. Ide sorolhatók a „partes *mezesi*nas“[15] (mai Meszes-hegység), „lutum *Musun*“[16] (eredetileg a Fertő-tó és a Duna között elterülő mocsaras vidék), „silvam *Zepus*“,[17] „silva *Matra*“,[18] „montem *Turtur*“[19] (a mai Tátra), „silva magna... *Vertus*“,[20] „in silva de *Peliso*[21] (Pilis), „in *Bokonio*“[22] (Bakony), stb., valamint a folyó és tavak nevei. Ezeknek

[10] U. o.: I. 40.

[11] A régiségben Felföld = Felvidék. Maga a Felvidék szó egészen újkeletű.

[12] Szent István nagy legendája I. fej.; Harvik-féle Szent István legenda 19. fej.; Anon. 11. fej.

[13] A *havas* Anon. 9., 11., 12. fej.-ben az Erdős Kárpátok, a *homok* Anon. 50. fej.-ben a Duna—Tisza közének jelölésére szolgál.

[14] V. ö. az Okl. Szótár (358—359.) és a Nyelvtört. Szótár (I. 1461., 1480.) adataival.

[15] Anon. 22. fej.

[16] Anon. 57. fej.

[17] Anon. 32. fej.

[18] U. o.

[19] Anon. 18. fej.

[20] Anon. 50. fej.

[21] Küküllei 42. fej.

[22] Küküllei 44. fej.

egyrésze a vidék valamely jellegzetessége nyomán kialakult földrajzi név, mint a *Meszes* és *Moson*. Ilyen a „silvis *Nyr*"[23] (mai Nyirség), amely az ott elterülő nyirfaerdőkről kapta a nevét. Hasonló eredetű az *Erdeuleu*[24] név is, amely az Alföld fátlan vidékétől keletre elterülő erdőntúli földet jelenti. Minthogy azonban a névalak összetételéből bizonyos, hogy Erdély a nevét a Meszesen és az Igfon-erdőn[25] innen lakó magyaroktól kapta, akiknek szemében Magyarország határa — Anonymus leírása szerint (22. fej.) — a Meszes-kapu volt, valószínű tehát, hogy nemcsak a két területet elválasztó erdők, hanem annak a tudata is előmozdította az erdőntúli föld névadásának szükségét, hogy Erdőelve túlesett a határokon, vagyis a tulajdonképpeni magyar földdel lazábban összefüggő, külön területként tünhetett fel. Keletkezésekor Erdély neve még semmi esetre sem vonatkozhatott a ma Erdélynek ismert föld egész területére. Anonymus leírása alapján arra következtethetünk, hogy a külső és belső gyepűöv között, a meszesi részektől a Maros vonaláig elterülő vidék volt Erdély magja, amelynek határai csak a 11—12. századi terjeszkedések következtében értek el a Kárpátok gerincét.[26] A Nyirség és Erdély nevének, bár tájjelölő értelme van, mégis a középkor magyarjának tudatában nem mint tájak, hanem mint birtok- vagy később mint közigazgatási egységek éltek. Anonymus kétízben *„partes Nyr"*-ről beszél.[27] A *partes* ugyan jelenthet vidéket is, de jelentheti egy megye meg nem szervezett részét.[28] A Képes Krónika már határozottan *„totamque provinciam Nyr"*-t említ.[29] Jellemző a középkori ember gondolkozására, hogy közigazgatási műszót használ akkor is, amikor tulajdonképpen egy kisebb tájról beszél. A krónikák különben igen gyakran birtok- vagy közigazgatási egységek, nevezetesen a vármegyék neveit alkalmazzák helymeghatározásra, nem is szólva arról, amikor csak egy-egy folyó, város, falu vagy monostor nevével utalnak egy nagyobb vidékre.[30]

Birtokegységnek tekintették a középkorban Erdélyt is. Már Anonymus így nyilatkozik róla: „. . . . per gratiam ducis Arpad domini sui, terram Ultrasilvam sibi, ut suis posteris acquireret, quod et sic factum fuit postea, nam *terram Ultrasilvam posteritas* Tuhu-

[23] Anon. 22. fej.

[24] Anon. 11. fej.

[25] Az Igfon-erdő (Anon. 11. fej.) legnagyobb valószínűség szerint a mai Rézhegységgel és Királyerdővel azonosítható. (V. ö. P a i s Dezső: Magyar Anonymus. Bp. 1926. Napkelet Könyvtár, 14. sz. 120.)

[26] Anon. 24—27. fej.

[27] Anon. 21—22. fej.

[28] V. ö. P a i s Dezső i. m. 135.

[29] Képes Krón. 55. fej.

[30] Ilyennek tekinthető Anonymusnál (14. fej.) a *„sabulum Olpar"* is, amelyet pars pro toto-féle kifejezésnek foghatunk fel. Árpád ugyanis füvet kért Alpár homokjáról, hogy megtapasztalhassa *„inter Danubiam et inter Thiscium"* elterülő föld jóságát. Valószínűvé teszi ezt a föltevést az is, hogy más helyütt (50. fej.) Anonymus a Duna—Tisza közéről szólva, azt írja, hogy „equitantes per sabulum", tehát egyszerűen *homok*nak nevezi.

tum usque ad tempus sancti regis Stephani habuerunt. . ."[31] A Képes Krónika szerzője még határozottabban fejezi ki Erdély birtokegység-voltát, amikor azt írja, hogy Gyula „tunc temporis totius *ultra silvam regni* gubernacula possidebat".[32] A krónikáknak azokban a részeiben pedig, amelyek a Szent István által Magyarországhoz kapcsolt Erdélyről szólnak, mint *provincia* vagy még gyakrabban *partes*-ként fordul elő.[33] A Képes Krónika mindjárt a Gyuláról szóló fejezet után — amelyben még következetesen *regnum*-nak nevezi Erdélyt — a következőkben, amikor arról beszél, hogy Szent István Zoltán nevű rokonát nevezi ki Erdély tribunusává,[34] már a „*partes Transilvanas*"[35] kifejezést használja. Ebben az összefüggésben azonban kétségtelen, hogy a *partes* nem vidéket, hanem közigazgatási területet, tartományt jelent. Az erdőntúli földet a források tehát *regnum*-nak, *provinciá*-nak és *partes*-nek is nevezik, amiből világosan következik,[36] hogy a középkor magyarja Erdélyt nem mint tájegységet fogta fel, hanem birtokegységnek, országnak, a birodalom egy részének tekintette. Hogy Erdély nevéhez, amely ezek szerint a középkorban politikai, közigazgatási fogalom volt, később tájnévi jelentés is fűződött, annak nagyrészt az az oka, hogy Erdély politikai és tájhatára egybeesett. Tájnévi jelentése azonban nem korábbi, mint akár az Alföldé vagy a Felvidéké.

Az eddigiekből is látható, hogy a középkorban a *nagyobb* területek birtokrészként vagy közigazgatási egységként szerepeltek, s a tájszemlélet csak kisebb egységeket ölelt föl. Így határozhatnám meg a tájszemlélet fejlődésének ezen korai szakaszát. Emellett azonban egy átfogóbb látás kezdeteiről is számot adhatunk. Már a Hartvik-féle Szent István legenda „inferiores Hungariae partes"-ről beszél.[37] Kétségtelen, hogy itt nem tájegységről van szó, mert hiszen Alsó-Magyarországot sohasem tekintették annak, hanem ezen az alantabb fekvő déli országrészt kell értenünk. Spalatói Tamás a magyarországi tatárdúlásról szóló fejezeteiben a Dunát véve elválasztó vonalul, Dunáninnen és Dunántúl való részekről emlékezik meg, de amint a szavaiból kitűnik, ő még a Duna balpartját nevezi Dunántúlnak és a mai Dunántúlt Dunáninnennek.[38] Magyarországnak ez a felosz-

Anon. 24. fej.

[32] Képes Krón. 37. fej., u. i. még kétszer *regnum*. Dubnici Krón. 62. fej.

[33] Képes Krón. 38. fej.; Szent Gellért nagy legendája, 10. fej.; Küküllei 2., 6., 38. fej. A Képes Krón. Szent István után egyetlen egyszer nevezi Erdélyt *regnum*-nak.

[34] Szent István kislegendája (7. fej.) *tribunus*-nak mondja a későbbi erdélyi vajdák ősét.

[35] Képes Krón. 38. fej. Hasonlóképpen a Dubnici Krón. 63. fej.

[36] Ami megfelel a történeti valóságnak is, minthogy Erdély az egész középkoron át külön közigazgatási terület volt.

[37] Hartvik-féle Szent István legenda 7. fej.

[38] „Rex vero Colomanus. . . devenit ad villam magnam, quae sita est *super ulteriorem ripam Danubium*, nomine Pesthum, ad quem locum maxima multitudo Ungarorum et aliarum nationum, quae *ultra citraque Danubium* habitabant. . . confugerunt." (37. fej.) „Interea Tartarorum exercitius, depopulata

tása még a 16—17. századból is ismeretes,[39] noha különösen a 17. században a nagyjában mai értelemben vett Dunántúl kifejezést már széltében-hosszában használják.

A most említett földrajzi jelölések tulajdonképpen még mindig nem tájegységekre vonatkoznak. Hiányzik belőlük egy lényeges vonás: az egyénítés. A 13. század második felében tűnnek fel olyan nagyobb táji megjelölések, amelyeknek eredete összefüggésbe hozható, vagy legalább párhuzamba állítható a középkori közösségérzésben ugyanezen időtájt végbemenő átalakulással.[40] Deér József idézett tanulmányában világosan kifejti, hogy a 13. század második feléig a középkor nem ismert a mihoz hasonló nemzetfogalmat, s a *patria* szónak is csak ez időben alakul ki, a konkrét értelmű haza jelentése. Erre vonatkozóan többek között egy igen jellemző példát hoz fel III. Endrének egyik 1298-ból származó adománylevelében: Radoszló „derelicto et quasi pro nihilo habito solo proprio et propria procul posita ob favorem nostrum... in partes exteras et remotas ad laudem et gloriam nostram et totius nationis Hungaricae..." Deér ehhez a következő megjegyzést fűzi: „Jellemző mindenekelőtt a *solum proprium*, a saját föld és *a propria patria*, a saját haza szembeállítása, illetőleg megkülönböztetése. A XIII. század végének gyermeke már túllát saját földjén, birtokán, szeretete túláradt azon és az egész pátriát, az egész hazát öleli magához.[41] Ez a szélesebb, átfogóbb szemlélet jelentkezik a táj meglátásában is, amelynél most már a térszíni karakterisztikum is jelentőséghez jut. Rogerius Siralmas Krónikájában azt írja, hogy Bulcsu csanádi püspök és társai a tatárok elől menekülve *„ad partes superiores"* tartanak.[42] A leírásból nem tűnik ki több, minthogy a Duna balpartján vonulnak észak felé. Mégis, ha tekintetbe vesszük, hogy családtagjaikat akarták biztonságba helyezni, amire éppen a hegyes vidék igen alkalmas, akkor csakugyan nem gondolhatunk másra, minthogy a *„partes superiores"* a Felvidéket jelenti. Van a 13. századból egy hasonló adatunk az Alföldre vonatkozólag is. Kézai krónikakivonatában a székelyekről azt olvassuk, hogy nem *„in plano Pannoniae"*,

omni regione transylvana, caesis ac fugatis Ungris ex *trans Danubialibus* oris, composuerunt se in locis illis, totam ibi aestatem et hymem peracturi; et ut metum incuterent his, qui erant ex *altera parte Danubii*..." (40. fej.)

[39] Ortelius, Abraham: Theatrum, oder Schauplatz des erdbodens, Anwerpen, 1572. 42. — Jansonius, Joan.: Atlas minor. Amstelodami, 1651. f. 352.

[40] Deér József: Közösségérzés és nemzettudat a XI—XIII. századi Magyarországon. A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. Bp. 1934.

[41] I. m. 101.

[42] „Sed cum Bulzo Chanadiensis Episcopus, ... cum nobilibus multis, uxores, filios, filias, et familias, ad partes superiores conducerent, ut postdum ad regis exercitum festinantes accerdent: contra obvientes Comanos, inceperunt pugnam durissimam;... Comani vero, ut Tartari, terram postmodum destruentes, et convenientes in unum, ex ista parte Danubium transierunt; et sic destruendo, inceperunt ad Marchiam properare." (26. fej.)

hanem az oláhokkal együtt „*in montibus confinii*" kaptak osztályrészt.[43] A síkság és hegyvidék szembeállításából világos, hogy itt csak az Alföldről lehet szó.

E példák az első nyomai a tájszemlélet egy magasabb fokának. A fejlődés természetesen igen lassú ütemű, éppúgy mint a „nemzet" és a „haza" fogalmának kialakulásában. Annál is inkább, minthogy a tájszemlélet nem független e két utóbbi fogalom fejlődésétől: a részegységekre tudatosan csak az figyelhet fel, aki az egészet is látja. „A XIII. század végének magyar közvéleménye — írja Deér József — csak érezte, megélte a *patria*-t és a *natio*-t, anélkül azonban hogy annak világos tartalmat adott volna. Hogy azonban a tudatosulás lehetősége egy magasabb műveltségi fokon már ekkor adva volt, azt éppen a XIII. századbeli átdolgozó és Kézai példái mutatják. Műveikben jelenik meg először a magyar karakter, a hun-szittya katonás jellem önszemlélete, amely azután... a XV. század végére nemzeti öntudattá lesz."[44] Ez az önszemlélet a népi-nemzeti közösségen belül már észreveszi a jellegzetes különbségeket is. A 15. század krónikása, Turóczi, írja a székelyekről: „in moribus severiores... ceteris Hungaris multum differre videantur",[45] Turóczit a névbeli megkülönböztetés már nem elégíti ki, azt is megmondja, hogy a székelyek és magyarok *miben* ütnek el egymástól.

Nem véletlen az sem, hogy itt a 15. század második felében, az antik értelmű *patria* fogalom meghonosodásának idején kezdődik meg a magyar föld tájainak térszíni egységek szerint való határozottabb megkülönböztetése. Mindenekelőtt az *alföld* és *felföld* szó használatában mutatkozik — ha nem is kizárólagosan — egy meghatározott vidékre vonatkozó jelentés állandósulása.

Az *alföld* szó, amint egy 1244-ből való oklevélből kitűnik[46] — amely az egyik Ključ és Jajcza vidéki boszniai zsupánságot nevezi *Olfeld*-nek, noha ez hegyes terület — eredetileg alantabb, délebbre fekvő földet jelentett. Ez egyúttal az első ismert adat az *alföld* szóra vonatkozólag. Időrendben a következő előfordulását családnevekben figyelhetjük meg. Érdekes, hogy az Oklevélszótár adatai szerint az *Alfewldy, Felfuldi*-féle családnevek egyidőben, a 15. század második felében tűnnek fel tömegesen.[47] Korábbi adatok legalábbis ezideig ismeretlenek. Névszói alakjában az *Érdy-kódex* említi újra az 1520-as évek közepe táján.[48] A szövegből megállapíthatólag a Nagy-Alföld déli részét jelöli az *alffeld* szóval. Ettől kezdve Tinódi,, Méliusz, Heltai, Valkai műveiben[49] gyakran fordul elő, s többnyire már

[43] Kézai I. 4 fej.; Képes Krón. 10. fej.
[44] I. m. 111.
[45] Turóczi 24. fej.
[46] Nyelvtört. Szótár I. 985.
[47] Az *Alföldi* családnév első előfordulás 1452, majd 1469 és 1475. A *Felföldi* név először 1469-, majd 1481-, 1489-, 1493- és 1499-ben fordul elő. V. ö. Okl. Sz. 14. és 235—236.
[48] Nyelvemléktár IV. 422., V. 404.
[49] Tinódi: R. M. K. T. III. 15., 90., IV. 35. — Méliusz: Szent János

az egész Alföldet értik rajta, úgyhogy a 16. század második felében kizárólag nagyobb kiterjedésű síkságot jelent. S minthogy a gyakorlatban az esetek túlnyomó többségében a Nagy-Alföld jelölésére alkalmazzák, tulajdonnévvé, földrajzi fogalommá válása tulajdonképpen már ekkor folyamatban van.

Hasonló a *felföld* név fejlődése is. A 16. századbeli írók szinte kivétel nélkül a mai Felvidék jelölésére használják. Tinódi például azt írja, hogyha Eger elesik: „*Egész felföld* terekké lészön".[50] Bornemisza Péter a magyar borról szólva, felsorolásában világosan megkülönbözteti a Felföldet az ország más vidékétől: „az Szerém bora, az Makra bora, az Somogy bora, az *fel földi* io bor".[51] Kétségtelennek látszik tehát, hogy a *felföldi* név ugyanolyan jelentésszűkülésen megy keresztül ebben az időben, mint az *alföld* szavunk.

Csak egy tájról, a mai Dunántúlról, bizonyítható legkevésbbé, hogy a 16. század második felében határozottabban táji egységnek tekintették volna. Tinódi ugyan említi, hogy „Gyűlni kezdének *Duna elvől*, Győrből, hadnagyok szép hadval", de ebből a kifejezésből következtetni vajmi keveset lehet. A Dunántúl jelölése, megnevezése csak éppen megkezdődik, amikor az ország többi tájának már többé-kevésbbé állandó neve van. Hogy a sorban a Dunántúlé az utolsó hely, azon alig csodálkozhatunk. A középkorban a legsűrűbben lakott rész, Magyarország súlypontja a Dunántúl volt, érthető tehát, hogy a birodalom többi vidékének megnevezése részben innen indult ki, s ezzel a saját szempontjából már eléggé elhatárolta önmagát, amíg egy későbbi időszakban a *Duna elve, Tuladuna, Dunántúl* nevét éppúgy a rajta kívüllakóktól kapta, mint egykor Erdély.

A tájszemlélet e második korszakában jut el az összefüggő nagyobb tájegységek fölfedezéséhez. A nyers, nagyjában körülhatárolt tájakról alkotott kép a közösség számára azonban még csak ezután telik meg élettel, jellemző színekkel, a modern tájfogalmat kialakító tartalommal.

Varjas Béla

jelenésének magyarázata. Nagyvárad, 1568. 563. — Heltai: Krónika. Kolozsvár, 1575. 75. — Valkai: A magyar királyoknak eredetekről. Kolozsvár, 1576 52.

[50] R. M. K. T. III. 136.

[51] Énekes könyv. Detrekő, 1582. 550.

[52] R. M. T. K. III. 96.

Humanizmus és reformáció között

Humanizmus és reformáció között: e megjelöléssel nem pusztán valami szellemtörténeti átmenetet próbálunk az időben elhatárolni. Mohács körüli irodalmunknak mindegyik életformája elvesztette korábbi állandósult jellegét. Az eltűnő kolostori irodalom, a még rendelkezésére álló szűkebb keretek között, részben akaratlanul felvett magába eddigi lényétől idegen eszméket, részben pedig tudatosan is idomult az újhoz. A humanizmus a politikai és uralmi viszonyok változása következtében darabokra tört, központi irányítását elvesztette. Egyoldalú olasz vezetettsége már Mohács előtt szűnőben volt, most az északi humanizmus befolyása tovább erősödött. Átmeneti természetű volt maga a legújabb szellemalkotó erő, a reformáció is. A tanokat egyéniségek képviselték, az élő és gondolkodó személyiség természetes ingadozásaival. De ebben az egyetemes elmozdulásban kifejlődött és megizmosodott irodalmi életünknek oly rétege, melynek jelenlétét előbb csak vékony nyomokban lehetett felfedezni. Rajta van mindkettő, humanizmus és reformáció bélyege, anélkül azonban hogy bármelyik is uralkodóvá tudott volna válni. A humanizmusból már nem érvényesült a magasan való elkülönülés jegye, a reformációból még a vallás egyeduralma. Pillanatnyi közjáték folyt, módot adván arra, hogy Mohács előtti kezdemények kiszélesbedjenek. Világias színek és a nyomatékosabban, szinte elvszerűen fellépő magyarnyelvűség jelentkezése választja el e réteget a humanizmus „virágkorá"-tól és a már jelen levő, de lassan kristályosodó reformációs irodalomtól.

Az a politikai és szellemi változás, mely nemzetünket a mohácsi év táján érte, a műveltségtartó erők fejlődését a nyugodt menetből kitérítette. Az irodalomnak a katasztrófa előtt legfontosabb tartó kerete, a királyi udvar csak töredékesen folytatta ebbeli szerepét. Az „idegen" király közelébe eljutott ugyan egy-két, annakidején a magyar udvarban élő író, de útjuk innen már egyre jobban kifelé vitt, kapcsolataik a szorosabban magyarnak tekinthető szellemi élettel meglazultak. A „nemzeti" király udvarának állandó vándorlása, bizonytalan hatalmi helyzete még kevésbbé tette lehetővé, hogy benne az írás emberei az alkotáshoz szükséges nyugalmat megtalálhassák. Talán még Izabella királyné szűkebb környezete lehetett langymeleg

tűzhelye egy-egy írói szándéknak. Ami itt a nemzeti király udvarában ilyenként jelentkezett, gyér folytatása volt korábbi műveltségi lendületnek, vagy félben-szerben maradt kezdet, melynek egy-egy darabja később és másutt próbált teljessé válni.

Valamivel előnyösebbnek látszik a helyzet a magasabb állású papság oldalán. Irók és irodalom pártfogolásában már Mohács előtt is igen előkelő szerep volt az övé. Erről az oldalról indult el még 1527-ben Sylvester János. Akkor még papnak készült. Első nyomtatásban megjelent művét, a „Rosarium Celeste Virginis Mariae Patronae Ungariae"-t Erdődy Simonnak, a János királytól 1526 végén egri püspökké kinevezett zágrábi püspöknek ajánlotta. Fabri János, a korábban győri, majd bécsi püspök a Dévai Biró Mátyás kéziratban terjedő műveivel vitába szálló franciskánus Szegedi Gergelyt támogatta. Pesti Gábor műveinek nyomtatásban való megjelenésében része volt Ujlaky Ferenc győri püspöknek s valószínűleg Peregi Albert pécsi prépostnak. Ugyancsak Ujlaky Ferenc támogatásával adott ki egy epitáfiumot a püspök anyja emlékének megörökítésére Maytzen Gergely pozsonyi pap. Eszéki János, a János király pártján álló pécsi püspök neve egy Honterus-kiadványon szerepelt 1539-ben. Az esetek szórványosak és kevés bennük a tervszerűbbnek mutatkozó állandóság. Az írók pártfogásához nem álltak az anyagi erők fölösen rendelkezésre, a főpapi jövedelmeket erőszakkal foglaló világi urak húzták és a politikai zavarok következtében a meglévő birtokok is nehezen csurrantották a hasznot. Az írók nem is tartottak ki sokáig először megtalált mecénásaik mellett. Sylvester a Geszti- és a Perényi-családoknál tett próbálkozásai után Nádasdy Tamásnál állapodott meg, Pesti Gábort Izabella királyné udvarában húzta magához valamilyen gazdasági természetű foglalkozás, Honterus pedig a szász városi közösség támogatására rendezkedett be. A magasabb papságban, az anyagi helyzet megnehezedésén kívül, egyre jobban láthatóvá vált a műveltségnek és az emberi magatartásnak olyan eltolódása, mely kevéssé kedvezett a régi formájú irodalmi pártfogásnak. A legmagasabb műveltségűek közül sokan letették papi méltóságukat. Az 1501-ben még Krakkóban tanuló, később turóci prépost, Majtényi Uriel, a Thurzó-családba nősült be, Kecheti Márton veszprémi püspök a Homonnai-családba és királyi udvarmester lett Pozsonyban, Bácsi Ferenc szepesi prépost, kinek „non mediocrem eruditionem" Verancsics Antal emlegeti, szintén világivá alakult. Többnyire rokonszenveztek a kezdődő reformációval, melyben — úgy vélték — világias műveltségük a hit megnyugtató támaszát is megtalálhatta. Mivel tettük még az egyidőre lazuló világban is megütközést keltett, sőt üldöztetést vont fejedelmi részről maga után, életmódjuk hajlott a közösség ügyeitől való visszavonulásra. Elhúzódtak birtokaikra, melyeket feleségükkel szereztek maguknak, mint a volt boszniai püspök, Keserű Mihály, kinél Gritti hányt-vetett életű humanista titkára, a dalmát Andronicus Tranquillus talált rövid időre menedéket és alkalmat magyar urakat

vádoló „Epistolá"-ja megírására. Egyesek szinte emigránsaivá lettek a magyar életnek. Életük zárttá és kisebb körűvé alakult: olvastak, barátaiknak könyvet ajándékoztak (Majthényi Uriel Petrarca minden munkáját ajándékozta 1540 körül egyik barátjának), írtak is, személyes természetű kortörténeti jegyzeteket (Kecheti Márton), és alkalmilag támogattak egy-egy reformátorrá fejlődő magyar tanulót. De ezek legalább megtartottak valamit, éppen visszahúzódásukkal, abból a szellemi örökségből, mely rájuk szállt. Mások, akiket a politika és a zavarok dobtak fel a magasabb papi állásba, arról nevezetesek, hogy még a későbbi történetírás is fontosnak tartotta „tudománybeli járatlanság"-uk kiemelését.[1]

Más társadalmi osztály vette kezébe a műveltséget és tartotta hosszú ideig hol erősödő, hol gyengülő szorítással: a világi nagybirtokos arisztokrácia. Ujabb történetírásunk (Szekfű Gyula) meggyőzően ábrázolta már azt a szerepet, melyet a főúri nagybirtokos Mohács után az ország politikai sorsának intézésében és a török elleni védekezésben magára vállalt. A középponti királyi hatalomnak már a Jagellók alatt megkezdődött, majd a kettős királyválasztással jóidőre véglegesedett meggyengülése következtében az egyetlen fogható politikai és hadi erőt a nagybirtok tulajdonosa képviselte. Nagyfokú partikuláris önállóság jött így létre, a megtartóerők decentralizálódtak, de egyben öntudatra is ébredtek. Emberi javak védelme és fejlesztése csak ezeken az új jelentőségre emelkedett regionális kereteken belül vált lehetségessé. A nagybirtokos főurak erőbeli növekedése a századon végig állandó is volt. Királyi adományozások, okos házasságok, szerződések, öröklések és foglalások gyarapították a birtok-testeket s a század végén 20—25 nagybirtokos kezén volt a megmaradt országnak szinte egész területe. Mindenki a nagybirtok védelme alá sietett s a tulajdonos gondolkozása szerint igazodott. „Igen akarnák megtudni és érteni, hogy az urak mihez tartják magukat és az országot. Ők először az uraktól akarnák érteni, mert azt mondják, hogy ez urak egy országot birnak, de ők csak egy kicsiny földet birnak" — írja egy tájékozódni kívánó levél a század első feléből. Személyes és családi érvényesülés útja csak a főúron keresztül volt járható. „Most kediglen a világ úgy jár, hogy az kit kommendálnak az főemberek úrnál, az mehet elő dolgában" — állapította meg a jelent jól ismerő.

[1] A dolgozat itt közölt részletére végig irányadók: *Szinnyei József:* Magyar írók élete és munkái. Bp. 1891—1914. *Budai Ferenc:* Magyarország polgári históriájára való lexicon. Nagyvárad 1804—1805. *Nagy Iván* családtörténet művei. *Szilády Áron:* Régi Magyar Költők Tára. *Horváth János:* Az irodalmi műveltség megoszlása. Bp. 1935. *Pintér Jenő* Magyar irodalomtörténete I—II. köt. *Szekfű Gyula:* A XVI. század (Hóman—Szekfű: Magyar történet. 1935. III. köt.) *Waldapfel Imre:* Humanizmus és nemzeti irodalom. It. 1933. *Jászai Pál:* A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után. Pest 1846. *Pukánszky Béla:* Geschichte des dt. Schrifttums in Ungarn. Münster in Westfalen. 1931. — *Majthényi Uriel*hez l. Tört. Tár 1897: 13. l. és M. Kszemle 1881: 202. l. *Kecheti Márton* diáriumát l. Tört. Tár 1869: 83. l.

Az író sem tehetett mást, mint azt, hogy az egyetlen erő védelme alá helyezte magát. A renaissance-író létformájából már végérvényesen megtanulta, hogy munkájának végzése, személyének eltartása és megvédése, műveinek kiadása hatalmi pártfogás nélkül lehetetlen. Királyi és főpapi udvar helyett most a főúri udvar lett otthona. Kényszerű választás volt ez. Erasmus független bázeli magányának példája megmutatta, hogy más írói életlehetőség is van, de ilyenre nálunk nem volt alkalom. „Én a Curiákat, kit mi udvarnak hívunk, soha nem szerettem és az én lelkemnek nem kellett — írta Komjáthi Benedek — miért hogy láttam némely együgyüeknek, mint igaz ennenmagam vagyok, kik az udvarban forgolódtak, csudaképpen való erkölcsöket és életeket, kiknek soka-sok nem igen tetszett énnekem." Az udvartól való idegenkedés (Erasmus is gyakran emlegette) régiségünkben sokáig nyomon követhető. Az udvari élet minőségében volt valami más, mint a régi. A régiben az irodalommal foglalkozók nagyobb száma, itt az újban többnyire egyetlen író s ő is oly környezetben (a főúr sokszor távol volt), mely nem mindig ért fel a saját céljait is követni akaró író magasságáig. A cselekvés és a praktikum emberei között élő írónak egyre növekvő gondja lett, hogy személyének és munkájának méltóságát megvédje. „Ostentant alii Vestrae M. Dominationi fossas, stabula, piscinas in eiusdem felicissimo reditu et id genus alia, *nos* his omnibus longe praeclarius, — írta Sylvester Nádasdy Tamásnak, miután bibliafordításával elkészült — nam illa post M. Dominationem Vestram et legitimos eiusdem successores alium atque alium sortientur dominum, *hoc* nunquam V. M. Dominationis desinet esse." Mind az a humanizmusból örökölt „invidia et inprobitas adversariorum"-félelem, mely egyúttal az írói öntudatosság kezdő foka is, e szűkebb és tisztán magyar környezetben sokkal konkrétebb formát öltött, mint az előző időkben. Sylvester untalan panaszai a körülötte élő udvari emberekre, néha már denunciálásnak minősíthető kifakadásai gazdájához írt leveleiben, nemcsak izgékony és érzékeny lelki alkatából erednek, hanem kifejezői is az író új, minőségileg alacsonyabbrendű helyzetének.

Ezért az író minden erejével a művelt patrónushoz igyekezett tapadni. Alázatosság-formuláinak újabb erősödése következett be: az író-szervitor a régibb humanista gyakorlat mintáit még nagyobb hévvel alkalmazta. „Me a tanto viro tantum amari — írta buzgó hódolással Pesti Gábor Peregi Albertnek — cum ego vel mediocrium hominum amicitia et consuetudine indignum me esse putem." A levelekben, az ajánlásokban foglalt dicsőítések, támogatást és védelmet kérő sürgetések nyersebbek, mint a humanizmus teljének hajlékony „laudatio"-i, még egyáltalán nem működik az a fékező erő, melyet a reformáció hoz magával, a középkori álláspontot az újhoz idomítva: író és patrónus egyképpen való alárendelését az Isten dicsőségének. Oly nyugtalan és kielégítetlen becsvágy, mint a Sylvester Jánosé, minden magyar főúr támogatásának elnyerését is célba

vette. „Quo me fortuna vocet, video, et veniam eo, quo vocat. Multis iam annis luctor cum ipsa fortuna, nec praevalere illi possum, proinde ut succumbam necesse est, nisi auxilium aliquod accipiam." Ezt Isten után Nádasdytól várta „et ceterisque Vestrae Dominationi M. similibus . . . qui virtuti student litterasque excolunt" Az volt a terve, hogy minden magyar főúri címert megrajzol és versekkel illusztrál. „Credebam me hoc conatu favorem pricipum consequi", de írói öncélúság és a patrónusnak kijáró hódolat kettősségében mindjárt hozzátette: „non tam in me, quam Vestram M. Dominationem". Az ilyen személyekre fundált írói vállalkozás leszállítása volt az írói igényeknek, amint maga a szervitori viszony is gyakran oly teendőket rótt az íróra, amelyek elvégzését ez nem nagyon tartotta magához méltónak. Pesti Gábort vasvásárlással bízta meg Peregi Albert s Sylvester Jánosnál ugyanígy van nyoma annak, hogy gazdasági természetű megbízásban kellett eljárnia. Az író nem is élhetett mindig a főúri birtok középpontjában, tehát az élet valamelyest mozgalmasabb helyén, hanem a vidék egyik kis falujában (pl. Sylvester Gógánfalván, Csepregen), ahol a patrónustól kapott néhány jobbágyteleknyi kisbirtokon gazdálkodott.[2]

Az a nagybirtokos arisztokrácia, mely a politikai vezetésen és a török elleni védekezésen kívül az írók pártfogásában is előljárt, sőt egy-egy esetben maga is író volt, igen különféle eredetű. Tagjai nagyobb részükben hirtelen emelkedtek fel a vagyon és a tekintély magasságába. A régi arisztokrácia sorai már Mohács előtt megritkultak. „Ez idők alatt (1521.) mind kihalának Magyarországból az vén és fő urak . . . csak az ifjú urak maradának" — írja az ú. n. Verancsics-évkönyv egyik ismeretlen írója. A mohácsi veszedelem széles rendet vágott még ez ifjabbak soraiban is. Az az arisztokrácia, mely az összeomlás után kezébe vette a dolgok irányítását, nem volt minden ponton egyenes folytatása a réginek. Alig két-három család jutott túl a mohácsi határvonalon. A többieket az egymással hadakozó királyok szilárd kapaszkodót kereső keze emelte fel, mert kiváltak műveltségükkel, vitézségükkel vagy mert számolni kellett velük megszerzett nagy birtoktesteik miatt.

Ugyanígy műveltségük eredete is más-más volt. Nádasdy Tamás még az új renaissance-műveltség teljéből merített, de Serédy Gáspár az alsóbb klérus tagjainak sorából indult el. A meglévő műveltség is állandó elmozdulásban volt. Batthyány Orbán a humanista tanultságból lépett át a reformációba („. . . parum delectaris multo lenocinio ac elaboratiore suadella verborum . . ." — jegyezte meg róla egyik levelében Verancsics Antal), Perényi Pétert viszont állítólag

[2] *Varjas Béla:* Az irodalmi élet sorskérdései Mohács után Magyarságtudomány, 1936. — A levélidézeteket l. Magyar Leveles Tár 9. és 61. — *Komjáthi Benedek:* Az Zenth Paal leuley magyar nyeluen. (Hasonmás-kiad.) Ajánlás 5. l. *Sylvester János* leveleit l. It. K. 1893 és RMKtára II. köt. *Pesti Gábor* leveleit l. It. K. 1893. *Melich János:* A két legrégibb magyar nyelvű nyomtatvány. Bp. 1912. *Waldapfel József:* Pesti Gáborról. It. 1935.

Sztárai Mihály „kapatta az olasz ízlésre és ékességre". Abban nagyjában mind megegyeztek, hogy támogatói voltak az „új tudomány"-nak, a protestantizmusnak, kiki a maga módján. Egyik okos politikával, régit és újat egyeztetően, a másik maga is írással részt kérve a lelkek formálásából, a harmadik nyugtalankodva vitázón. Abban is egyek ők, hogy ők lettek apái vagy taníttatói a század közepére felnövő, műveltséget és hitet hosszú időre egybekapcsoló második főúri nemzedéknek. A nagyreményű Nádasdy-fi, Ferenc, ugyanúgy írta 12—14 éves korában a tanítóitól sugallt bölcs és formás leveleket, mint a Révay-fiúk, kik közül az egyik, Ferenc, „a szelid Musákkal és Themisszel tartott inkább, mint Marssal". Serédy Gáspár „nepos"-a, Alagi János (anyja Serédy huga) Páduában tanult, Horváth Márk fia, Gergely, „igen tudós és a hazában a tudományokat előmozdító hazafi lett". Ebből az új nemzedékből került ki Batthyány Boldizsár, a század legnagyobb könyvgyűjtője, kinek könyvespolcain egymás szomszédságában álltak kolostori magyar kódexek és Luther meg Melanchton művei. Rajtuk át visz az út Balassa Bálintig.

Lássuk ezt az „első" főúri nemzedéket, a legjelentősebbeket sorjában és egy kissé közelebbről. A sort természetesen Nádasdy Tamás nyitja meg. Övé az elsőség nemcsak alakjának az egész században kimagasló volta miatt, hanem azért is, mert műveltségterjesztő szerepével senki kortársai közül vele nem mérkőzhet. A harmincas évek közepétől kezdve az ország legnagyobb földbirtokainak volt az ura, Ferdinánd király keze pedig egyre magasabbra emelte a politikai hatalomban is. A század közepére övé lett a legfőbb magyar politikai rang, a nádori. Személyisége, hatalma és vagyona igen természetesen vonta feléje a szellem embereit.

Műveltsége is a leghagyományosabb vonalban lépte át Mohács éveit. Szegény, de bizonyára korán felismert tehetségű rokonként taníttatta atyafisága (a Török-család). Tanulmányainak több-kevesebb hitelességgel megállapított kezdőpontjai Grác, Bologna és Róma. Mindezt betetőzte még Mohács előtti tartózkodása és szolgálattevése a budai királyi udvarban. Az az erazmista kör, melynek egyik középpontja Brodarics István volt (szintén rokona Nádasdynak), nem lehetett hatás nélkül reá. A politika és a szellem legnagyobbjai között forgolódott és fontos külföldi kiküldetésekben vett részt. Németországi útja bizonyára egyike volt azoknak a benyomásszerző alkalmaknak, melyek vele, a déli műveltség neveltjével, az északról terjedő szellemváltozatot megismertették.

Dél és észak műveltségének, sőt hitének, nyugat és kelet politikájának harca között át is mentette magának és korának mindazt, amit Mohács előtt megtanult. Némi ingadozás után, melynek folyamán a nyugati és a keleti királyság egyaránt küzdött személyéért, véglegesen megállapodott azon az oldalon, melyet éppen műveltsége jelölt ki számára. Kigyensúlyozott személyisége még ekkor is, a pártválasztó döntés után, olyan maradt, hogy reá a keleti

és a nyugati Magyarország egyaránt bizakodva nézett. Politikai céljai az egész Magyarországra tekintettek: hajlékonyabb alkattal a XVII. század legnagyobb magyarját, Zrinyi Miklóst idézi a szemünk elé. Valószínűleg nem kevés része volt abban, hogy a kezdetben János király mellé csoportosult műveltek ismét a nyugati fél felé fordultak. Verancsics Antal átállását egészen biztosan ő segítette elő és Sárvár, birtokainak középpontja, egyideig épúgy menedéke volt a kezdeti reformáció néhány legnagyobbjának, mint a humanizmusból ellenreformációba átfejlődőnek.

Nádasdy „unicus in Hungaria studiosorum et virtute praestantium Maecenas" — Verancsics e szavaiban igen kevés volt a túlzás. Nagyszámban pártfogolt deákokat s adott helyet és pénzt a műveltségi törekvéseknek. Abádi Benedek, Sylvester János, Dévai Biró Mátyás, Tinódi Sebestyén dolgoztak az ő támogatásával és irányításával. Testvérhuga egyik levelének célzásából arra is lehet következtetni, hogy kora művelt gazdagjaihoz hasonlóan érmeket is gyüjtött. Egy János nevű deákkal lefordíttatatta magyarra az aranybullát, de ez a fordítás kéziratban maradt. A műveltség megmagyarosítása egyik főgondja volt. Feleségével, alantasaival mindig magyarul levelezett s még a királyhoz írt latin leveleiben is nem egyszer hivatkozott bizonyításképen egy-egy magyar közmondásra. Egyik latin levelében egy kedélyeshangú magyar „vetus cantilena" négy sorát olvasta rá a fizetést halogató kamarai prefektusra. Magyar leveleiben a század első felének legegyénibb és legkifejezőbb prózáját írta, tele a kedély, a szellem könnyed mozdulatainak jeleivel. Ő, aki több nyelvet beszélt, tudott bánni anyanyelvével is. Emberi kiválósága nem maradt hatástalan a kortársakra sem. Gregoriáncz Pál győri püspök 1558-ban készült „mnemosynon"-jában (a kor nevezetes embereiről való rövid feljegyzések) a legelőkelőbb hely az övé. „Antiquis belliductoribus non inferior" — olvassuk ebben. Alakjának klasszikussá stilizálását már a kortársak megkezdték. Még nagyobbra nőtt a halála után készült, titkárától, a verselgető Szentgyöngyi Gábortól írt életrajzában. „Non tantum Hungariae, sed toti orbi Christiano profuerit" — mondja ez az életrajz, mely e műfaj első jelentkezései közé is tartozik. A XVI. század magyar emberi ideálképének összetevéséhez az ő személye szolgáltatta a legtöbb anyagot.

Sárvárt az akkori ingadozó magyar talajon olyan szilárd ponttá tette, melyen először tudta lábát megvetni a Mohács utáni zavarokban helyét kereső műveltség. A várat teljesen újjáépítette és úgy megerősítette, hogy kibirta a török támadásait. „In novam redegit formam" — írta róla Sylvester nyelvtanában. Gondozott kertek, szabályozott gyümölcsösök, halastavak adták hozzá a természetet emberi kézzel formáló keretet. „Huius potissimum in portu, ut in paterno sinu, fidentius conquiescimus" — állapította meg jóleső elégedettséggel Verancsics, aki az itt töltött biztonságos hónapokban a Rába-folyó sajátságainak leírásával foglalkozott és huma-

nista környezet-díszítő hajlamával ez érdekes sajátságokat a külföldi tudományossággal is megismertetendőnek tartotta. „Qui lumen accipiant, idque, nescio, quo tempore facilius, quam hoc, quo sub iure et domino est Thomae Nadasdini." Tájék és vár a magasra emelkedett ember személyiségével kapcsolódott egybe. A kőből épített iskola és a nyomda a Nádasdy-birtokot a műveltségi központ minden jegyével ellátta.

Nádasdy Tamás neve a Dunántúl ez időben való irodalmi képétől elválaszthatatlan. (A Bánffyak zalai birtoka csak a század közepe táján emelkedik ki.) Ugyanilyen nagy szerepe volt az ország északkeleti részén a Perényi-családnak. Ez a család nem olyan hirtelen emelkedett a politikai irányítás és a vagyon magasságába, mint Nádasdy. Volt ugyan egy mélypont az életében (birtokelkobzás), de a felemelkedés már Mohács előtt megkezdődött. Perényi Imre, 1504-től az ország nádora, visszaszerezte az elvesztett javakat s a család hatalma a Jagellók alatt állandóan növekedett. Műveltségi hagyományaik is ebbe az időbe nyúltak vissza. A nádok fiának, Ferencnek, a nagyműveltségű váradi püspöknek udvara jelentős humanista központ volt. Káptalani iskolájából a korszerű műveltség hordozóinak olyan két szélső embertipusa indult el, mint Oláh Miklós és Szerémi György. Perényi Gábor (Frangepán Katalin férje) Mohács évében olasz építésszel, Nicolaus de Mediolanóval építtette a győri káptalant. Paulus Crosnensis lengyel humanista egyideig nagyszőllősi birtokán tartózkodott s hálából két könyvet (köztük egy Janus Pannonius-kiadást) ajánlott neki. A Janus Pannonius-kiadásba olvasható Nagyszőllős humanista leírása is: „Zeules, quae subtiliter et magnificentissime extructa, praetereuntibus viatoribus magnum praebet forinsecus oblectamentum, tum ob moenium aedificiorumque altitudinem, tum pinnarum turricularumque elegantiam, ut quivis non humanis manibus sed divinis artibus illam perfectam existimet." A rokoni kapcsok is több olyan családdal fűzték össze a Perényieket, melyeknek már volt bizonyos szerepük a műveltség és az irodalom életében. Igy rokonságbon voltak a Drágffyakkal, Frangepánokkal, Homonnai-Drugethekkel, Thurzókkal, Báthoryakkal.

A család birtokaiból sok feküdt ugyan Magyarország déli és délnyugati részén (Pétervárad, Szalánkemén, Siklós), de a töröktől kevésbé fenyegetett északkeleti megyékben lévők váltak inkább hosszabb-rövidebb időre műveltségi központokká. Nyalábvárban készült Komjáthi Benedek Szent Pál-fordítása, egy ideig Frangepán Ferenc is itt tartózkodott. Perényi János (Komjáthi Benedek patronájának fia) támogatta Batizi András és kezdetben Sylvester János. Ez utóbbi nyelvtanában szentelt neki és szép birtokának dicsőítő szavakat. Nagyszőllős, Szikszó, Tállya, Sárospatak, Eperjes lettek még a Perényi-család kezében a műveltség táplálóivá. Szerepük tágabban a reformációs irodalomban bontakozott ki.

A család tagjai között azonban a legtöbbet emlegetett név

Perényi Péteré, a két király és a török között a maga önállóságán dolgozó hatalmas főúré, kinek gyakori pártcseréi, „elhasonlás"-ai a kortársak történeti feljegyzéseinek állandó anyaga. Műveltsége már bizonyára igen sokat köszönhetett a reformációnak. Iró-pártfogoltjai mind reformátorok voltak. Dévai Biró Mátyás, az anabaptizmusa miatt üldözött Fischer András, Gálszécsi István, Benczédi Székely István, Dobai András, Siklósi Mihály és mások munkálkodtak egy-egy darabig védelme és támogatása alatt. Frissen szerzett műveltsége megpróbált magának irodalmi kifejezést is találni. Német (és talán latin) verseket írt, igaz, csak a bécsi börtön unalmában, bibliai történeteket ábrázoló képek alá.

A Perényi-család birtokain fejledező irodalmi élethez hasonló nyomokat találunk más főúr közelében. A Perényiekkel rokonságban álló Drágffyak neve már a magyar humanizmus Mohács előtti történetéből ismeretes. A nyelvi műveltség magyarrá váltásában ők is kivették részüket. Drágffy János temesi ispánnak 1524-ből vannak igen jól megírt magyar levelei. Az egyik, mely egy királyi kihallgatásról szól, kis drámai jelenetnek is beillik. A család történeti tudatának bizonyítéka az a „Drágffyakról való emlékezet", melyben valaki 1481-től 1541-ig jegyezte fel a család életére kiható eseményeket, vegyítve egy-két köztörténeti érdekű tudósítással. A Perényi-családdal kapcsolatban a széphistória-író Istvánffy Pál neve is elénk kerül. Perényi Péterrel állott politikai szövetségben, együtt is estek török fogságba. Ő ismét egyike azoknak, akik olasz humanista műveltséget hoztak Mohács utánra. Hasonlóképen ennek rokona, Batthyány Orbán, a reformáció egyik énekszerzője, aki Istvánffyval együtt tanult a páduai egyetemen.

A felsőmagyarországi nagybirtokosok közül Ferdinánd emelte a főnemesek sorába Révay Ferencet. Műveltségének útja ismeretlen, de az fel van jegyezve róla, hogy szép kézirat- és könyvgyüjteménye volt. Ebből kérte kölcsön Verancsics Antal Bonfini történeti művének nagy ritkaságszámba menő két kéziratos decas-át. Védelme alatt működött egy ideig Dévai Biró Mátyás. Fiai Bártfán Eck Bálintnak, a Lindauból származott humanistának a házában laktak. Dévai Biró Mátyás, a Mohács utáni negyedszázad legnagyobb vándora, fordult meg Serédy Gáspár birtokán, Felső-Magyarország egyik leghirhedtebb nagyuránál. Serédy műveltsége lehetett a legvegyesebb. Az alsóbb papi rendből lendült a főnemesek közé, de még 1526 előtt levelezésben állt Coelius Calcagniusszal, estei Hippolit humanista kísérőjével.

A főurak mellett a főrangú hölgyek műveltségbeli jelentősége is növekedőben volt. Férjeik gyakori távolléte miatt az otthoni, főként gazdasági ügyek viteléből tetemes rész jutott ki nekik. A külső világ dolgaival való érintkezésük gyakoribbá és sűrűbbé vált. Műveltségük persze messze alatta maradt uraikénak. Nyelvtudásuk többnyire csak egyetlen nyelvre, a magyarra szorítkozott. Nádasdy Tamásnéról biztosan tudjuk, hogy nem tudott németül, pedig nem

egyszer megfordult Bécsben az ottani előkelő hölgyek társaságában. Majlád Istvánnénak (Nádasdy huga) még kellett „magyarázni" fia „oratio"-ját, csak úgy értette meg. De magyar írni- és olvasnitudásuk állandóan emelkedett. Az ügyek intézésében való részvételük kényszerítette is őket a gyakoribb levelezésre s a század közepe felé több talpraesett női levélből következtethetünk íráskészségükre. Az alsóbb, a familiáris réteg nőtagjai lassabban jutottak el az írástudásig. Tarnóczy Andrásné (férje Nádasdy familiárisa) 1551-ben azt iratta Nádasdynak, hogy náluk még nem volt annakidején szokásban a lányok írásra taníttatása. A női műveltségnek ez az egyoldalú magyarsága újabb támasza lett az irodalmi magyarnyelvűségnek, amint már Mohács előtt is készült fordítás főrangú nő számára. Perényi Gáborné is használt egy kéziratos fordítást, mielőtt megbízást adott Komjáthi Benedeknek Szent Pál leveleinek újabb lefordítására. A reformáció nemzeti nyelvűségének, a „magyar misé"-nek és a magyar könyvnek a főrangú nők voltak legfrissebben értő hallgatói és olvasói.[3]

A műveltségnek hasonló terjeszkedése figyelhető meg a társadalmi tagozódásban lefelé is. A nagybirtokos arisztokrácia mellé ugyanekkor egy másik műveltségi réteg is társult, azé a „középosztály"-é, mely eddig szintén igen kevés jelét adta az irodalmi életben való résztvevésének. Mohács előtt magyarnyelvű világi költészetünk megindulása fűződik e réteghez. Összetétele éppen olyan heterogén volt, mint a hirtelen felemelkedett arisztokráciáé. Alkotói voltak a nagyurak szolgálatában álló íródeákok, de ugyanakkor a „rusticus litteratus"-ok legkülönfélébb fajtái, például olyan is, mint akit Zsigmond lengyel herceg, a későbbi renaissance-király, magyarországi tartózkodása folyamán látott el alamizsnával, vagy az, akit 1515-ben Eperjesen kivégeztek s holmijában egy szótárt és egy Laurentius Valla-kötetet találtak. E vagabundus-fajta mellett már a polgárosult elemet képviselték a főúri udvarokban állandó alkalmazásban lévő „litteratus"-ok, nevelők, tiszttartók, sáfárok, udvarbírák, vagy a még fontosabb megbízások birtokosai, kisebb-nagyobb várak prefektusai, csapattisztek, továbbá a fejlődő magyar városok bírái, jegyzői s a királyi ország-adminisztráció középrendű hivatalnokai. Ők azok, akiket hazai és külföldi iskolák küldenek Mohács táján a magyar életbe. A humanista műveltségnek „polgári"-vá fejlődésé-

[3] A *Verancsics-évkönyvből* való idézetet l. M. Tört. Eml. II. oszt. 3. kötet 15. l. *Verancsics Antal* leveleit l. a M. Tört. Eml. köteteiben. *Károlyi Árpád—Szalay József:* Nádasdy Tamás nádor családi levelezése. Bp. 1882. *Dőry Ferenc:* Az aranybulla XVI. századi fordítása. M. Nyelv 1906:448. l. *Illésy János:* Egy régi énektöredék. Eph. Közl. 1901. 173. l. *Gregoriánc Pál* Mnemosynonját és *Szentgyörgyi Gábor* Nádasdy-életrajzát, l. *Kovachich Márton:* Scriptores rerum Hungaricarum minores. I. köt. *Sylvester János* nyelvtanát l. *Toldy Ferenc:* A régi magyar nyelvészek. Pest 1866. *Paulus Crosnensis* ajánlását l. a Teleki-féle Janus Pannonius-kiadás II. 243. l. *Komáromy András:* Nyalábvár és uradalma. Századok, 1894. — Fischer Andrásról *S. Szabó József:* Egy vértanú reformátor. Prot. Szemle 1894.

nek egy-két jele éppen rajtuk látható először. Gönczi Melczer Andrást, Kassa város jegyzőjét még Szatmári György esztergomi érsek taníttatta. Zoltán Imre, Nádasdy Tamás sárvári udvarának pénzosztója, kinek néhány jól megírt magyar levele maradt fenn, Krakkóban végezte tanulmányait. Az ilyennek műveltségi tartalma és igénye nem is lehetett sokkal alacsonyabb, mint gazdájáé. A biztosított anyagi lét állandósult műveltséget jelentett. A szolgálatokért, melyek a „hivatali" munkáktól, gazdasági teendőktől kevésbé kényes diplomáciai megbízatásokig terjedtek, kisebb birtokadományokat kaptak. Az 1550 táján készült birtokösszeírásokban egész hosszú sort adnak a „litteratus"-ok 2—10 jobbágytelkes földjei.

Irodalmi igényeikről a század első felében még nagyon kevés az adat. Az nyilvánvaló, hogy — különösen a főúri udvarokban élők, várak prefektusai, íródeákok — erősen résztvettek a kor magyarnyelvű levelezésében, főként, ha olyan úrnak szolgáltak, mint Nádasdy Tamás, aki a „magyar írás"-t familiárisaitól és szervitoraitól el is várta. Irásgyakorlatuk kimerült a mindennapi élet ügyes-bajos dolgainak elintézésében, de egy-egy jel távolabbi érdeklődésre is vall. Turkovics Miklós, a sárvári uradalom belső embere, hihetőleg a neves budai bíró rokona, az előbb említett Zoltán Imrével lantot hozatott Bécsből; Pesti Gábor szótárának 10 honóriumpéldányából egyet egy Lévay Gábor nevű hadnagy kapott, aki 1542-ben esett el Buda alatt. A szervitor-írók mellett ők a szervitorközönség.

Volt ennek a rétegnek is egy-egy korszerű hőse, olyanforma, mint a felsőbbeknél Nádasdy Tamás vagy Perényi Péter. Felemelkedő útvonalakat jelképeztek ők is: a hadi-politikai pálya és az irodalom felé. Az elsőn indult el maga Tinódi Sebestyén is, de a sebesült félkéz mindvégig megtartotta a szervitor-diák s a Nádasdy Tamás irányítása alatt munkálkodó, politikai célzatú históriaíró-sorban. A „deáki" műveltség hordozójának a hadi-politikai pályán való érvényesülésére már a kor szemében is szimbólumerejű példa volt Athinai Deák Simoné, János király hű emberéé, több vár kiváló parancsnokáé. Kortársi életrajz hőse lett, mint Nádasdy Tamás. Az életrajzot Verancsics Antal művének tartják és egyik része volt annak a nagyszabású materiale-gyüjteménynek, melynek alapján Verancsics a maga történeti összefoglalását meg akarta írni. „Non pigebit — így kezdi az életrajz — quorundam et *privatorum hominum* memoriam fecisse, qui in publicis rebus versati, opibusque et nomine et nobilitate ex his consecuta, quam varie utrisque usi moribus, ab humanis desierint". Az életrajz különösképen kiemeli „rusticus" származását s a humanista író nagy dícsérő szándéka rejlik abban, midőn azt írja, hogy Athinai Deák Simon „relicta paterna casa, sordibusque agrestibus, scholas ad juveniles usque annos frequentavit" s így szerezte s tartotta meg haláláig a „litteratus" melléknevet, noha egyébként a pályakezdés („exordia conditionis") nem ilyen szokott lenni („. . . in ea gente primi ordinis

non ita multum litteras profitentur, militiae magis intenti . . .“). E meredeken haladó, majd regényes körülmények között megálló „deáki“ életpályával szemben Zermegh Jánosé a kényelmesebb, polgári formát példázza. Ő is, mint Athinai Deák Simon, a horvátországi ismeretlenségből került íródeákként Zápolya János udvarába. Ezután többfelé szolgált, végül Ferdinándhoz pártolt. Nádasdy Tamástól birtokadományt kapott és kamarai tisztviselő lett. Igen szívesen érintkezett írói körökkel, főként azokkal, akik a századközép táján újra nekilendülő tudományos latinitás képviselői voltak Gyalui Torda Zsigmonddal, Sámbuky Jánossal volt barátságban s egy német humanista (Jonas Herrmann) verset is ajánlott neki. Irókkal való barátkozása majdnem bajba sodorta. Abba a gyanuba keveredett, hogy többekkel együtt szerzője volt egy Miksa császár ellen írt „carmen infame“-nek. Az írói és baráti kör, mely ellen a vizsgálat lefolyt, mind ilyen művelt középrend képviselője. Köztük találjuk Szentgyörgyi Gábort, Nádasdy Tamás volt titkárát, egy Mihály diákot, Dudith András titkárát, Mérey Mihály egyik „adolescens“-ét és végül egy „poeta Tranquillus Dalmatá“-t. Zermegh János késő öregségében maga is íróvá lett. Egyike azoknak az emlékirat-szerzőknek, akiket szintézisre igyekvő latinnyelvű történetírásunk buzdított anyaggyüjtő munkára.[4]

Ez a két világi rend lett tehát befogadója és hordozója az irodalmi műveltségnek. A régi egyház vezetői elhaltak, mások kiszorultak az országból s azoknak is, akik megmaradtak, égetőbb gondjuk volt az e világi megmaradás, mint a lélek ügyeinek intézése. A „modernum tempus“ szele — most látjuk először leírva e kifejezést — mindenkit megérintett, valamikor csak a vezető keveseket, de most mindazokat, akikhez a leszálló és szétterjedő műveltség eljutott. Janus Pannonius annakidején való életprogramja: az ifjúság e világé, az öregség ama másiké, messze látszó mintaként valósult meg az egyházi rendeket csak öregségükben felvevő egyháznagyok életével. Most, Mohács után, midőn végzetes egyidejűséggel rendült meg állam és egyház, a műveltség előbbi kacérkodó világisága újabb lökést kapott. Az elomló egyház mögött egyszerre csak látható lett mindenfajta világi élet legnagyobb biztosítéka, a kincs, a vagyon. Erő nem volt, mely megvédhette volna s az erővel egyedül rendelkező „laikus“ tette rá a kezét. Az egyházi vagyonba beülők apátnak, püspöknek hivatták magukat, sőt ebbeli minőségükben a megszorult királyok meg is erősítették őket, noha a címek viselői az egyház ügyeinek védelmére sem hivatást, sem kedvet nem éreztek magukban. Az alsóbb papi rendek, szerzetesek között is gyakori jele mu-

[4] *Brisits Frigyes:* A literátor. A bp. ciszt. gimn. 1935—36. évi értesítője. — A vándor-litterátusokról: *Iványi Béla:* Az írás és könyvek Eperjesen a XV—XVI. században. M. Kszemle 1911:302. l. és Századok 1914:575. l. — *Acsády Ignác:* Régi magyar birtokviszonyok. Ak. Tört. Ért. XVI. 3. sz. — *Sörös Pongrác:* Athinai Deák Simon. Századok 1905. — *U. a.:* Zermegh János és munkája. Századok 1907.

tatkozott a bomlásnak. A reformátorok egyrésze a kolostorokból lépett ki s a papi rend elhagyása nem egy esetben a magas világi hatalomra való elérés kiindulópontja volt, mint Serédy Gáspár esetében történt. A szigorító rendszabályok, noha egymást követték, a megingott életben sokat nem használtak. Csáti Demeterre, a „Pannoniai ének" szerzőjére 1532-ben ki kellett mondani — miért, nem tudjuk, — hogy semmiféle hivatalra többé nem választható és később mégis megtették sárospataki gvardiánnak.

Az, aki a „régi" világ naivabb szemléletével nézte ezt az újat, mint például Szerémi György, a változást mindenestül az egyház irányító tekintélyének elveszésében látta. A „modernum tempus"-t a „moderni magnates" testesítették meg előtte s nevük mellől ritkán hagyta el a „latro" megjelölést. A világi főurak megnövekedett hatalmának, befolyásának elítélésére a legerősebb szavakat is enyhének tartotta írásában. De a legnagyobb bűnnek azt látta, hogy ezek a legmagasabb polcokon ülők mily nemtörődömséggel gázolnak végig az egyház tekintélyén és vagyonán. „Tali modo studiose solebant ecclesiasticas res dissipare Hungari magnates, uti erant omnes tali sacrilegi" — írta hirhedt latinságával. E főurak „infideles erant et apostatici in fide" s nagy elégtétel volt számára, ha megírhatta pusztulásukat s előlegezhette nekik az örök büntetést („. . . exalati sunt in sacrilegio"). Gyakran kiált a végveszedelembe jutott papi rend védelmére, megbocsáthatatlan bűnnek tartotta azt, hogy egyházi személyeket a háborúban felhasználtak („non decebat ei hoc facere, quod spirituales per vim excitasset ad bellum"), neki volt a legélesebben elítélő szava azok ellen a főpapok ellen, kik „laicale veste" jártak el hivatalukban. A világi főurak egyikéről-másikáról azt írta, hogy csak „per ipocrisin audiebat divina misteria" s a „quasi friwola" jellemű Nádasdy Tamás sem jár jobban a vezető urak arcképeinek sorában.

Tudjuk, hogy ezek az arcképek mód nélkül torzítottak. Szerémi nek főuraink hadi és politikai tevékenységéről sem volt jobb véleménye. E torz rajzolatok mögött azonban valóság is rejlik. Bizonyos, hogy ezek az urak szinte kivétel nélkül hajoltak a protestantizmus felé, de hitbeli megállapodásuk nem ment végbe egyszerre. Azoknak, akik a korszerű magas műveltség birtokosaiként jöttek át Mohács esztendején, a renaissance-műveltségnek éppen elkülönülő világi jellegét kellett volna egycsapásra ledobniok magukról. A legműveltebb réteg, az Erasmus-tanítványok nézték a legkedvetlenebbül a régi és az új hit között felmerülő vitákat. Igen lehetséges, hogy bennük is meggyökeresedett az a nézet, ami mesterükben: „Nulla theologorum autoritas, monachi et sacerdotes publico laborant odio." A kezdődő ellenségeskedésekben a régi már mindent elvesztett, az új meg még nem nyert annyit, hogy formáló ereje a maga egészében érvényesülhetett volna. A poláris erők (katolicizmus-protestantizmus, humanizmus-protestantizmus) még nem egyenlítődtek ki és még egyik sem győzte le a másikat.

Nem egyszer volt már vita tárgya a kor nevezetesebb főurainak és íróinak vallási hovatartozása: katolikusok voltak-e vagy protestánsok. Az érvek, melyek e vitákban szerepeltek, nyilatkozatok, tettek, helyzetek eléggé megvilágítják a vallásosság átmeneti természetét. De ez a vallásosság egyben egyéni színezetű is volt. „Saját használatú" vallásosság volt ez, olyan, ahogyan Erasmus határozta meg nem kis cinizmussal a magáét: „Stomachus meus lutheranus, mens mea vero christiana." A hit egy pillanatra függetlenült a rögzítő intézményektől és az egyértelműen meghatározott tételektől. A már megformált tételek is gyakran voltak racionális megvitatás tárgyai s tételeket képviselő és hirdető reformátorok, hiszen éppen a legnagyobbak egyéniségek voltak, életszerűen változó álláspontokat testesítettek meg. A főúri udvarok nyitva álltak katolikus és protestáns, sőt a hamarosan fellépő szektás elveket terjesztő papok előtt is. Védelemben és támogatásban nem volt hiány, de ha a reformátor nézete szembekerült a pártfogó főúréval, a pártfogás megszűnt. Dévai Bíró Mátyás változatos vándorútja a magyar főúri udvarokon át ily ellentétekre utal, amint egy esetben, Perényi Péterrel kapcsolatosan, van is reá bizonyíték. A világi főúr azonban nem lépett fel üldözőként a vele ellentétes nézettel szemben. Családjában politikai szövetségesei között egymástól különböző hitbeli felfogással találkozott, saját vallásos magatartását is a helyzetekhez kellett idomitania. Otthon már másformájú istentiszteleten vett részt, mint a királyi udvarban, otthon protestáns papokkal emélkedett vagy vitázott a hit tételeiről, kinn Rómához hű főpapokkal tárgyalt országos ügyekben. Szabadság, tűrő elnézés, de mindig óvatosság, nem pedig a következő idők zélusa, jellemezte a világi vezető emberek vallásos állásfoglalását. Igy követelte a politikai helyzet, mely maga is alkuk, engedménytevések, pártcserék gyakori tényeit mutatta. Nem lehetett ismeretlen a hit dolgaiban való közömbösség sem, mely mindig együtt jár, ha a hatalmon levők gyakorolják, a türelemmel és a szabadsággal. Táplálta ezt a humanista műveltség és a belőle kisarjadzó profán állameszme. Sylvester János azzal ajánlotta bibliafordítását Ferdinánd király figyelmébe, hogy a bibliát olvasók jámborakká lesznek s a jámbor embert könnyebb kormányozni. Egyiknásik magyar főúrra is állhatott az, amit a nálunk hadvezérkedő Schwendi Lázárról írt egy korabeli német theológus: „Herr Lazarus von Schwendi hatte gar keinen Glauben und war in dem Wahn, die Religionen seien nur darum erdacht, dass man die Leute in Gehorsam erhalte." Főuraink közül sokan a páduai egyetemen végeztek tanulmányaikat s ez az egyetem nem állott egyházi főhatóság alatt, hanem a velencei signoria kormányozta. Ott tanult az irodalmilag is ismertebbek közül Batthyány Orbán, Istvánffy Pál, Armbrust Kristóf. A régi hittől való távolodás, az újnak pedig még amorf volta egy kis időre szabadjára engedte a szellem profán hajlamait.

A világiság hangját meghalljuk azoktól az íróinktól is, akiket

irodalomtörténetünk Mohács után elsőkként szokott emlegetni: Komjáthinál, Pestinél és Sylvesternél. Kettejükről, Pestiről és Sylvesterről egészen biztosan tudjuk, hogy papnak készültek, de feltehető, hogy Komjáthi is így indult. De mindegyikük azon igyekezett, hogy elhatárolja magát az egyházi műveltségtől. Még óvatosan és alig érezhető éllel Komjáthi. Szabadkozva próbálta magától elhárítani azt a megbízatást, melyet úrnője adott neki. Az „egyházi népek, szerzetes jámborok énnálamnál bölcsebbek volnának, kik jobban magyarázhatnák.. hogynem mint én" — írta fordításának ajánlásában. Ugy érezte talán, hogy ő, úrfi nevelője, aki ezen az úton a világi pályán vágyott magasabbra, nem neki való feladatot kapott. Mindenesetre úgy oldotta meg, hogy a korszerű világi műveltség legnépszerűbb mesteréhez, Erasmushoz tapadt munkájával. Jobban látszik a kibontakozó szándék Pesti Gábornál. Családja azzal küldte Bécsbe, hogy ott majd megszerzi magának a szükséges műveltséget és az udvari humanizmus virágkorának szabálya szerint magas egyházi rangot ér el az udvari szolgálatban. Családi összeköttetései sem hiányoztak hozzá. Pesti Gábor azonban nem lett pap. Nem is tanulmányai végeztével, hanem még azok folyamán érlelődött meg benne az elhatározás. „Sacras litteras non modo edidicerim, sed vix degustaram" — írta („... én kisded tudományú ember, ki a szentírást jó módon el sem kezdettem" — mondja feltűnő egyezéssel Komjáthi is). Régi és új karriér-terv pontos összeütközése lehetett, midőn Pesti 12 évi távollét után hazatért és családjának megvallotta hosszú ideig titkolt szándékát. Mint egyik levele bizonyítja, különösen anyjára hatott lesujtóan elhatározásának feltárása. Elveszettnek tartotta azt az időt, melyet fia tanulásra fordított, „nullam enim ipsa putat erudicionem, quam non sequeretur sacerdocium". Pesti Gábor ezzel elrúgta maga alól a biztos megállást adó talajt s olyan életformát választott, melyhez a magyar élet most már egyre kevesebb lehetőséget kínált. A világi műveltségben megállók élhettek mint nagybirtokos főurak, a katonai kiválóságukkal feltörő hadnagyok, várkapitányok, szervitorok, majd pedig mindazok, akik a rendeződő államéletben mint középrendű hivatalnokok a humanizmusnak immár polgári változatát valósították meg a század közepére, de a felsőbb műveltségű világi hajlamú írók csak alig-alig. Pesti Gábor pedig az volt. Aesopus-fordítása az első teljesen világi tartalmú nyomtatott könyvünk, bibliafordítása a laikus-gyanus, erazmikus „philosophia Christi" hirdetője, szótára függetlenülő műveltség terjesztője. A magaválasztotta út zárva volt előtte („nullum certum habeo statum" — írta akkortájt) s így ő is szervitorságot vállalat, előbb Peregi Albertnél, majd ott, ahol még az udvar fényét sejtette. Izabella királynénál. De már nem írt többet. Még szótára megjelenésének évében, 1538-ban írta: „vitam vivo melancholicam", de valószínű, hogy ez a mondat későbbi életére is ráillett.

Sylvester János is papnak készült. Mint az egri egyházmegye tagja iratkozott be a krakkói egyetemre s első nyomtatásban meg-

jelent műve, a „Rosarium", egyházi természetű irodalmi munkásság kezdetét jelezte. De a „Puerilium Colloquium"-ot már világi célzattal adta ki s a gyermek Geszti Mihálynak ajánlotta, azt remélvén, hogy a családnál nevelői állást kap. Talán kapott is egyidőre. Útja innen a világi főurak udvarai felé vezetett. Perényi János, majd Nádasdy Tamás lettek pártfogói. Azzal, hogy Nádasdy udvarába került, szerencsésebb helyzet kecsegtette, mint Komjáthit vagy Pestit. A Mohács utáni magyar műveltség legelevenebb pontján dolgozhatott. A profán ösztönű író belőle is kiütközött. Azokat a katolikus papokat, akik még Nádasdy környezetében éltek, minden eszközzel befeketíteni igyekezett s a „pseudopresbyter" szót éppen olyan uddorral vette tollára, mint Erasmus. De nem volt kíméletesebb a másik egyházi oldal felé sem. 1547-ben egy protestáns szerzőtől való kéziratos zsoltárfordítás került a kezébe. Nádasdynak beszámolt róla s gúnyolódó levélben fejtette ki a fordítás tudománytalanságát. A fordítót még lopással is megvádolta, mert elvette más illetékesebb, tudósabb szerző munkalehetőségét. Ez a tudósabb fordító persze ő lett volna. De nem mulasztotta el, hogy a fordító papi mivoltára ne ejtsen egy-két lenéző célzást s a megállapított írói „lopás"-t a papi hivatás erkölcsi követelményeivel ne hozza kapcsolatba. „Si verus verbi minister est. . . concionatores alieni debent esse a furto" — e kifejezéskben benne rejlik önmaga elkülönítése. Az a leplezetlen írói becsvágy, önállóság, mely minden művének előre felvett keretét szinte szétrepeszti, természetes alapja volt világi írói szándékainak.

Amikor az országvezetők és az írók műveltségében a világiságnak ezt a hajlamát kiemeljük, nem mondjuk azt, hogy csak ez a vonás az uralkodó. A szellem egyik igénye volt ez, melyet soha többé elfoglalt helyéről nem lehetett kimozdítani, legfeljebb hatóerejét csökkenteni. E világisággal már most szembeszegezte magát a megújuló hitvallásosság. Nemsokára itt lesz az idő, mikor a világiság elveszti szabad mozgását. A kezdeti reformáció műveltségellenességéből, a „prófétai" korszak világtól való elfordulásából azonban igen kevés jutott el még ekkor hozzánk, mert a magyar főúri pártfogó a Luther-i reformációnak azzal a nagy alakjával állt összeköttetésben, aki a világi (humanista) műveltség és hitvallásosság egymással való kibékítésének szellemét sugározta szét egész Európára. Ez a kiegyenlítést kereső és a maga személyére nézve már ekkor meg is valósító szellem Melanchton volt. A világ tudományosság tekintélyt kereső szeme az elöregedő Erasmus után rajta állott meg. A Mohács előtti eredetű magyar humanizmus éppenúgy reátekintett, mint a katasztrófa utáni ország főurai és az udvaraikban élő írók, reformátorok. Oláh Miklós Brüsszelből figyelte tevékenységét, Verancsics szellemes epigramot írt Dürertől származó arcképe alá, Sylvester János és majd minden magyar reformátor az ő tanítványa volt.

Melanchton egész életében hű maradt a reformáció ügyéhez,

de volt időszak életében, midőn a kortársak úgy látták, hogy ez a hűség ingadozóvá vált. Azok a hagyományok, melyek Melanchtont ifjúkori tanulmányai révén a humanizmushoz fűzték, még Luther hatalmas egyéniségének nyomása alatt is elevenek maradtak. Luther a kolostori műveltségből lépett ki, Melanchton pedig a humanizmusból: oly különbség, melyet a nagy személyiségek egymásrautaltsága és egymás iránti megbecsülése sem tüntethetett el egészen. Kettejük alkatának elütő vonásait ők maguk is meglátták egy-egy élesebb pillanatban. Az „achilleusi hevesség" és az „ulyssesi filozófia" ellentéte élő ember-személyiségekben lett szellemtörténeti erővé, egymásra is állandóan hatván, ámde azok, akik közeli vagy távoli kortársakként szemlélték emberi magatartásukat, a saját hajlamaiktól, műveltségüktől vezetett önkénytelenséggel, vagy tudatossággal igazodtak az egyik vagy a másik emberi arc irányába.

A kettő közül pedig a Melanchtoné volt az, amelyik a korszerű műveltség birtokosainak szemében a legkönnyebben beilleszthetőnek fűnt fel az eddig megismert arcképek közé. A műveltség erazmikus hagyományokból élt s a hit is gyakran észszerűen vitatható és megoldható kérdések összeségévé vékonyodott. „Kinek van igaza? Luthernek vagy Erasmusnak?" — kérdezte Piso tudósítása szerint a Mohácsnál elbukó magyar király és humanista felesége. Főuraink is ilyen kérdésekre válaszoltak, egyik határozott válasszal, mint Perényi Péter Dévai Biró Mátyásnak vagy Révay Ferenc magának Luthernek, más pedig megőrizte a gyakorlati élet követelte „okosság"-ot s nyiltan nem vállalta a döntést, mint Nádasdy Tamás, kinek birtokain egymás mellett tanított Róma és Wittenberg papja.

Azokon a képeken, melyek a reformáció ez időbeli küzdelmeit szokták ábrázolni, gyakori az a helyzet, hogy fényes öltözetű fejedelmek figyelnek két hevesen vitázó theológust. Melanchton soha sincsen az előtérben. Nem is készült papnak s csak Luther kényszerítése nyomán hagyta abba Wittenbergben a filológiai előadások tartását és tért át a theológia tanítására. A vitákban háttérben volt, elvegyülve a művelt világi fejedelmek között, máskor meg éppen az ellenfél kiküldöttei társaságában. Utazásai folyamán mindig meglátogatta az útbaeső humanista tekintélyeket, állandó tárgyalásban volt a másik oldalon álló közvetítő hajlamúakkal, de még a nyilt ellenfelekkel is. A nevek, kiknek viselőivel érintkezett (Aleander, Dantiscus, Fredericus Nausea, Cornelius Scepperus, Sadoletus, Andreas Cricius, Reginaldus Polus) olyanok, melyeket a műveltjeink is jól ismertek és Oláh Miklóst, Frangepán Ferencet, a későbbiek közül pedig Dudith Andrást idézik emlékezetünkbe. A kérlelhetetlenül vitázók fölött kifejlődött valamely terjedelmét és helyzetét folyton változtató légkör, melynek azonban puszta megléte nem egy legjobb szellemet azzal kecsegtetett, hogy az emberi ész nyugalmat teremthet a sugalmazott hit különféleségeiben. Melanchtonban minden adva volt ehhez az „emberséges" megértéshez. Fáradhatatlanul szövegezte a rögzítő formulákat, az azonossá-

gokat és különbségeket s ebbeli munkájához kezében volt a leghumanistább stileszköz, a „dissimulatio", mely ügyes léptekkel („. . . denn ich so sanft und leise nicht treten kann" — írja Luther) kerülte ki az ellentétek egyre szaporodó akadályait. Nem volt ez kiszámított politikai ügyeskedés, hanem hűség önmagához. Életrajzírói gyakran emlegetik az élet és a világ dolgaiban való járatlanságát, naivságát, mely hitt minden igaz és látszólagos jószándéknak. Hitt abban, hogy tárgyalások szóban és írásban azt az egyességet, mely benne már megvalósult, a szélesebb életben is megteremtik.

Az egész akkori magyar élet alku, megegyezés és béke után kiáltott. Természetes következmény volt, hogy mindazok szeme, akiknek a szellem dolgaihoz valami közük volt, reáirányult. Luther neve előbb lett ismeretes a magyarság előtt, mint az övé, de Melanchton több reális kívánság teljesülését ígérte, mint Luther. Mivel az ő személyéhez fűződtek az egyességre irányuló tárgyalások, tudományos híre pedig az Erasmuséval vetekedett, a műveltségtudat folytonossága és a jelen elintézetlen kérdéseinek megoldását sürgető szándék egyaránt feléje fordult. A műveltség már megszokta, hogy mozdulatait időnként egyetlen emberhez igazítsa, Melanchton pedig megtestesítője volt a műveltség hagyományos ideálképének, a „moderatio"-nak. Leveleiben minduntalan hitet tett a megegyezéses béke őszinte akarata mellett, szándékainak hírét a két birodalmi gyűlésen (Speyer, Augsburg) megjelent egyháziak és világiak szerte Európában terjesztették. Humanista neveltségének folyományakép a „keresztyénség vagy Európa" gondolata jóval erősebben élt benne, mint a német földhöz szorosabban kötött Lutherben. Ismeretes, hogy a reformációval együtt kisugárzó németség politikai veszély-érzést is keltett a magyarság egyrészében s az első hitviták idején egy magyar szerzetes, Gregorius Coelius Pannonius, ki is mondta a reformációra a „német moslék" elnevezést. Melanchton munkásságából az ilyen mozzanatok hiányoztak. Büszkén írta egyik levelében, hogy asztalánál egyszer tizenegy nyelv képviselői ültek: a nyelveket és nemzeteket összekötő humanista szerepét igen szívesen vállalta. Nemzetközi tekintélyét sem valami lelkeket megrázó bátor kiállás teremtette meg, hanem szellemének súlya s itt is az a teljesítménye, amit a „bonae litterae" érdekében végzett. „Dans les affaires de la théologie, il n'était que soldat, dans celles des lettres, il était chef" — írja róla Nisard.

Abban az évtizedben, mikor a magyarsággal érintkezésbe került, 1530 után, szellemének egyeztető és tudományos hajlamai éppen a legvilágosabban látszottak. 1524—25-ig minden mozzanatban követte Luthert, humanista múltját szinte teljesen megtagadta. A „Loci communes" 1521-es kiadásában a pogány bölcseletben csak bűnt és tévelygést látott s egészen azonos álláspontot volt Lutherrel abban is, hogy az értelem a hit dolgaiban haszontalan. Ingadozása és átalakulása azoknak a tapasztalatoknak a következménye volt, melyeket a parasztlázadás, a tömegjelenséggé növekvő reformáció

fel-felötlő műveltségellenessége hozott számára. Előbb Münzer és Karlstadt, majd a nálunk is szereplő Cordatus jelképezték előtte ezeket a félelmes tömegerőket. Egyre jobban azt látta feladatának, hogy a racionális nevelés eszközeivel oly réteget teremtsen, mely a „filozófikus erkölcs" autonóm fékezésével végzi el magán a hitbeli és a világnézeti újjáalakítást. „Studia abeunt in mores" — írta az 1530-as években s ezen a vonalon a legveszélyesebben közeledett Erasmus álláspontjához. Lutherrel való viszonyában is szaporodni kezdtek a keserves pillanatok s mindkettejük nagyságára vall, hogy nem szakadtak el egymástól. Pedig az idő nagy csábításokat rejtett magában. A római egyház már 1528-ban megpróbálta Luther mellől elhódítani. A magyar ügyekkel is számos kapcsolatot tartó Johannes Faber, Ferdinánd udvari papja, majd Bécs püspöke, állást ajánlott fel neki az udvarnál, Andreas Cricius plocki püspök menedéket ígért neki a csendes tudományos foglalkozáshoz. Maga Melanchton ismét felvette a levélbeli érintkezést az intranzigens reformációs oldalon gyűlölt Erasmusszal, a tömeg-gondolat legnagyobb elítélőjével, mert gyakran úgy érezte, hogy sorsa a magányos bázeli humanista sorsához válik hasonlóvá. Azt tapasztalta, hogy a német parasztlázadás és a rajongók fellépte óta gyűlölet veszi körül. Rájött arra, hogy nemes, polgár és paraszt egyformán alkalmatlan arra, hogy a reformáció „belülről" végrehajtassék. Hitet és műveltséget egyeztető törekvéseiben egyre jobban kereste az országló fejedelmek és nagyurak pártfogását.

„Nam bonorum Principum amicitia, magnopere nobis adversus ineruditorum iudicia expetenda est" — ez egyik kezdő mondata annak a levélnek is, melyet 1537 okt. 7-én Nádasdy Tamáshoz intézett. A levelet Dévai Biró Mátyás kértére írta s benne ajánlta Sylvester Jánost az „illustrissimus princeps" jóindulatába. A reformáció prófétai időszakának műveltség-ellenességét állította meg Melanchton s ez a levél ennek a harcnak a hangulatából eredt. Melanchton, noha tudta, hogy olyan úrnak ír, aki rokonszenvez a protestantizmussal, a műveltség oldaláról közelített címzettjéhez. Megdícsérte Nádasdyt, hogy birtokán iskolát állíttatott, „cum alibi deletae fuerint bonae artes", hogy nem vesztette el reménységét a jobb időkben, a „tranquilla Pannonia" eljövetelében. A Pannonia-Peon szavak humanista egybejátszatásáról sem feledkezett meg: „Olim Graeci Herculem addiderunt Musis, earumque ducem vocabant: significantes, defendi opportere litteras auctoritate bonorum principum. Constat autem vestros Peonas ab Hercule ortos esse." Igy, e műveltségi körítésben említette a reformációs hangsúlyú „idolatriá"-t, mint a török általi nemzeti büntetés okozóját és a gyülekezet „purius" való tanításának szükségét. Egészen azonos szerkezetű levelet írt hús[illegible] évvel később Kassa város előljáróihoz. A „turcica barbaries" elleni küzdelemért való dícséret előzte meg az „ecclesiam recte docere" gondolatát. Bizonyos, hogy Melanchton más hangon levelezett a magyar urakkal, Serédy Gáspárral, Révay Ferenccel, Werner

Györggyel és Perényi Péterrel (János fia), mint Luther, aki egy meglehetősen leckéztető levélben oktatta ki Révay Ferencet az úrvacsorai tanra vonatkozólag. „Tua ratio et hominum sapientia mendax est et fallit" — írta neki kereken. Melanchton a műveltség arcát fordította a magyar urak felé s ezt a mozdulatot még magyar tanítványai is örökölték tőle. A Melanchton-tanítványok ráhelyezkedtek a világi műveltség alapjaira. Világi műveltség és vallásosság összeütközésére ekkor még nálunk nem volt példa. Ez az állapot azonban nem állandósulhatott. Melanchton halálával, az orthodoxia megmerevedésével, valamint a protestantizmus belső harcaival a még most eltakart ellentétek láthatókká lettek s jeleiket a század végéig lehet követni.[5]

Öröklött profán műveltségi igények, politikai célok, bizonytalan keretű vallásosság, hatalomra került és az írásba-olvasásba belenövekedett világi rétegek világias érdekű és magyarnyelvű irodalmat tápláltak. Ami belőle nem magyar, az is „vulgáris" jellegű a klasszicitást követő humanista latinnal szemben. Még Sylvester nyelvtana is „hungaro-latina". Alsó szintjét alkotja ennek az irodalomnak a magyarnyelvű magánlevelezés: bizonysága az írásbeliségbe emelkedett világi rendek meglétének és terjedelmének. A már „irodalmi" vonalat jelzik azok a történetírói kezdeményezések, memorialék, emlékiratfélék, melyeknek létrejöttében irányító vagy mintaadó szerepe van a humanista történetírói latinságnak. Művelői abból a „környezet"-ből kerülnek ki, amely tanuja a politikai nagyok tetteinek. A harmadik a renaissance-műveltség tetejéből indul el, de ez is állandóan lefelé tart. Fordító és átdolgozó irodalom ez. Magyarrá teszi azt, ami ott fenn elengedhetetlen műveltségi értéknek vagy életet színesítő alkalomnak bizonyult. Különféle változatait Komjáthi, Pesti, Sylvester és a főúri széphistóriák szerzői képviselik. Tinódi Sebestyén költészetének gyökerei mind a három rétegből szívták az éltető nedveket.

Prózánknak a latinságtól való függetlenülése a magánlevelezés területén történt meg aránylag a legkeskenyebb időhatárok között. Szereplését a magyar levélszöveg is „vendég"-ként kezdte még jóval Mohács előtt. Jelentkezésére a szorosan vett személyes alkalomsze-

[5] *Szerémi György* munkáját l. M. Tört. Eml. II. oszt. I. köt. — *Zoványi Jenő:* A reformáció Magyarországon. Bp. É. n. — *Payr Sándor:* Protestáns volt-e Nádasdy Tamás? Prot. Szemle 1914. — *Alszeghy Zsolt:* A tizenhetedik század. Bp. 1935. — A *Schwendi Lázárra* vonatkozó megjegyzést l. Tört. Tár 1860:264. l. — *Komjáthi Benedek* i. m., *Pesti Gábor* és *Sylvester János* leveleit l. i. h. — *G. Ellinger:* Philipp Melanchton. Berlin 1902. — *B. Sartorius:* Melanchton und das spekulative Denken. Dt. Vierteljahrschft für Literatur und Geisteswissenschaft 1927. — *D. Nisard:* Etudes sur la renaissance. Paris 1885. — *Payr Sándor:* Egyháztörténeti Emlékek. Sopron 1910. — *Frankl Vilmos:* Melanchton és magyarországi barátai. Századok. 1874. — A kassaiakhoz írt levelet l. Tört. Tár 1889. — *Stromp László:* Praeceptor Germaniae. Prot. Szemle 1897. — *Sólyom Jenő:* Luther és Magyarország. Bp. 1933.

rűség éppen olyan jellemző, mint a középkori magyar írásbeliség kezdetére. Latin levelek végére ragasztott, bizalmasabb természetű tartalmat közlő szövegként tünt fel. Függelék volt tehát, a közvetlen érintkezés hiányát pótló eszköz, arra hivatva, hogy valamely érzelmi kapcsolatot közvetlenebb módon, az olvasó előtt (főként ha nő ez) ismertebb nyelven fejezzen ki. Hamarosan önállósult is. 1500 után lassú, de folytonos emelkedésben van a magyar magánlevelek száma. A reformátorok nevelő munkája azt a visszaesést, mely 1530 táján, a mohácsi pusztulás műveltségi következményeként beállt, gyorsan helyrehozta. Dévai Biró Mátyás Orthographiájának nagy sikere a meglévő szükségletet mutatta. Nem ok nélkül ajánlotta a könyv 1549-es kiadását Abádi Benedek így a használók figyelmébe: „Im erre is hasznos, hogy egymásnak mindenikönk írhasson, ne kelljen minden kicsin dologért más ember után járni."

Mindazok, akik ennek az időnek a magyarnyelvű levelezésével foglalkoztak, többször is dícsérőleg írták, hogy e levelek mily gyökeres magyarsággal szólnak. E kitüntető megállapítások egyidőben előre és hátra pillantottak: a megelőző (részben még jelenvaló) kódexnyelvre és a következő idők bonyolultabb szerkezetű, latinsággal teletüzdelt, barokkos magyar prózájára. Az összehasonlításból valóban csak ezek a levelek kerülhetnek ki győztesen. Ezek a szövegek nem fordítások, hanem élmények írásos közvetítései. A latinság mintaadó ereje nem hatott közvetlen közelről, hanem csak távolabbról, a tanultságból eredő ráemlékezés útján. A levél-kezdés és zárás formulái a legmaradandóbban voltak kötelező erejűek (bár itt is megfigyelhető a magyar nyelv önereje), de magának a közlendőnek magyarul való papirra vetése, megstilizálása minden eddiginél több alkalmat adott arra, hogy a függetlenebb nyelvi megnyilatkozás az írásban is érvényesülhessen. A magyar próza ezekben a levelekben tette meg első önállónak nevezhető lépteit, elindult azon az úton, mely a magyarnyelvű „epistola dedicatoriá"-kon, emlékiratszerű feljegyzéseken, a reformációs prózán, Pázmányon, Zrinyin keresztül a régiségben Mikes Kelemenig vezetett.

Érdemes tehát e levelek prózája mellett egy pillanatra megállapodnunk. A levelek nem irodalmi szándékkal készültek. Az ismert anyagban nincs egy sem, melyre meggondolás nélkül lehetne alkalmazni a humanista levél szerkezeti és stiláris szabványait. Az önmagáért való jelleg, a barátság- és összeköttetés-kultusz jegye, a kötelező erejű alaki cifrázat, a kezdés és zárás már említett formuláit kivéve, hiányzik belőlük. Gyakorlati szükség, a távollevőnek valamely fontos ügyről való értesítése, igen valóságos kérelmek és panaszok, beszámolók a levelek tartalma. A levélírók a cselekvés emberei voltak s a levél is a cselekvésben való irányítást adta vagy ezt kérte. Annak a felső és a középső rendnek a tagjaiból kerültek ki, melynek kezében volt a két király és a török között magára maradt és érdekdarabokra vált országnak az élete. Egy-kettő kivételével mind olyanok, akik a humanista műveltségnek csak addig a

pontjáig értek fel, ahol a tanultságból az életgyakorlat számára szükséges hasznosság kiemelhető. Emberismeret, jó és rossz megkülönböztetése, emberség- és becsülettudat, ön- és közérdek egymást váltó játékának ismerete, az okfejtés és a ráhatás némely formáinak tudatosabb használata, a politikum és a gazdasági élet útjainak átlátása: ez az a szellemi háttér, mely a levelek mögül előbukkan. Főurak írnak főúr-társaiknak, familiárisok, szervitorok ismét ezeknek és egymásnak. A főrangú nők levelezése csak a század közepe felé lett gyakoribbá. Ők kezdetben deákokkal írattak, a férfiakéban ritkább az idegen kézzel írott. A sajátkezűség maga is bizalom, meghittség és a közvetlen hatalom éreztetésének számított. „Hogy az mi kezünkkel nem írhattunk, megbocsáss és ne csodáld" — írták ilyenkor szinte állandósult formulaként. Az idegen írással megszünt a levél személyes jellege, pedig ez lényegéhez tartozik. Kezdetben nem is volt más a magyar levél, mint igazoló írás a vivő számára, aki a maga eleven valóságában közvetítette az üzenetet. „Valamit megmond az én szolgám, meghiggyed én jó uram... Kegyelmed izenje meg vagy embered által vagy leveled által... im küldök kegyelmedhez egy szolgánkat, kinek kegyelmed a szavát meghiggye, amit a mi szónkkal fog kegyelmednek mondani... én mindenkoron azon embertől írtam az én uramnak..." — e szokvánnyá alakult mondatok mutatják a levélnek kezdeti kisegítő szerepét. A levelet vívő volt az, aki „nyilvábban megmondja" a közlendőt. A levél a „szembe levés", a személyes találkozás és együttlét szavainak „megmásolás"-a (a szó elő is fordul), de csak addig a határig, ameddig az idő, az alkalom és a személyek szerinti íráskészség megengedte. De éppen e negativumok s ezeknek levélbeli nyomai éreztetik beszéd és írás oly életszerű kapcsolatát, mely a XVI. század prózastiljét az előző és a következő időétől elválasztja.

A levelek nyelvét nem is érezzük oly távolinak, mint a vele nagyjában egyidős kódex-magyarságot. Ha a szövegeket mai helyesírásba átírjuk és mai írásjeleinkkel a mondatbeli tagolást elvégezzük, a távolság érzése még kisebb. A szókincs e szövegekben, igen elenyésző kivétellel, magyar s ami latin, oly szavakból tevődik össze (pl. kommendál, informál, oktáva, konvent, artikulus, szentencia, fundamentum, restancia, proseccio), melyek már huzamosabb idő óta benne éltek az élő magyar beszédben. A szavak mondatbeli szerepe is minden erőltetés nélküli. A levélíró nem volt arra kényszerítve, hogy új szavakat készítsen: amit írott szövegébe rögzített, élő belső tartalom volt s e tartalom számára a beszédgyakorlat által kiformált szavak készen állottak. Nem előtte levő idegen szöveg szavaihoz kellett a magyar szó-találás mozdulatait hozzákényszerítenie. Igen-igen ritka tehát az a mesterkéltnek minősíthető szóképzés, mellyel a kódex-író próbált a latin szöveg exstatikus vagy magasztos stilusához hozzáférkőzni, nagyon kevés az olyan szókettőzés is, mely a tartalmi megközelítésben mintegy az olvasóra bízza a lehetőségek közti megállapodást. Annál több azonban az életet lehelő

szó, a gazdasági és műveltségi élet, a pillanatnyi lelkiállapot eleven szava. A levelek magánhasználatra való rendeltetése és az élő beszédhez való közelsége papirra vettetett olyan szavakat is, melyeket majd egyszer a finnyásabb illendőség parancsol vissza eredő helyére. De ugyanígy írásbelivé emelkedtek a magyar nyelv szólásegységei is és itt van első alkalmunk nyelvünk konkrétizáló hajlamainak megfigyelésére. Azok a vonások, melyeket a mai népi nyelv sajátságaiként regisztrálunk, írásban ezekben az úri levelekben jelennek meg először. Nádasdy Tamásnak és familiárisainak, szervitorainak leveleiben a szó- és kifejezéshasználatnak mai vas—zalamegyei formái élnek. Sylvester János is ebben a környezetben élt néhány esztedeig.

Az a lépés azonban, melyet most az élő beszéd az írásos rögzítésig megtett, sokkal nagyobb, semhogy a zökkenők ne volnának érezhetők. A latin mondatfűzés vezető ereje e nyelv mögött is érvényesítette a maga befolyását, bár nem oly úntalanul, mint a kódexek magyar nyelvében. Az infinitivus-szerkezetek (a régebbi, szinte magyarosnak tetsző igenév-ragozó formában is) a leginkább feltűnők: „Értem kegyelmedet egészségben lenni... készeleníttetünk szükségünkben te Nagyságodat meglelnünk... téged is örülünk egészségben lenned hogy hallanunk...“ E latinos szerkezeteknek a levélnyitásban vagy zárásban való jelentkezése mindenekelőtt arra a formaadó emlékezésre utal, mely a latin levél legjobban kirakatban álló stilkonvenciójára tekint a magyarul való fogalmazás közben is. Ugyanígy él még a folyamatosságot minden mozzanatban ébrentartó, valamint a közlés okszerű rendjét látható eszközökkel is biztosítani kívánó kötőszók és határozószók szerepeltetése: „Azért írták vala nekem... azért immár... Ezen kérlek; Azért könyörgök mint kegyelmes uramnak... mert nincsen kinek könyörgenem... azért könyörülj rajtam;... annak utána vittem vala Nagyságod levelét... annak felette Ung vármegyébe társomnak adtam az Nagyságod levelét... ennek felette Isten tartsa meg Nagyságodat.“ Ugyanilyen célt szolgált a „továbbá“ szó stereotip ismétlődése, mint olyan szóé, mely a latinnyelvű leltározó, jogi tényeket rögzítő oklevél-stil maradványaként élt a magánlevelezésben. Néha a magyar levél meg is tartotta a latin szót („ceterum a francia király“) vagy pedig a magyar megfelelővel párosan használta („item továbbá ez Járay István...“) Van példa a korábbi fordítás-nyelvből is jólismert jelző-jelzett egyeztetésére: „Mastan itt szomorúságban nagyban vagyon... gombot írtam vala vöröset, selem gombot kilencet.“ Észrevehető az alany-állítmány egyeztetésében a helyes felé való tapogatózás: „Mind asszonyom az ő jó gyümölcsével és ő hozzátartozókkal jámbor szolgáival egyetemben egészségben vagyon vadnak.“ Egy darabig még megfigyelhető a névelőtlenség: „törekednék királynál... de aztán, hogy királyhoz álla...“, ami egyképpen magyarázható a latin hatással és a névelőnek lassú történeti kialakulásával. Ez a névelőhiány a mondatrészek és mondattagok oly

egymásba préselődését hozta magával, hogy a szerkezet egészen levegőtlenné vált és a mondanivaló értelme homályba borult. Csak igen ritkán éreztet valmely talpraesetten tömör, majdnem tempósnak nevezethető stil-hangulatot, mint ebben az 1524-ből való Drágffy-levélben: „Hát addiglan, míg én oda mulattam, király jött Budára. Tamás deák állott király elejbe, teszen panaszt királynak kegyelmedre." Sylvester Jánosnak az a nagy gondja a magyar névelőre, hogy miattuk még mesterének, Melanchtonnak is ellentmonddott, oly felismerésből eredt, melyhez a figyelmeztető példákat a mindennapi írásgyakorlat szolgáltatta.

De a kibontakozás a latinból egyre tartott. Az élő beszéd, amint ez már a szóhasználat tekintetében a kódexek nyelvében is megtörtént, átüt a latinságnak itt inkább csak távolról ható keretein. Ez az áttörő erő leggyengébb azokban a fogalmazványokban, melyek tisztán jogi vagy politikai trmészetűek. Például az ú. n. „relatio"-k, a hittevő levelek, melyekben valaki kinyilatkoztatta és megokolta pártcseréjét, valamint a „fogott bírák" ítéletei, végig megtartották a latin mondatfűzés kerek arányosságát. Az élő beszéd annál több jogot követelt magának a szorosan vett magánlevelezésben.

Az élő beszéd állandó jelenlétét a levelek szövegezésében az a mondatalkotási szerkezettelenség mutatja, mely a megnyilatkozást minden előzetes terv nélkül szabadon engedi folyni és csak a mondanivaló, valamint az ezt illusztráló elemek elfogyásával fejezi be, zárja le a közlést. Sok levél nem is más, mint egyetlen gondolat részelt és elemeiben állandóan ismételt kifejezése. Az ilyen ismételgetést az is magával hozza, hogy az írást nem mindig érezték az élőszóban való megnyilatkozással egyenlő értékűnek. A levél vételét is azzal nyugtázták, hogy „megértették". A fejlődés kezdeteinél különösen gyakori volt az ilyen fogalmazás: „Te kegyelmedet kérem, hogy az hét forinton valamit *vehet* rajta, *megvegye* kegyelmed és mind egyéb szerszámaival, kit én kegyelmednek megmondám, *megvegye* kegyelmed, valami módon *megveheti* . . . Kérlek, hogy *csináltass* irat és erős port. . . és ha *csináltad* . . . ha tudnám, hogy nem *csináltatnál*, én magam alá küldeném egy szolgámat és *csináltatnám* . . . A mondatnak még igen ritkán volt egyetlen tengelye, mely körül fordult: a közlés pillanatonként változtatta a fontosság hangsúlyát. Ismételni kellett a lényegest, újra és újra fel kellett hívni a figyelmet arra, amit az író a legfontosabb közlendőnek tartott, mert az egyszeri megmondást az írásban nem támogathatta sem a testi jelenlét, sem a hanghordozás. A kérés és panaszkodás stilformája mindig ez volt, sőt még az eseményes közlendő is szívesen fordult e „szerkezet"-hez.

Igy is alkalmas volt ez a próza arra, hogy több mozzanatú eseménysort kifejezhessen. Ime egy: „Én régi jó és bízott uram nem tudtam senkitől semmit félnem, mint ki senkinek semmit nem vétettem, minapon Szent-György nap után hamar hallám, hogy Pető Ferenc oda jött Asszu-völgyre, én is otthon voltam akkor, én jobb

tétemben (jószándékkal) menék hozzá, hogy ebédre hijam hozzám, harmad avagy negyed szómat ingyen sem hallá meg, hanem az mondal (szóval) áruló reám szökellék egy csákánnyal agyamba sujta vala, ha megállom vala, de az sorkommal fenyegetém meg, nem érhete, erősen hagyigála, meg is sértett vala, én nemes uram így járék vele a nem jámborral, ezen megesküdt hogy megöl, illyen igen megnyomorodtam miatta, hogy csak az nyavalyás feleségemhez sem egyéb marhámhoz mi kevés vagyon nem merek kimenni és meglátni, vagyon veszedelembe dolgom miatta, sohol senki gyámolom ninesen." Ez ebben a prózában az *egy* mondat. Addig tart, míg a mondanivaló ki nem merül. Az egység tehát jóval nagyobb és sokkal több mozzanatot foglal magába, mint a latin szervezettség hatását mutató későbbi fogalmazás, mert az élő beszéd tágabb területet foglal egyetlen lélekzetvétel uralma alá, mint az irás. A magyar próza ez első önálló lépései ennek a törvénynek engedelmeskedtek. Minden rövidebb levél ilyen egyetlen mondat s csak a levél-kezdés és zárás formulái keretezték.

Az élő szó a testileg jelenlevőkhöz beszél, a közlés minden tartalmi eleme aktuális, a jelenre mutató és vonatkozó. Az előzetes terv nélkül haladó fogalmazást egybetartotta a levél formula-kerete és a gyakran megismételt, a lényegre a figyelmet időnként felhívó szó, az ezen belül való kisebb egységeket azonban oly aktualizáló mozdulat, mely közelre mutatással kapcsolta össze azt is, amit a fejlettebb rendező érzék távolítással foglal egybe: „Az tegnapi napon *ilyen* hírt bizonnyal izenének, hogy kegyelmed... szerelmes atyámfia *ezt* írhatom, hogy az török császár reánk jő... értem az levélből az te panaszkodásodat *erről,* hogy... az elmult napokban *ez* is következett, hogy... *ilyen* hírt beszél, hogy az budai basa... *ezt* akarván kegyelmednek tudására adom, hogy..." A század negyvenes éveitől kezdve van szűnőben ez a szerkesztési mód, de még a reformációs prózában is feltűnik egyszer-másszor. Ott, ahol „mai"-nak tetszik a mondafűzés, latin műveltségű írót sejtünk. „Hallottam szerelmes fiam, hogy az te uradnál tisztességben vagy és jó híred, neved vagyon, mely dolgon én igen örülök és akarom hallani, sőt inkább *azt* kévánom, hogy minden naponként az te tisztességed öregbedjék, hogy minékünk is, te szüleidnek, kik téged jóra tanítottunk, az mi hírünk és tisztességünk meg ne aláztassék, de inkább az te jámborságod miatt öregbedjék. Irsz továbbá szerelmes fiam, hogy az mi voltunkról és állapotunkról téged bizonyossá tennénk." Anya iratta fiának ezt a levelet iródeákkal vagy más művelt emberrel. Ilyen alkalmakkor próbált a magyar levélpróza a tartalmat és formát egyszerre szuggeráló latinsághoz hozzásímulni. Magának a latin műveltségnek egy-egy eleme is ily helyeken kereste útját a megmagyarosodás felé.

Ami ezekben a gyakorlati célra szánt magánlevelekben stilbeli szépségnek nevezhető, jórészt akaratlan. Az akkori élő művelt magyar beszéd szólalt meg bennük oly elemekkel, melyeket ma népies-

nek nevezünk. A magasabb műveltség formai és tartalmi hagyományai azonban folytonos átszivárgásban voltak, gazdagítván és árnyalván a már állandósultat. A levél-kezdés és zárás formuláit is át-áttöri az élő beszéd közvetlensége („édes testvérem... szerette Katus"), de a konvenció él minden levélben s a konvenció pedig már az irodalomhoz tartozik.

A közvetlen latin kísérettől önállósuló magyar próza örökölt mesterétől valamelyes igényességet. Ott, ahol a magasabb műveltség hagyományaival való kapcsolat erősebb, tehát a főrangúaknál és az íródeákoknál, a levél-próza egy gondolattal már túlmutat azokon a határokon, melyeket a puszta célszerűség megszabott. A hatás, a meggyőzés, az állapot-rajz stiláris eszközeire figyelve, meg-megakadhat a szemünk egy-egy többleten, a szabad magyar fogalmazás kezdetleges, de mégis csak némi tudatosságra utaló jelein. Az „én eszetlen írásom" (Nádasdy Tamásné leveléből) elárulja, hogy volt „eszes" írás, mely „nyilvánabb", ékesebb és nagyobb hatóerővel mondta el a közlendőt. A bocsánatkérés azért, hogy „vétek az levélben vagyon" az ekkori úri rend leveleiből ment át máig élő hagyományá.

A stiláris többlet különösen akkor válik láthatóvá, ha — mai szemmel nézve — úgy érezzük, hogy a levélírónak sokat sikerült kimarkolnia abból az élő beszédből, mely e próza igazi táplálója. „Immár mind jőtön jőnek... Uram, uram kérem kegyelmedet Istenért . . Uram siess az élő Istenért... kérlek, kérlek, kérlek..." — ilyenféle, főként az ismétlés eszközeivel dolgozó alakzatok képviselik első pillantásra is a beszéd eleven színeit. Ugyanide tartoznak azok a tartalmas szólások, illusztratív kifejezések, melyek különösen ott bukkannak fel nagyobb számban, ahol a magyar íráskészség mögött a tanultság és az egyéniség ereje is működött. Mai „zamatos" szólásaink régibb formái („ebe tudja, ki állhatja... hányám a görcset, de nem foga a kasza... akár tűrjem, akár tagadjam") a magánlevelezésben kerültek először papirra, mintegy előre megadván alaphangját a reformációs prózának.

Az e korbeli levelezésnek leghíresebbike, a Nádasdy Tamásék is ilyen elemeknek köszöni elvenségét, humorát és valóság-közelségét. Itt azonban az írással való bánásnak már olyan fölénye is megnyilvánul, mely tudja, hogy az írás nemcsak a közlés, hanem a hatás eszköze is. Az a játékosan kedveskedő, becéző szócsavargatás például („fiókásom... leányókám") csak a Nádasdy Tamás kedélyének sajátja és teremtménye. A nagy átlag még messze volt ettől, de az olyan levelekben, melyeknek írói a Nádasdy Tamás műveltségéhez közel állhattak, elő-előkerült egy-egy proverbium-szerű eszköz. Héderváry Lőrinc (hosszabb ideig Katzianer foglya volt Laibachban) így rajzolta a maga bizonytalan helyzetét: „Nem különben megy az én dolgom, mintha egy vékony cérnával kötöttek volna egy malomkövet fejem fölé, hogy nem tudnám mely órában fejemre esik." „Ki közelebb a szénhez az jonkább fütőzik"

— idézi az erdélyi kincstartóval folytatott beszélgetéséből egy fogarasi íródeák. Valami középkori ördög-történet száradt szólássá a következő mondatban: „Csak nem élhet veszteg, mint az ördög, hogyha egyéb dolga nincsen, tehát mégis nem él veszteg, hanem embernek cipellésében (cipőjébe) követ hány." Mai beszédünk gyakori bizonyító alakja, az „egyszeri ember" is itt került először papirra. „Én úgy teszek — írta Nádasdyné, — mint az egy ember, hogy ümaga teszen bűnt és esmég ümaga oldozza magát." Minden esetre találó célzás volt abban az időben, midőn az egyén megigazulása az élet állandó kérdései közé emelkedett.

A műveltség tartalmainak beszüremkedése a levelekbe állandó és erősödő folyamat. Tanui lehetünk, hogy a humanizmus szókincsének egy darabja most kereste és találta meg a magyar megfelelőt. A „barátság" már gyakran emlegetett volt s a politikai szándék is élt vele. Az „ember" és az „emberség" magyarul is felvette magába azt az egyetemes igényű tartalmat, melyet a latin hordozott. „Az én rendem szerint én is embernek tudnám magamat" — írta egy „Litteratus", a levélírók egymást az „emberség"-re figyelmeztetik s szó a „tisztesség"-gel vált egy-jelentésűvé. „A kert jó módon vagyon — jelentette a Nádasdy-udvar egyik deákja — ha még király is jőne be, mondaná, bizony jól vagyon. . . . valaki bejő, nem szid meg érte, hogy ezt mondaná: nem ember bánik vele." Másutt: „Az mi házunk igen ember ház, de ha ezeket meg nem hozod, az kaput az kapun állóval felvonatjuk. . ." A latinság távolabbi elemei is megszólaltak magyarul. Nádasdy Tamás, aki kedves gúnyolódásaival önmagát sem kímélte „az te villámkovácsod"-dal jegyzi Orsikájához írt leveleit s így alludál az akkor már betegeskedő „ősz kányá' Vulcanus és Venus bizonyára nem egy változatban emlegetett viszonyának „históriá"-jára. Egy ugyancsak a sárvári uradalom egyik alkalmazottjához intézett levélben az „otium" megmagyarításának első kísérletét is megtaláljuk: „Ha ürességed adatik, írj énnekem."

Amiben ez a stílus a legszegényebb, az a jelző. Voltak már állandósult jelzős kifejezés-képletek („Hatalmas Isten. . . kegyelmes Isten. . . szent malaszt, örök mindenható Uristen, örökké való szolgálat. . . köteles szolga. . . halálos ellenség. . . bizott uram. . . szerelmes fiam"), melyek régi gyakorlatra emlékeztetnek. Ahol árnyalni, erősíteni kellett, nem állt sokkal több rendelkezésre, mint a „nagy. . . jó. . . sok. . . jeles" és ritkán a „szép" vagy ezek közül kettő-három egyszerre („nagy sok esztendeig, nagy sok jó esztendeig. . nagy jeles kár. . . nagy jó szerencse. . . sok jó élés"). Ismét Nádasdy levelezésében találhatók az új kapcsolatok. Neki megvolt már tetszésre a „kellemes" szó, írt „édes levél"-ről és „hazug levél"-ről „édes beszéd"-del és „kemény szó"-val. Másutt inkább csak némely átvitel- és hasonlat-kezdemények utalnak színező szándékokra. „Itt immár a halál megállott" — jelentette Csábrág várának íródeákja a kapitányok nevében, — de hozzátette magyarázón: „nem

halnak". A panasz, a kesergés azon az úton volt, hogy rátaláljon a régi magyar költészet egy-egy nagyjövőjű stilformulájára: „Az én szivem mind éjjel nappal bánkódik... Engemet úgy elhagya mint egy megszedett szőlőt." Az izgatott pillanat hevülete is fel-feldobott szórványosan erőteljesebb kifejezéseket. „Szívem szerént menék az természet szerént való ellenségre... amint fejedet és tisztességedet szereteted... itt nincs az porkolábnak annyi haszna, amit egy tikmony érne... kühagyitásával megvehette Fogarast... semmit sem vehetnék belőle (nem tudtam meg tőle semmit), mint egy jó szállott várból... igen szép dolog ahon az két szép sereg szembe áll és csak ketten-ketten vívunk, mint két kos vina egymással." Mindenütt, ahol erősebb a „lirai" résztvevés, történik egy-egy kicsi lépés az igényesebb stilus felé. Még önkénytelen ritmusosság is felcsendült az akadozó levélszövegekben: „Nincsen mit tennem : váltiglen szégyellem : de az nagy szegénység : és betegség : tételi velem."

Minél jobban közelítünk a század közepe felé, a levél már több mint egyszerű közlés, nehezen mozduló kérés vagy panasz. Segélykérő várnagyok ostromokról, kényesebb küldetésben járó deákok tárgyalásaikról, lassan bár, de mégis csak gyarapodó színekkel számoltak be. Az az anyag él itt, amiről Tinódi Sebestyén énekei szólnak. Más levélírók be-beiktattak írásaikba érdekes eseteket „lött dolgok"-at. Nádasdy Tamás fiának későbbi nevelője. Macarius József, latin levélben írta meg Pernesith Györgynek (a sárvári udvar tagja) a férjéért mindent feláldozó feleség történetének egyik változatát. Később talán magyar levélben is kedveskedett hasonló történettel tanítványa anyjának. A főrangú hölgyek szívesen vették az ilyfajta „históriá"-t. Báthory Gáspár egyik Nádasdy Tamásnénak írt levelébe beleszövi a mantuai herceg regényes-tragikus halálát. Majlád Gábor az övében egy csudakövér gyermekről ír, Sárkány György (sárvári művelt tiszttartó) pedig egy furcsa nevű országban esett tűzesőről. Más oldalról viszont a protestáns iskolázás töltötte meg a leveleket új anyaggal és kényszerítette a levélprózát magasabb tartalom hordozására. Iskolamesterek, úrfiak nevelői mondták tudományban haladó növendékeik tollába azokat a szép elmélkedéseket életről, halálról, hazáról, emberi magatartásról, melyek bizonyságul szolgáltak a szülőknek fiaik lelki gyarapodásáról. A szépirodalmiság homályos igénye és a reformációs irodalom lélekformálása adott egymásnak a levélben találkozót.[6]

[6] *Horváth János:* A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Bp. 1931. — *Istvánfi Géza:* A magyarnyelvű írásbeliség kialakulása. Bp. 1934. — *Varga Ferenc:* Kódex-irodalmunk stilus-elemei. Bp. 1933. — *Trócsányi Zoltán:* Irodalmi nyelvünk fejlődéstörténetéhez. M. Nyelv 1918. — *Turóczi-Trostler József:* A magyar nyelv felfedezése. Bp. 1930. — Magyar Leveles Tár, Pest, 1861. — *Deák Farkas:* Magyar hölgyek levelei. Bp. 1879. — Id. Nádasdy-levelezés. — *Lampérth Géza:* Régi magyar levelesláda. Bp. 1923. — *U. a.:* A magyar levélírás kezdete. Századok 1918. — A *Magyar Nyelv* és a *Századok* levélszövegközlései. — *Mályusz Elemér:* A Nádasdy-levéltár magyar levelei. Levéltári Köz-

A magyarnyelvű magánlevelezés egyik tanujele annak a műveltségbeli elegyedésnek, mely a humanista tanultságúak és az írásba ezidőtájt belépők között végbement. De nem ez az egyetlen terület. A levél kitűnő gyakorlótér volt nemcsak a latin támasztékot már csak messzebbről látó magyar nyelv számára, hanem mind annak a kifejezésére is, amit egyidejű vegy később nemzeti nyelvű *irodalom* használt fel anyagul. A kérés, a panasz, a sürgetés, a gyengeség, a viszontagságokról, szenvedésekről való beszámolás, általában a megtörtént, átélt vagy hallott dolgok elmondása mind egy-egy piciny lirai és epikai csíra, melyet majd tudatosabb írói szándék próbál nagyra növelni. A mozgásban levő műveltségi erők már most meg is kezdték a munkát, az élmény-anyagnak irodalmi fejlesztését éspedig oly területen, mely a legkönnyebben volt irodalom (tudomány) és élet érintkezésének felfogható. „Vita" és „historia" a népszerűsödött klasszikus szólásban már elválaszthatatlanul együttállt. Az aktuális élményanyagnak a levélnél nagyobbarányú írásos formálása, az irodalmi mintákra való erősebb rátekintéssel, a történetírói kezdeményekben ment végbe.

Nem mind magyarnyelvűek ezek, de amit belőlük latinul írtak, nagyon is messze esik a humanista történetírói latinitástól: itt is egy „vulgáris" nyelv, a már félműveltté lett középkori latin szólalt meg írásban, telve a másik vulgaritás, az élő magyar beszéd hatásának kiáltó nyomaival. Egybekapcsolja őket az is, hogy ugyanaz a „középrend" hozta őket létre, melynek írásbeli jelentkezése a magánlevelezésben volt megfigyelhető. Egyik-másik még címszerű szövegében is hordja a „levél" megjelölést. „Epistola flebilis" a Thatai Miklósnak, II. Lajos egyik udvari káplánjának tulajdonított beszámoló a király haláláról és Szerémi György is „„aliquam epistolam exarare de perditione regni Hungariae" mondattal ült neki furcsa feljegyzéseinek.

E történetírói jellegű írások egyrésze szűkebb, többnyire magán- vagy családi használatra készült. Némelyik mögött valószínűleg ott állt a humanista itinerarium, esetleg a genealogia, mint közeli mintakép. A korának magasabb műveltségi színvonalán álló Kecheti Márton, előbb veszprémi püspök, majd világivá lett királyi udvarmester, 1534-től 1548-ig terjedő latinnyelvű feljegyzései ily rövid humanista útinaplót adnak. Évekre beosztottan elmondta benne, hogy a jelzett időben hol és merre járt. A másik a genealógikus alapformánál is könnyen feltehető ily humanista mintaadás. Ilyen a már magyar nyelven írt „Drágffyakról való emlékezet", mely 1481-től 1545-ig állította össze a családtörténeti tudnivalókat. E közlések mellett azonban itt-ott előkerült benne más természetű feljegyzés is: házasságkötések, születések adatai közé köztörténeti tudósítások ékelődtek. Igy az 1514-es „keresztes had"-ról, várépíté-

lemények 1923. — A levél „históriás" anyagára nézve l. *Illyés János:* Egy érdekes történet a XVI. századból. Századok 1893. 456. l.

sekről, sőt ezek számszerű adatairól. A családtörténeti feljegyzések átlépték előre felvett kereteiket. Átlépték, mert magának a feljegyző embernek a tekintete is állandóan szélesbedett. Mindenki nagy események, nagy „mutatio"-k tanúja és részese volt. A parasztlázadás, Nándorfehérvár eleste, a mohácsi veszedelem olyan élmények voltak, melyek köré az értesülések, hiedelmek, babonák és magyarázatok egész serege fonódott és izgatott a továbbképzelésre és képzelődésre alrendűeket és főbbeket egyaránt. Az idő szinte kézzelfogható valósággá vált s el kellett benne igazodni. Könyvek üresen maradt lapjaira így kerültek nem kis számban latin és magyarnyelvű évjegyzetek a legjelentősebbeknek tartott eseményekről. „A püspököknek — írta később Heltai Gáspár — kinek-kinek megvolt a maga Bonfiniusa" vagy más történeti összefoglalása, a többiek pedig ilyen részben olvasmányokon, részben személyes emlékezeten vagy hallomásokon alapuló feljegyzésekkel rendezték a változékony időt.

Ezek a „memoriale rerum"-ok magukban hordozták a fejlődés, a tágulás és részletezés lehetőségeit. Van egy ismeretlen szerzőtől származó feljegyzés-sorozatunk, 1559-ig terjedő, mely egymagában megmutatja a tágabb történeti előadásba való átfordulás formáját. A hosszabb időt egybefoglaló feljegyzések többnyire száz esztendőt szoktak áttekinteni. Így ez is. Az 1540. évig a feljegyzések a memorialék szokásos szűkszavúságával regisztrálják az eseményeket. Innen kezdve azonban ez a szükszavú modor egyszerre megváltozik. Részletezőbbé válik és különösen a következő esztendő eseményei jelennek meg szélesebb előadásban. A kortárs, az eseményekben résztvevő vagy ezek közeli szemlélője szólalt meg itt, akinek legfőbb élménye János király utolsó esztendeje és Buda elvesztése. Amint a levél is a közlendő tartalmat a művelt hagyomány formai kereteiben helyezte el, a naplószerű feljegyzések is a nagyobb múltbeli egészet átölelő formára emlékeztek, midőn a jelen események röviden-hosszabban vázolt előzményeit ragasztották a voltaképi közlendő elé. A történetlátás középpontjában a jelen állt, de azzal a felismeréssel, hogy ez a jelen valami korábbinak a folyománya. A nagy élmény pedig: Magyarország romlása. A történetszemlélet kívánalma az volt, hogy ennek okai felderíttessenek, hol és kik követték el azokat a hibákat és vétkeket, melyekért a jelen emberének keserves állapota a büntetés.

Az előbbi évjegyzetek más irányban is jelzik az alakulás útját: a magyarnyelvűség felé. Az utolsó év jelentős eseményét már magyarul írta be szerzőjük vagy pedig folytatójuk. A végső lépés azonban az volt, hogy ez a magánhasználatra szánt memoriale a még szélesebb és távolibb időterületre kitekintő tanultság eredményeivel gazdagodva és a közhasznúság szempontjait is maga elé téve, nyomtatásban is megjelent. Bencédi Székely István világkrónikája már ilyen.

A nagyobbarányú történeti feljegyzések egyike-másika még vegyítvén a memoriale-formát a folyamatosabb menetű előadással,

a Verancsicsok (Antal, Mihály, Faustus) kézíratos hagyatékából kerültek elő. Szerémi György famózus műve, a bizonytalan szerzőjű „Epistola flebilis", az ú. n. Verancsics-évkönyv, Mindszenti Gábor „napló"-ja, Bornemisza Tamás budai polgár tudósítása arról a meghiusult kísérletről, hogy Budát a német kezére játsszák, az ismeretlen szerzőtől való „Lándorfejérvár elveszésé"-ről szóló nagyobbigényű összefoglalás képviseli ezt a magánhasználatnál távolabbra, sőt gyakran magasabbra is tekintő esemény-rögzítést. Egyrészük Verancsics Antal ösztönzésének köszöni létrejöttét. Igy egészen biztosan neki dolgozott Szerémi György, valószínűleg az „Epistola flebilis" írója, a Verancsics-évkönyv két-három (esetleg több) ismeretlen szerzője és Bornemisza Tamás. Mindszenti Gábor naplója, továbbá a Báthory-család érdekkörébe tartozó névtelen szerzőjű „Lándorfejérvár elveszése" más indítékból eredt.

Verancsics Antalnak az volt a terve, hogy megírja Magyarország történetét Mátyás király halálától kezdve. A történet-szemlélet átalakulása következtében ezt a munkát már ő sem képzelte el a régibb humanista modor jegyében. A feladat a történetíró számára nem lehetett a múlt dekorálása, romanizálása, hanem a valóság, az igazság keresése. Hogyan történt valójában? mi volt az oka? mi az igazság? — ezekre a kérdésekre igyekezett felelni mindenki, aki a távolabbi vagy közelebbi múlt megörökítéséhez hozzáfogott. Az igazságkeresés a század legfőbb teendője volt historikumban és theológikumban egyaránt és a „historia sui temporis" Brodaricstól Tinódiig kereste és állapította meg a korigénynek megfelelő igazságot. Verancsics csak az anyaggyüjtésig jutott el, de gyüjtő munkájával megmozdított néhány embert, akik az ő megbízásából élményeiket, a dolgokról alkotott véleményüket egybeírták. Az alsóbb- és közép-műveltség „irodalmi" feladatot kapott ezzel, megszólaltatta valóságos emlékeit, hiedelmeit, korszerű igényeit és az e világi élet, múlt és jelen politikai tartalmainak kifejezésére alkalmassá váló nyelvét.

Most itt csak a „legalsó" szintet nézzük. Szerémi György és az „Epistola flebilis" írója képviseli még a középkori szabású egyházi rendet. Ez utóbbi az 1526. évre érvényes vasárnapi betűt is szükségesnek tartotta feljegyezni, midőn a mohácsi ütközet közvetlen előzményeinek megírását megkezdte. Névtelen is maradt, megelégedvén a szerzőség ilyen jelzésével: „Et sic finis per unum devotum capellanum qui sibi fuit valde graciosus dominus rex Lodouicius." Latinsága olyan minőségű, mint Szerémié.

Szerémi György műveltségének vonásai, munkája nagyobb terjedelménél fogva, jobban látszanak, mint az „Epistola flebilis" írójáé. A humanista műveltségből kétségtelenül ragadt reá valami. Talán akkor, midőn Perényi Ferenc püspök váradi iskolájában tanulását végezte, vagy későbbi járás-kelése folyamán. Hogy olvasottságának köszönhetők-e hivatkozásai Nagy Sándorra, a trójai háborúra, Ciceróra, Hannibalra, ugyanígy szövegében egy-egy klasszikus

verssorra emlékeztető töredék, vagy pedig nincs másról szó, mint az antik anyag középkori méretű és mélységű ismeretéről, esetleg az élőszavas gyakorlatig leszállt humanizmus útfélre került darabjairól: nehéz volna eldönteni. A kortársi irodalomból tudott Werbőczi könyvéről, hallott Krakkó híres egyeteméről. Élt benne valamilyen kötelező erejű formahagyomány is a magasabb „elegantia" tekintetében, mert így írt munkája befejező soraiban: „Ignoscite mihi, quid illice aut incongrue accessit per calamum cirographum meum, non laudate de elegantiis litteris, sed potius de intellectu (tartalom) admiramini et exemplum habere; quo elegantior potest habere, habeat bene emendare." Az ilyféle félénnyel vegyes védekezés s egyben mégis tudomásulvevése az előkelőbb formai követelményeknek ismerős már Werbőczi óta s még gyakoribb lett a reformációval.

De ő valójában idegenül, sőt ellenségesen állott szemben e magasabb műveltséggel, amint magát a felsőbb társadalmi osztályokat is nagy lenézéssel szemlélte. Nyelvébe ugyan becsúszott egy-egy humanista stilhatásnak bélyegezhető szuperlativus („ornatissimus miles") vagy a humanizmus valamelyik kedveltebb szava („in facie decorus"), de ez alig több véletlennél. Latinsága — mint munkája első kiadója írta — „a XVI. század kezdetén Magyarországon a műveltséget affektáló alsóbb rendűeknél a társalgás egyik vehiculuma", nem ismeretlen máshonnan sem. Amikor János király sikertelenül próbálkozott Mária királyné kezének elnyerésével, követe, Horváth Gáspár ugyanilyen Szerémi-féle latinítással írta meg küldetése csődbejutását, noha levelét még egy nőkre vonatkozó cinikus Ovidius-idézettel is feldíszítette. Külsőségekben, szóhasználatban és fordulatokban állandóan folyt a humanitás vívmányainak alsóbb rétegekbe való leszivárgása. A szavak azonban ezen a színvonalon el is vesztették valamikori tartalmukat, a maguk egészével nem tudtak belesímulni a vulgaritásba. Ahogyan Szerémi szövege magát a „humanitas" szót használta, még félig a középkorra emlékeztet. „Inprimis erat bonus in humanitate sua" — írta János királyról. Nála is, mint Fráter Györgynél, elégtelen volt ahhoz, hogy egymagában hordozza az emberi értékesség tartalmát: állandó segítségre szorult („humanitas et honor") vagy egyértékűnek vélt, erkölcsibb természetű, a népszerűbb gyakorlatban jobban megrögződött szót keresett maga mellé („humanitas seu honor"). Szerémi előtt a magas műveltség haszontalan és értéktelen formalitássá süllyedt. Azt írta János király két művelt tanácsadójáról, Frangepán Kristófról és Frangepán Ferencről, hogy „isti erant ei Regni Johanni *decori* in curia sua, et *consiliarii mediocriter*". A szép beszéd, a humanizmus csodálatának és megbecsülésének tárgya, az ő szemében az erkölcsi romlottsággal járt párhuzamosan. („Mel procedebat de ore eorum, attamen venenum vehebant in corde.") A műveltség megszólalása semmi más nem volt, mint „magna adulatio", félrevezetés és törbecsalás. Bácsi Ferenc — állítja Szerémi — annakidején „tamquam

unus Cicero", egy szép levéllel csalt ki a pápától egy püspökséget. Középkori színű műveltsége, mely gyakran tollára vetette vele a skolasztika „causa efficiens"-ét, igen jól meglátta, hogy a protestantizmus is ezzel az általa úgy lenézett műveltséggel együtt jött be az országba: „Lutherania ad Hungariam descenderat *per scribas* seminandó et *per curiales*."

Ő is részese volt annak a „szittya" közhangulatnak, mely nagy katasztrófáink után a műveltségellenességgel szokott együttjárni. Az „antiqui Hungari", a „Hungarus purus schyticus"-féle kifejezések szembeállítva a „modernum tempus"-szal mindig az igazi érték hordozói az ő zavaros és felelőtlen ténymegállapításokat halomszámra hozó szövegében. A „vulgus" szót senki ebben a korban nem vette annyi bizalommal és nagyraértékelő meggyőződéssel tollára, mint ő. Midőn a kassaiak követségbe készültek Ferdinándhoz, azt ajánlotta nekik, hogy olyanokat válogassanak a követségbe, „qui sunt ex communi vulgo, non eatis cum pompa". Mennyi lenézéssel emlegette a fényes bevonulásokat, zenés parádékat, táborbaszállásokat! A „vulgus Hungarorum"-ból szerezte értesüléseit („fama sic vigebat inter vulgus"), amint politikai szemlélete is tipikusan közrendi, sőt még ennél is alacsonyabb: a királyok általában jók, a közösség érdeke iránt fogékonyak, de a főúri tanácsosok hűtlensége, önzése és gonoszsága nem engedi jószándékukat érvényesülni. Ez a politikai szemlélet kereste és meg is találta az események rugóit a vezetők gigantikus ostobaságában és haszonlesésében, megmagyarázott a jólértesültség minden látszatával rejtélyes eseményeket, II. Lajos halálát, titkos hamisításokat és csalásokat, a vezetők között lefolyt nem éppen épületes jeleneteket. Megjósolt, főként utólag, bekövetkezett eseményeket, színes viziói voltak a jövőről. Megépítette a mai helyzet okszerű előzményeit, az érdek és érzelem kiválasztó mozdulatával (Ujlaky Ferenc hagyatéka, Corvin János kisemmizése, Dózsa kegyetlen kivégzése). Többször, szinte tetszelgően ábrázolta magát Szerémi oly helyzetekben, midőn magas személyiségekkel, királlyal, főemberekkel barátságosan társalog és nekik hasznos politikai tanácsokat ad. Ez nemcsak az ő egyéni bolondériája volt, hanem ennek az alsóbb véleménynek örök törekvése, hogy a dolgok intézésében cselekvőleg is résztvegyen, hogy korrigálhassa a királyok nevelését és alkalomadtán fülükbe súghassa az intézkedések helyes módjait és lehetőségeit. Jászai Pál nevezetes könyve, „A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után" részletes kivonatban ismertet egy különös írást, melynek ismeretlen szerzője sok rokonvonást mutat Szerémivel. A kettejük írásában előforduló gúnyolódó szócsavarintások egy műveletlen Rabelaist idéznek a szemünk elé. Ez az írás is emlékiratféle, bizarr keveredése ruszticitásnak és műveltségnek. Jászai szerint „író és álomfejtő"-nek mondja magát a szerző, aki művével egyenest Ferdinándnak akart tanácsokat adni, hogy hogyan győzheti le az ellenséget. Különösen II. Lajos király alakjával foglalkozik sokat, mintegy élőnek képzeli s intelmeket

intéz hozzá. Legalább kályhafűtője lehetett volna ennek a szerencsétlen királynak — mondja, — az általa egybeszedegetett példákkal, szép történetekkel a király keblét nemes tettekre gyullasztotta volna fel s nem lett volna gonosz főurak nevelésének áldozata. A királyokhoz és királyfiakhoz intézett humanista „admonitio"-k, a „ de instituendo regii pueri"-k s az ehhez hasonlók ily változatokban csúsztak le alsóbb rétegekbe.[7]

Szerémi és társai itt is a legalsóbbakat képviselték. A többi eseményrögzítő írás már valóban az időszerű középműveltségé. Kibontakoztak a latinságból s az irodalom magasabb követelményei felé vitték a magyar prózát.

Kerecsényi Dezső

[7] A történeti feljegyzéseket l. *Kovachich* i. m. és Tört. Tár 1857., 1869. évf. — *Erdélyi László:* Szerémi György és emlékirata. Bp. 1892. — *Szádeczky Lajos:* Szerémi György és emlékirata. Bp, 1892. — *Acsády Ignác:* Verancsics Antal és Szerémi György. It. K. 1894. — *Kardos Tibor:* Magyar reneszánsz írók. (Magyar Irodalmi Ritkaságok 29. sz.) Bp. 1934. — *U. a.:* Reneszánsz királyfiak neveltetése. Apollo 1935.

Magyarország a tizennyolcadik századi francia enciklopédia-irodalomban

3. A magyar föld leírása

Az enciklopédisták magyarvonatkozású földrajzi adatainak a magyarságkép alakulása szempontjából épúgy megvan a jelentősége, mint a történeti ismeretanyagnak. Városképekből, tájleírásokból, topográfiai ismertetésekből, útirajzok részleteiből is leszűrődött valamilyen vélemény, amely értékelést, kritikát fejez ki. Természetesen azt, hogy a magyar vidék a külföldi számára mit jelent, belőle milyen benyomást vált ki, nemcsak a föld sajátossága, hanem a szemlélő beállítottsága is meghatározza. Minden véleményben, benyomásban a valóság adatai mellett megtalálható a szemlélet, amely különböző műveltségi és ízlésbeli elemekből szövődött.

Már rámutattunk arra a nagy érdeklődésre, amellyel Franciaország és általában egész Európa a XVI—XVII. században át a Magyarországon lejátszódó véres eseményeket kísérte. Földrajzi ismeretek nélkül természetesen nem érthette meg az olvasó egy-egy hadászati lépés fontosságát, egy-egy várostrom jelentőségét, nem láthatta világosan egy-egy hadjárat sikerének vagy kudarcának a földrajzi adottságokban rejlő okát. A magyarországi eseményekre kíváncsi Európában a háborúkat és felkeléseket tárgyaló történeti munkák, földrajzi leírások és térképek nagyon kapósak voltak. Egy egykorú író szerint kevés olyan ember van, aki magyarországi térképpel ne lenne ellátva.[140] Rövid idő alatt tekintélyes topográfiai irodalom keletkezett német, francia, latin és olasz nyelven. A szótárak egyrésze a XVII. század fordulóján jelent meg, tehát vagy a nagy német—török háborúk és a Thököly-, majd a Rákóczi-féle felkelés idejében vagy kevéssel később. E szótárak meglepően gazdag földrajzi információkkal látják el az olvasókat. Nem volt ez véletlen. Az enciklopédiák a közönség érdeklődését igyekeztek kielégíteni. Minden jel azt mutatja, hogy a sok topográfiai adat — a szótárakban épúgy mint a korabeli magyarvonatkozású munkákban — a háborús események megértését, a helyzet tisztánlátását volt hivatva szolgálni.

[140] Vanel: Histoire et descr. . ., id. m. Avertissement 4. l.

Közlik az enciklopédiák mindenekelőtt a város vagy vár nevét. A földrajzi nevek gondot okoznak a szótárszerzőknek. Ugy tudják, hogy legtöbb magyarországi városnak magyar és német neve van (Sopron—Oedenburg, Poson—Presbourg, Bude—Ofen, Alba-Julia—Weissembourg—Galafeirvár, Coloswar—Clausembourg, Javarin—Gever vagy Raab). Nem egyszer latin, elvétve szláv és török városneveket is említenek. A különféle neveket elég gyakran összezavarják. Végig a XVIII. századon át pl. az enciklopédiák azt írják, hogy Eger magyarul Erlau, németül Eger. A nevekkel kapcsolatos pontatlanságot maguk a szótárszerzők is érzik és egykorú térképekre (Coronelli, Sanson, Delisle) hivatkozva javítják egymást. Meghatározzák azután pontosságra törekvő igyekezettel a várak földrajzi helyzetét, ismertetik az erősségek stratégiai jelentőségét, értékét vagy azokat a földrajzi viszonyokat (domb, hegy, mocsár stb.), amelyek a védelmi vagy támadó hadműveletek szempontjából súllyal bírnak. A rövid leírásokhoz még hozzácsatolják az ostromok történetét. Igy szerez az olvasó valamelyes képet a sok vihart elszenvedett magyar várakról.

E kor látnivalói, érdekességei is katonai vonatkozásúak. Hallott az egykorú ember az európai hírü, több kilométer hosszú eszéki hídról; a palánkról, erről a különleges erődítésről, amelyet a sajátos helyi viszonyok alakítottak ki. A szótárak lapjain leggyakrabban a fontos hadipontok neveivel találkozunk: Csáktornya, Kanizsa, Szigetvár, Veszprém, Pápa, Székesfehérvár, Komárom, Győr, Esztergom, Érsekújvár, Léva, Eger, Hatvan, Szolnok, Fülek, Eperjes, Gyula, Tokaj, Szatmár, Lippa, Temesvár stb. Ezen adatok alapján az egykorú olvasó elé rajzolódott a déli, nyugati és felsőmagyarországi végvári vonal. Említést nyernek azok a kisebb-nagyobb erődítmények is, amelyeknek a XVII. század végén valamilyen hadászati jelentőségük volt. Báta, Csege, Káló, a biharmegyei Adorján vára, Sáros vára, Sebesvár, Palota, Orsova, Csobánc: a XVIII. század elején még ismerős csengésű nevek. Mindegyikhez esemény fűződött, mely mint háborús hír járta be nyugatot s meghordozta, megismertette egy-egy magyar vár nevét. A vár neve néha túlélte magát a várat. (A XVIII. században a várak nagy részét lebontották.) Az enciklopédia — műfajánál fogva — konzervativ s nem egyszer újak híján régi forrást kénytelen használni: igy a XVIII. század végén sem ritka geográfiai beszámolókban XVII. századi hordalékanyag.[141]

[141] A topográfiai adatokra l. Baudrand id. m. — Corneille: Dictionnaire univ. géographique, id. m. — Bruzen de la Martinière id. m. — Moréri id. m. — Diderot id. m. — Vosgien id. m. — Felice id. m. — Encyclopédie méth. (Géographie) id m. — Nouveau dictionnaire. . ., Basle, id. m., címszavak a szövegben idézett városnevek. — Baudrand mint forrásra hivatkozik Laziusra, Zsámbokira, Bonfinire, Joh. Lucius térképére. — Corneille sokat merít Vanel: Histoire et descr. . ., id. m.-ből, Davity: Description générale de l'Europe, Troyes et Paris, 1660. c. művéből és Maty szótárából (Dictionnaire géogr., Amsterdam, 1701., amely Baudrand szótárának kivonata. — Bruzen de la Martinière ismeri

Azok az idegenek, akik a XVI—XVII. század folyamán magyar földön megfordultak, politikai küldetésben járó diplomaták és nagy számban katonák voltak, akiket a török elleni hadjáratok sodortak hazánkba. A XVII. század végén egy-két utazóval is találkozunk. Ezek a külföldiek egy vad, elpusztított táj emlékképével tértek haza. Az érdeklődés körében sokáig csak a török harcok színtere állott, az a hatalmas országrész, amely a százötvenéves háborúzás alatt elnéptelenedett, pusztává lett. Erre az elhagyott vidékre ismerünk a szótárak magyarvonatkozású földrajzi leírásában. A nagy síkságot terméketlen homok fedi, nyáron a nappalok elviselhetetlenül forrók, az éjtszakák halálosan hidegek. Kiöntésekben áporodik a víz, amely ihatatlan, s különféle szúnyogok és rovarok teszik elviselhetetlenné külföldi számára a tartózkodást. Nem látni itt csak végtelen pusztát, rombadőlt városokat, földeket, amelyek nagyrészét fegyveres kézzel művelik, földbevájt falvakat, ahová gabonájukkal és állataikkal temetkeznek a lakosok... Ez az elpusztított vidék — noha jelentékeny terület — mégsem az egész Magyarország. Azonban sokáig ez a törökdúlta táj képviseli az enciklopédiákban a magyar földet.

A XVI—XVIII. században gyakran hallani, hogy Magyarország különféle kegyetlen betegségek hazája, a külföldiek sírja. Az idegenek, különösen a katonák réme a *maladie hongroise*, a magyar betegség, bizonyos kiütéses, foltos hagymáz, amit a hadjáratok alkalmával megbetegedett katonák hurcoltak szerteszéjjel. E betegség okát a XVI. század óta a külföld a rossz vízben, a szélsőséges, egészségtelen klímában látta. Azonban a magyar betegségnek is, a táj elhagyatottságának, a rossz, egészségtelen viszonyoknak is volt egy mélyebb, történeti oka: a török pusztítás, amely virágzó kultúrát söpört el. A török háborúk e szomorú jelentőségéről és következményéről a szótárak is tudnak. Nem egy utalást találunk arra vonatkozólag, mennyire megérzi az ország a háborúkat, amelyek századokon át pusztítják, mily nehezen népesedik be az elnéptelenedett vidék s mily lassan fejlődnek az alig három-négyszáz házat számláló városok. Az elpusztított földet kultúrtájjá tenni több nemzedék küzdelmes munkáját jelentette. Az alföldi mocsarakról, szélsőséges klímáról, egészségtelen viszonyokról még a század második felében is említést tesznek magyar orvosok. Az Alföld képe nem sokat változott a XVIII. század folyamán és nem sokat változott a külföld felfogása sem a magyarországi éghajlati és egészségügyi viszonyokról. A XVIII. század második felében egy-egy leírás ugyan sejteti már

(Guill.) Delisle térképét, Baudrand és Corneille szótárait, valamint Davity művét. — Moréri többször idézi Sanson térképét. (Le Royaume de Hongrie et les Etats qui en ont été sujets, Paris, 1685.). Forrásai között van Ortelius, Cluvier v. Cluverius, Bruzen de la Martinière, Maty, Baudrand. — Az Encyclopédie néth. (Géographie) és Vanel (Histoire et description.. ., id. m.) kiemeli Coronelli térképeit, az előbbi J. B. Homann térképét is említi. A francia irodalomba bekerült magyarországi helynevekre l. Lovas Borbála: Mots d'origine hongroise dans la langue et la littérature françaises. Szeged, 1932. 6—14. ll.

a jellegzetesebb magyar tájegységeket, de a szótárolvasó emlékezetében sokáig megmarad a kép a távoli, lehangolódásra ihlető, törökdúlta magyar földről.[142]

*

A renaissance-mozgalom az anyagi világ megbecsülését, értékelését hozza magával. Az újkori ember komoly érdeklődéssel fordul a természeti kincsek felé s fokról-fokra ráébred annak a tudatára, hogy a gazdagodás szempontjából mit jelentenek a nyersanyagok. E föld felé forduló szemléleten erősen érzik az antik kultúra hatása. Az ókor ízlése határozza meg a XVI—XVII. századi geografus vagy utazó látásmódját is. Az újkor geografusa az ókori mestereket: Ptolemaiost, Strabont vagy Pliniust tartja szem előtt s megelégszik azzal, hogy műveiket magyarázattal látja el vagy példákkal gazdagítja. Mindenütt ókori vonatkozásokat keres vagy a természeti érdekességeken akad meg a szeme. A táj előtte akkor szép, ha hasznos, ha nyersanyagával, természeti javaival az embert szolgálja. Ez a felfogás jellemzi a hazánkat tárgyaló geográfiákat is. Bonfini „ókori geografusok módjára" írja földrajzi összefoglalását, amelyet történeti műve elejére illeszt. Oláh Miklós Ptolemaiosra hivatkozik Dácia leírásában. Ptolemaios művét kommentálja egy XVI. századvégi tudós, Joh. Ant. Magini is. A XVII. századi Davity és Von Bircken ókori geografusokat idéz. Marsigli, akinek a Duna-vidékéről készült földrajzi és természetrajzi leírása az egykorúak előtt különösen becses volt, a római maradványokat, az ókori világ nyomait keresi. Simler 1735-ben régi római útleírásokat magyaráz. A XVI. századtól kezdve egy geografus sem mellőzi egy vidék leírása közben az ókori vonatkozásokat.

Ennek a humanista földrajzírásnak a nyomát látjuk a szótárak adataiban is. Foglalkoztatja az enciklopédia-írókat a Buda melletti várostrom története. Idézik Bonfinit, aki bizonyos „Scambri" (Sicambria) nevű római városról tud. A középkorban költött Sicambria városnevet Bonfini egy sicambriai légiótól eredezteti. Mások (Simler, Marsigli) szerint Acincum vagy Aquincum régi római város mellett épült a mai Buda. Abban a magyarázatban, amely szerint Buda nevét Attila bátyjától, Budától kapta, régi magyar történelmi

[142] Diderot id. m., Hongrie (forrása Voltaire: Essai sur les moeurs, id. kiad. 360—61. ll.), Pest, Transilvanie. — Moréri id. m., Hongrie, Transylvanie. — Th. Corneille: Dictionnaire univ. géogr., id. m., Hongrie, Transsylvanie. Forrása Vanel: Histoire et descr., id. m. 19., 272—73. ll.; Histoire de l'estat présent, id. m., 4—5. és 110. ll. — A Magyarország rossz levegőjére és ihatatlan vizeire vonatkozó adatok Davityre, sőt ennek forrására, a XVI. századi Laziusra vezethetők vissza. — Baudrand id. m. — La science des personnes id. m., Hongrie. — Th. Corneille: Dictionnaire des arts.. ., Páris, 1694. Maladie Hongroise. — Diderot id. m. — Felice id. m., Mal d'Hongrie. — Magyarország pusztulására l. Encyclopédie méth. (Géographie), id. m. — Baudrand id. m. — Vosgien id. m., Hongrie. — A hódoltsági terület XVI—XVIII. századi viszonyaira l. Hóman—Szekfű id. m. 5. köt. 5—7., 11—12. ll. s a 6. köt. 185. l.

hagyományra ismerünk. Budán kívül más város ókori megfelelőjét is említik a szótárak: Tolna—Altinum vagy Altinium, Várad—Ulpianum, Zalavár—Salis, Bars—Uscenum, Babócsa—Mansuetinum, Szombathely—Sabaria stb.[143]

A XVI. századi humanisták magasztalással szólnak a magyar föld termékenységéről, a természeti kincsek bőségéről. Első helyen áll ezek között Bonfini és Werner György, egy XVI. századi magyar humanista. Bonfini a nemzeti önérzetnek is hízelegve, Magyarországot a lakosok edzettsége, az állatvilág változatossága, a föld termékenysége és az ásványkincsek bősége tekintetében a földkerekség többi országa elé helyezi. Az emberi javak szokatlan bőségéről emlékezik meg Werner is. Az ő szeme azonban elsősorban a különös természeti jelenségeken akad meg s ezeket ismerteti De admirandis Hungariae aquis hypomnemation c. művében. Ez a lelkes humanista Magyarország természeti csodáiról írva, az ókori mester, Plinius művét, a Historia naturalis-t tartja szem előtt. Bonfini és Werner a magyar földet dícsérők hosszú sorát nyitja meg. Műveiknek olvasói, példájuknak követői lesznek a XVI—XVII. századon át a XVIII. századi enciklopédiákig. Meg kell említenem elsősorban Ranzano-t, Oláh Miklóst, Reychersdorff-ot, Crusius-t. Francia írók már a XVI. században elismeréssel szóltak Erdélyről, amely — szerintük — gazdagság tekintetében Európa minden országát felülmúlja. Ugyancsak a magyar föld meseszerű gazdagságáról számolnak be a XVII. századi földrajzi összefoglalások és útleírások. A Respublica et status regni Hungariae újra közli Werner kis értekezését. Tollius, a század második felében nálunk járt utazó, szintén vallja, hogy egész Európában, de talán az egész világon sincs termékenység dolgában Magyarországgal összehasonlítható vidék. Nem takarékoskodnak a dícsérettel a XVII. századi francia munkák sem: a Vanel-féle Histoire de l'estat présent, Histoire et description és a Histoire des troubles de Hongrie és Davity Description générale de l'Europe-ja, mely Werner, Crusius, Reychersdorff műveit idézi forrásul. S amidőn Rákóczi Ferenc memoárjában megjegyzi, hogy a magyar királyság természeti kincseivel és termékenységével Európa minden országát felülmúlja, azt ismétli, amit előtte két századon át nem szünt meg hangoztatni

[143] Baudrand id. m., Theten, Tolne, Uylach, Varadin, Zalawar, Sarwar. — Moréri id. m., Sala, Baboltza. — Baudrand és Moréri Ptolemaiosra hivatkozik. — Corneille: Dictionnaire univ. géogr., id. m. — Bruzen de la Martinière id. m. Bude. Corneille és Bruzen de la Martinière forrása Bonfini id. kiad. 17. l., utóbbi használja ezenkívül Simlert is. (Vetera Romanorum itineraria, Amstelaedami, 1735., 245. l.). A természetszemlélet történetére l. Gyömrei Sándor: Az utazási kedv története. Budapest, 1934. — Bonfinira l. Horváth J.: Az irodalmi műveltség megoszlása. Budapest, 1935., 156. l. — Oláh M.: Hungaria (Szamota I.: Régi utazások Magyarországon, Budapest, 1891., 537. l.). — Marsigli: Description du Danube, La Haye, 1744. — Von Bircken: Neu-vehrmerter Donau-Strand, Nürnberg, 1694. — Davity Ptolemaioson kívül Strabont is idézi, id. m., I. köt. 885. l. — A Sicambria név történetére l. Eckhardt Sándor: Sicambria. Revue des études hongroises, 1928. 166. l.

a földrajzirodalom.[144]

A XVI—XVII. század anyaga átszüremlik a szótárakba, amelyek a század első felében érdekes képet rajzolnak egy mesés gazdagságú és csodákkal tele országról. Igen sokszor szóról-szóra másolják a forrásokat. A XVIII. századi francia ember is csodálatos legelőkről, rendkívüli hal-, vad- és szarvasmarhaállományról olvasott. Eléje tárult a szótárközlésekből egy szokatlanul gazdag ország, ahol „a föld végtelenül termékeny", „a parasztok vaddisznó és szarvas húsán élnek". Hal annyi van, hogy a disznónak adják. „Magyarország — írja az egyik enciklopédia — gabonában, borban, legelőkben, gyümölcsben, vadban, halban, ásványban, sóban a világ leggazdagabb országa." Ranzano-ra emlékeztet az a magyarázat, amely szerint a Pannonia név a panis szóból származik s ezt a nevet a föld termékenysége miatt adták az országnak. Erdély bőség dolgában nem marad el Magyarország mögött: itt is gabonában termékeny a vidék, a dombokat jó szőlők fedik, a hegyek arany-, ezüst- és sóbányákat rejtenek. Az erdőben sok a szarvas, medve, bölény és vadló, amelynek sörénye a földet sepri. A folyó (Aranyos) aranyszemcséket hord, amiket kóbor cigányok gyüjtenek össze. „Erdély termeli Európa legjobb búzáját."[145]

Különösen nagy hírre tett szert a magyar bor, a ló és az ökör. Az erdélyi és magyarországi borok gyógyító erejét, kiváló minőségét, zamatát a szótárak gyakran emlegetik. Sok dícséretet kap a tokaji bor. Olyan felfogásnak is van nyoma, amely a tokaji szőlő és a vidék aranytelepei között tételez fel valami kapcsolatot. Az efféle magyarázat azonban visszautasításra talál meggondoltabb szótár részéről, amely a magyar borok finomságának okát a kedvező éghajlati és talajviszonyokban látja. Több szótár emlegeti a szívós, munkabíró magyar lovat, amelynek orrlyukait a huszárok felhasítják, hogy több levegőt kapjon és harc közben ne nyerítsen. Az ökör a bor mellett két évszázadon át a legfontosabb exportcikk.

[144] Bonfini id. kiad. 16. l. — Werner Gy.: De admirandis Hungariae aquis hypomnemation. (M. Tud. Akadémia kvtára, Orvtud. Qu. 67. h. számú példány, h. és é. nélkül.), 17. l. — Győry J. id. m., 93. l. — Martin Fumée id. m., 15. l. — Jac. Tollius: Epistolae itinerariae, Amstelaedami, 1714., 144. l.

[145] Moréri id. m., Hongrie. Forrása Vanel: Histoire de l'estat présent.. ., id. m. 4—5. ll. Az adatok régebbi forrásra is visszavezethetők: Davity id. m. I. köt. 886—887. ll. és Werner id. m. 8—11. ll. — Moréri, id. m., Transsylvanie, Aragnos. V. ö. Vanel: Histoire et descr., id. m. 272—73. ll. A vad lovakra már Bonfininál találunk utalást, l. Bonfini id. kiad. 4. l. — Diderot id. m., Transilvanie (forrása Vanel: Histoire et descr., id. m. 272. l.), Hongrie, Pesth, Presbourg. — Anecdotes des Républiques, id. m. id. h. V. ö. Horváth J.: Az irodalmi műveltség megoszlása, id. m. 163. l. — La science des personnes.. ., id. m., Hongrie, Transilvanie. — Th. Corneille: Dictionnaire univ. géogr., id. m., Hongrie, Transsylvanie. — Felice id. m. — Encyclopédie méth. (Géographie), id. m., Hongrie. — Nouveau dictionnaire.. ., Basle, id. m., Hongrie, Transilvanie. — A vad- és halbőségre l. Bruzen de la Martinière id. m. — Baudrand id. m. — Vosgien id. m., Hongrie. V. ö. Vanel: Histoire de l'estat présent., id. m., 12. l.; Respublica et Status regni Hungariae, Leyden, 1634. l.; Werner id. m. 14. l.

Meglepetést kelt a szótárszerzőben az a hatalmas arányú szilajmarha-tenyésztés, amely főleg az Alföldön a törökök alatt is javában folyt s a külföldre szállított szarvasmarhák szokatlanul nagy tömege. Az egyik enciklopédia évi 120.000 külföldre hajtott ökörről tud.[146]

A magyar föld termékenységéről elterjedt hírek nem voltak alaptalanok, hiszen egyrészt a százados harcokban sokáig műveletlenül, parlagon hagyott föld bőven termett, másrészt Magyarország valóban a természettől gazdagon megáldott ország: természeti kincseinek tömegével méltán ragadta meg a hazai vagy külföldi szemlélők figyelmét abban a korban, amely az anyagi javak jelentőségére ráébredt. De a szótárak leírástöredékeiben, amelyekből egy gazdag ország képének nagyolt vonalai tetszenek elő, megtalálható annak a tájszemléletnek a nyoma is, amely az ókori olvasmányokon nevelődött XVI—XVII. századi geografust és utazót jellemzi. Az utazó legtöbbször tudta, mit keres egy idegen vidéken, szempontokat vitt útravalóul magával s többnyire azt vette észre, amit észrevenni már előbb megtanult. Az újkori ember azért a hasznos természetért lelkesedik, amely az anyagi gyarapodás feltételeit rejtegeti magában. A nyersanyagokra, a földön és a földben heverő kincsekre épít s elragadtatással szemléli a zsíros földeket, kövér legelőket, érctartalmú hegyeket. Ez az a táj, amelyben gyönyörködik, amelyet szépnek tart. A magyar földet magasztaló megjegyzések ennek a csodálatnak kifejezői. Ám a szótáraknak a csodálatosan termékeny magyar vidékről nyújtott leírása általánosságok között mozgott. A dícsérő jelzők csillogása mellett tulajdonképen homályban maradt a magyar föld, amelynek sajátosságairól, változatos vidékeiről ezek a szótárközlések igen kevés felvilágosítást nyújtottak. A XVII. század folyamán más országokban utazók ugyanilyen elragadtatással nyilatkoznak a föld bőkezűségéről, az ország hasonlíthatatlan gazdagságáról. A Magyar Szepsi Csombor Márton 1616-ban azt írja Franciaországról: „Senki szebb országot soha nem láthat... mezeje szép, sík, kies...“ Strassburg Pál svéd követ, aki Sztambulba utazik, lelkesen állítja, hogy Oláhországnál „nincs termékenyebb ország az egész keresztény világban“. Legelői számtalan nyájat és gulyát táplálnak. Lovai a legkitűnőbbek közé tartoznak. A Duna és a Prut több halat szolgáltat, mint Európa bármely tartományának folyói stb. Baksics Péter galipoli püspök Bolgárországot a világ egyik legszebb vidékének tartja. Ezek a szuperlativuszok többnyire inkább a szemlélő lelkivilágáról adnak képet, mint a táj igazi arcáról.[147]

[146] Diderot id. m. — Bruzen de la Martinière id. m. — Corneille: Dictionaire univ. géogr., id. m., Hongrie — Briand: Dictionnaire des aliments, vins et liqueurs, Paris, 1750. — Dictionnaire portatif de commerce..., 1770. Les chevaux hongrois. — Ant. Sticotti—Fabio: Dictionnaire des gens du monde, Paris, 1770. Chevaux.

[147] Gyömrei id. m., 73. l. — Szamota id. m., 240. és 270. ll.

Werner kis könyvének a szótárakba került töredékei, adatai is elsősorban kuriózitások. Bizonyos, hogy az egykorú olvasót elszórakoztatta a különféle természeti csodák e naív leírása. Werner könyve népszerű olvasmány volt, számos kiadást ért, s több francia munka használja. Igy kerülnek bele értékes adatai a szótárakba is. A XVIII. századi francia ember különféle forrásokról olvasott: az egyiknek a vize télen meleg, nyáron megfagy, a másik élőlényre halálos, több szepesmegyei forrás a beléjedobott fadarabot cseppkővel vonja be. Van Magyarországon mérges kigőzölgésű barlang: a föléje repülő madár elpusztul. Olyan időszaki forrásokról is találunk említést, amely a hold változásai szerint nő, illetve fogy, sőt egészen ki is szárad, amikor holdtölte van. Beható ismertetést kapnak a gyógyforrások, sós, savanyú vizek, a selmecbányai, trencséni, esztergomi melegfürdők. A budai melegforrásban pillanatok alatt megfő a tojás, ámbár benne halak úszkálnak. Az ásványok világában is van megcsodálnivaló, pl. az a bizonyos Erdélyben található földi szurok, amelyből fáklyát készítenek.[148]

Első részletező leírást a magyar vidékről a XVII. század végén hazánkban megforduló utazók adnak. Ezek nem gondtalan szemlélődés végett keresik fel a háborúk alatt elpusztult országot, hanem azért, hogy tanulmányozzák a felvidéki híres bányákat. Két utazónak (Brown és Tollius) köszönhetik a szótárak a bányászatra vonatkozó részletes információkat. Brown útleírásai francia nyelven 1674-ben jelentek meg: Voyage de Komora (Komárom) aux Villes ou sont les Mines en Hongrie c. fejezetben a felvidéki bányákban végzett körútjáról ír. Tollius 1660-ban és 1683-ban látogatott el Magyarországra. A Felvidéken a bölcsek titokzatos kövét kereste. A bölcsek köve nélkül, de gazdag tapasztalatokkal megrakodva tért vissza s latinnyelvű munkában számol be a látottakról. E leírások alapján a szótárak a valóságnak megfelelő képet adnak Magyarország egyik jellegzetes vidékéről, a felvidéki bányavárosokról (Urbes montanae), melyek között a legnevezetesebb Selmecbánya. Beszámolnak az enciklopédiák Selmecbánya bányászati nevezetességeiről: a Szentháromság-, Szent Benedek-, János- és Mátyásbányákról, a munkások fizetéséről, a bányák jövedelméről, a bányászat módjáról, veszedelmeiről, a bányalégről. Ismerik a besztercebányai és az úrvölgyi rézbányákat, a rézfejtést s leírják az Eperjes melletti sóbányát. A magyarországi ásványkincsek különös mértékben érdeklik a külföldet s ezt az érdeklődést akarja kielégí-

[148] La science des personnes.. ., id. m. — Moréri id. m., Hongrie. Forrása Vanel: Histoire de l'estat.. ., id. m. 4—5. ll.; az adatok azonban régibb forrásokra is visszavezethetők: Davity id. m., I. köt. 886. l., Werner id. m., 9—11. ll. — Diderot id. m., Bude. — Bruzen de la Martinière id. m., Bude (v. ö. Werner id. m., 5. l.), Schemnitz (forrása Ed. Brown: Relation de plusieurs voyages.. ., Paris, 1674. 137. l.). — Moréri id. m., Transsylvanie. — Th. Corneille: Dictionnaire univ. géogr., id. m., Hongrie, Transsylvanie. Forrása Vanel: Histoire et descr., id. m., 272. l.

teni Bruzen de la Martinière, aki gondosan összeszedte az ásványokra vonatkozó minden adatot, közli a bányák és a található ásványok névsorát. A magyarországi ásványkincsekről jóformán minden szótár megemlékezik. Így aztán Magyarország, amely nemcsak földjének csodálatos termékenységével, hanem arany-, ezüst-, réz-, vas-, sóbányákkal is dicsekedhetik, az egykorúak szemében a gazdagodás paradicsomának tűnik.[149]

A XVII. század végén a magyarországi utazók érdeklődése elsősorban az ásványoknak és a bányászatnak szól. De már e művekből is kitetszik helyenkint az a sokirányú érdeklődés, amely a XVIII. századi útleírásokat és földrajzi munkákat jellemzi. Felületes impressziókkal a XVIII. század nem éri be. Az abszolutizmus élénk figyelemmel kíséri a különböző országok gazdasági életét. Az iparosodás útjára tért európai államok érzik, hogy egy ország ereje a nyersanyagok ügyes kihasználásában van. Ennek az államgazdasági érdeklődésnek a szolgálatába szegődik a XVII—XVIII. századi államismereti iskola, az ú. n. „politikai tudomány", amely történeti, néprajzi, művelődési, gazdasági szempontokból teszi vizsgálat tárgyává a földet.[150] A XVIII. század második felének enciklopédiái megszabadulnak a csodálkozás attitude-jétől s bírálatot gyakorolnak a magyar gazdasági termelés, ipari és kereskedelmi viszonyok fölött. Köztudatban van ugyan még, hogy Magyarország a természeti kincsek mesés gazdagságú lelőhelye, de a külföldi kritikus már rámutat a gazdasági elmaradottságra, a termelés körüli hibákra is. A felsőmagyarországi gazdag bányákat nem használják ki eléggé, a gazdálkodás tervszerűtlen. A magyarság nem foglalkozik sem iparral, sem kereskedelemmel. Az ipar és a kereskedelem majdnem egészen a görögök és a rácok kezében van. Az egyik szótár hanyagsággal vádolja a magyarokat. Szorgalmas munkával a királyságot termékenysége révén egészen másjelentőségűvé lehetne tenni. Rámutatnak arra, hogy az ország ásványkincseivel és terményeivel az osztrák birodalmi érdekeket szolgálja. „Magyarország — írja az egyik enciklopédia — Ausztria magtára."

A század második felének szótárait különösképen érdeklik az ipari és kereskedelmi élet statisztikai adatai. A kivitelről tájékoztatnak. Elsorolják a külföldre szállított árukat: gabona, bor, olaj, sáfrány, ásvány, szarvasmarha, nyersbőr, gyapjú, faggyú, viasz stb. Tudnak a liptói túróról, a magyarországi pénzekről. Jellemző, hogy a század második felének szótárai ismertetik szinte kivétel nélkül

[149] Bruzen de la Martinière id. m., Schemnitz. — Diderot id. m., New-Zoll, Herngrund (forrása Ed. Brown id. m., 129—38., 153. ll.; Jac. Tollius id. m. 158., 160., 165—66. ll.). — Th. Corneille: Dictionnaire univ. géogr., id. m., Schemnits, Eperies. Az eperjesi sóbányára Corneille forrása Brown id. m., 162. l. — Baudrand i. m., Bergstet, Nagibania, Schemnitz, Hongrie. — Dictionnaire portatif de commerce, 1770, Hongrie, Mine.

[150] Hóman B.: Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században, Budapest, 1920, 7. l.

azokat a külföldön elterjedt ipari termékeket, amelyek Magyarországból származtak. Ilyen volt: az *eau de la reine de Hongrie* néven elterjedt frissítő szer, a XVIII. század második felében már divatjamúlt *point de Hongrie*, bizonyos hímzés, a *hongreline*, női ingelőféle s a magyar bőr *(cuir de Hongrie)*, amelynek készítési titkát — a szótárak szerint — IV. Henrik király szerezte meg. Az egyik enciklopédia a ruhavasalás különleges módjáról, a mángorlásról ír.[151]

A XVII. századi útleírások és a XVIII. századi gazdaságföldrajzi érdeklődés emeli ki valamennyire a magyar földet az ismeretlenség ködéből. A sokoldalú és részletes földrajzi leírásoknak köszönhető, hogy a század második felének szótárai sejtetik a jellegzetesebb magyar tájegységeket. Azokat a sötét és ragyogó színeket, amelyek egy titokzatos, idegen számára veszélyes, de mesés gazdagságú országról festett képet jellemezték, a valóság egyszerűbb színeivel helyettesítik. Pár új adatból kitűnik, hogy Magyarország nem minden vidékén ihatatlanok a folyóvizek s betegségek sem leselkednek untalan a gyanútlan idegenre. A valóban elárvult magyar Alföld képe nem illik az egész országra. A bőség, a csodálatos termékenység sem olyan általános, mint ahogyan azt a régibb leírások sejteni engedték. A XVIII. századvégi szótárak adataiból ki-kitetszik egy-egy vidék sajátos arca. Gyulafehérvár termékeny környékével és egészséges levegőjével s az általában mérsékelt éghajlatú Erdéllyel szemben Pestmegyében alig akad iható víz, a klima szélsőséges, gabonatermő földek helyett inkább legelők és hatalmas legelésző nyájak tűnnek a szemlélődő szemébe. A gyors lovak, jóhúsú juhok és szarvasmarhák tenyésztésében áll ez a vidék az első helyen. Olvasott a századvégi olvasó a kietlen, sziklás Árvamegyéről, ahol a lakosok só- és állatkereskedésből élnek; Liptómegyéről, amelynek hatalmas hegyeiben cseppkőbarlangok és gazdag arany-, ezüst-, vastelepek találhatók; a vadban gazdag Bakonyról és Csepelszigetről. Az enciklopédia-író, aki az egész országról átfogó földrajzi képet akar adni, Magyarországot zónákra osztja: észak felé hegyes, terméketlen a vidék, a levegő éles, hideg, de egészséges; a középső zóna mérsékeltebb és nedvesebb, sok helyen a föld homokos; a déli

[151] Dictionnaire portatif de commerce, id. m., Cuir de Hongrie, Mine (a bányagazdálkodással kapcsolatban Keyszlerre hivatkozik: Neueste Reisen durch Deutschland Ungarn, Hannover, 1751). — Encyclopédie méth. (Géographie), id. m. Hongrie — Felice id. m., Hongrie, Hongre, Cuir de Hongrie, Hongreline. — — Diderot, id. m., Hongrieur, Cuir de Hongrie, Liptau. — Vosgien id. m., Hongrie. — Dictionnaire portatif des arts et des métiers, Paris. 1773, Blanchisseuse, Hongrieur. — Dictionnaire du citoyen, Paris, 1761, Cuir de Hongrie, Point de Hongrie. — Encyclopédie française, latine, anglaise., Londres, 1761, Hongreline, Hongrieurs. — Dictionnaire critique, pittoresque et sentencieux, Lyon, 1768, Point de Hongrie. — Th. Corneille: Dictionnaire des arts. . ., id. m., Eau de la reine de Hongrie. A magyar ipari termékekre l. Lovas Borbála id. m. 31—33. ll. és Tolnai V.: L'eau de la reine de Hongrie, Revue des études hongroises, 1927, 343. l.

részről mondható még ezután is az, amit az Alföldről szóló régebbi jelentéseken keresztül Magyarországról tudtak: termékeny síkság, de nagykiterjedésű mocsarak az éghajlatot egészségtelenné teszik.[152]

*

A XVI—XVII. századi utazó vagy geografus városokkal kapcsolatban legszívesebben a történeti vonatkozásokat említi meg. De már a XVII. századi utazók — Brown és Tollius — egy-egy város képét is megrajzolják. Ezekben a városleírásokban előtűnik az a XVIII. századra jellemző intellektualisztikus törekvés, hogy az író részletesen beszámoljon a város fekvéséről, művészeti, építészeti nevezetességeiről, intézményekről, lakosokról, műveltségi, vallási állapotokról, ipari és kereskedelmi életről s nem utolsó sorban a város múltjáról. Az említett utazóknak köszönhető, hogy a század elején megismeri a szótárolvasó Pozsonyt, a legnyugodtabban fejlődő magyar várost. Thomas Corneille szótára leírja a várat, a palotát, amelyet falfestmények díszítenek. A város igen népes. Sok német és olasz kereskedő telepszik le benne időről-időre. Az utóbbiak házaikat olaszosra építik, ami csak emeli a város szépségét. Nagy gonddal ismerteti a híres érseki kertet, amelyet Lippai György és utódai a kor ízlése szerint szökőkútakkal, sétányokkal, szobrokkal, halastavakkal szépítettek s alakítottak divatos kertté. Pozsonyról más szótárak is megemlékeznek: köztudomású volt, hogy koronázó város, érseki székhely, az országgyűlések helye, fontos kereskedelmi csomópont is, mert az ország belsejéből külföldre hajtott marhaszállítmányok itt találkoztak.

A felvidéki bányák iránt ébredt érdeklődésnek köszönhető, hogy Selmecbányát is korán megismerteti a szótár a XVIII. századi olvasóval. Bruzen de la Martinière leírásából az egykorú író elé rajzolódott egy sajátos hegyi város, három érdekes várral, zenélő órával s csöndes, jóakaratú, szépirodalmat kedvelő, kultúrált lakókkal. Brassó városáról, amelynek három külvárosában három — magyar, bulgár (sic) és szász — nemzetiségű lakosság él, szintén korán hallunk. Buda fekvéséről, szőlőiről, hévizeiről, hajdani pompás palotáiról, amelyeket Zsigmond és Mátyás épített, már a humanista írók beszámoltak. Buda a humanizmus egyik neves székhelyeként élt az európai humanisták emlékezetében s a nagyhírű könyvtár és a fényes város pusztulásának költő-siratója (Henr. Christ. Hennin) is akadt, akinek verses emlékezését a XVIII. századi szótár is közli. A XVII. századvégi Budáról, a romokban heverő városról is van leírás a szótárakban. Szétrombolt épületek romjai között Pesten is, Budán is többnyire rácok és kóbor cigányok élnek. Budán legfeljebb egy-két török fürdő, nyomorúságos viskókból álló külvárosok és a hegyoldalon emelkedő erős bástyafal a látnivaló.

Érdeklődés tehát volt a XVIII. század elején is a magyar váro-

[152] Diderot id. m., Albe-Julie, Pesth, Csepel, Liptau. — Felice id. m., Albe-Julie, Hongrie. — Nouveau dictionnaire. . ., Basle, id. m., Arva, Bacony.

sok iránt, de a fejlődésben erősen elmaradt ország romokban heverő városai szép látványt nem nyujthattak. A XVIII. század közepe táján azonban, amikor már megindult az ország szabályos vérkeringése, sokkal gyakrabban bukkanunk a szótárakban is városleírásokra. Városok történetéből csak az maradt meg, ami a legjellegzetesebb, mintegy a kövekhez tapadó múlt: Esztergom Szent István városa; Nagyvárad Szent Lászlóé; Székesfehérvár egykori koronázóváros; Késmárk virágkorát IV. Béla és V. István alatt élte; Egernek Szent István vetette alapját; Gyulafehérváron, az egykori fejedelmi székhelyen, ma is látni „a bástyákat, a szolgaság és balsors szomorú emlékeit"; a már majdnem rombadőlt Hunyad vára hírét mindig megőrzi Corvin János, aki innen származott.

A XVIII. század második felének szótárait elsősorban a városok jelene érdekli. Rövidségében is kerek, érdekes városrajzokkal szórakoztatják olvasóikat. Bemutatják az állattenyésztésről és állatkereskedelméről híres, nagykiterjedésű, népes Debrecent, amely végtelen fátlan síkság közepén ízléstelenül épült bástyafal és városkapu nélkül. Megemlékeznek a boráról és fürdőjéről híres Egerről; a hal-, állat- és gabonakereskedés egyik fontos piacáról, Szegedről s egy másik jelentős kereskedővárosról és közigazgatási központról, Kolozsvárról. Pest hatalmas katonai kórházáról, zárdáiról, a legfelsőbb bíróságról nevezetes; Kassán akadémia, szeminárium van, törvényszék, pénzügyi kamara székel; Lőcsén pompás templomot, gazdag jezsuita rendházat láthatni. Említést kapnak a fő- és középiskolák, püspökségek, szerzetesházak. Debrecenben, Szegeden, Pesten piaristák, Egerben, Lőcsén, Kolozsváron jezsuiták tanítanak, Csornán a premontreieknek van rendházuk, Debrecenben, Enyeden, Kolozsváron református kollégium van. Ezek az adatok változatosságot jelentenek a Magyarországról rajzolt földrajzi képen s némi fogalmat adtak az ország kultúrális és gazdasági életéről s a tájak, városok jellegzetességeiről.[153]

*

[153] A városokra vonatkozó adatokat l. Baudrand, Moréri, Diderot, Bruzen de la Martinière, Felice, Corneille (Dictionnaire univ. géogr.), Encyclopédie méth. (Géographie), La science des personnes, Nouveau dictionnaire, Basle, id. szótárakban a következő címszavak alatt: Presbourg—Poson, Waradin, Weissembourg ou Albe-Julie, Leutschau, Pest, Kesmark, Agria, Vizzegrad, Albe-Royale, Brassau, Bude, Gran, Caschau—Cassovie, Enyed, Eperies, Csorna, Debreczen, Colosvar, Huniad, Segedin, Comore, Schemnitz, — Bruzen de la Martinière Selmecbánya leírásához forrásul használta Brown id. m., 128—29. ll. és Tollius id. m., 157., l.; v. ö. erre még Vanel: Histoire de l'estat prés., id. m. 63. l.; Buda és Pest leírásához Tollius id. m. 199—201. ll. a forrás. Másutt hivatkozik Bél Mátyás: Hungariae antiquae et novae prodrumus-ára is (Kesmark). — Moréri id. m., Bude. V. ö. Vanel: Histoire de l'estat prés., id. m. 319. l. és Bonfini id. kiad. 293. l. — Corneille: Dictionnaire univ. géogr., id. m. Colocz, Cinq-Eglises, Arad, (v. ö. Vanel: Histoire et description, id. m. 224., 226., 173., 215. ll.), Waradin (v. ö. Vanel: Histoire de l'estat présent, id. m., 55. l.), Presbourg (az adatok végeredményben Brown id. művéből valók 36. l.). — Baudrand id. m. Brassau (v. ö. Davity id. m III. köt. 1201. l.). — Diderot id. m. Presbourg. V. ö. Tollius id. m. 141. l.

A törökdúlta magyar vidék egészségtelen viszonyairól s elhagyatottságáról elterjedt hírek alapján a nyugati ember Magyarországot sokáig veszélyes kalandokkal fenyegető, idegen, nem egészen európai országnak tekinthette. Legfőbb oka volt ennek az, hogy az ország nagyrésze másfél században át alacsonyabb műveltségű, nem keresztény nép, a török uralma alatt volt. Ugyanekkor azonban a magyar föld csodálatos termékenységével és különös természeti jelenségekkel ejtette ámulatba a külföldet. A rendkívüli bőségről és titokzatos természeti tüneményekről hírt adó naiv leírások két évszázadon át szórakoztatták az egykorú olvasót. A XVII. századvégi útleírások is a meseszerű és európai hírű ásványkincseknek és természeti érdekességeknek szóltak. Egészségtelen, szélsőséges klima, romlott, ihatatlan víz, ismeretlen betegség, kultúrálatlan, vad vidék, szokatlan bőség, a föld csodálatos termékenysége, titokzatos természeti jelenségek, felbecsülhetetlen és kihasználatlan ásványkincs: ime ezek jelentik a XVI—XVII. és részben a XVIII. században is a *magyar exotikumot*. A XVIII. század intellektualisztikus (történeti, gazdaságföldrajzi, néprajzi, jogi, művészeti, művelődési stb. szempontú) érdeklődése kiemeli Magyarországot az idegenszerűség bűvköréből és a nyugati ember számára természetesebb közelségbe hozza. Annak, hogy a XVIII. század második felének szótáraiban reálisabb, bár talán kevésbbé érdekes kép alakul Magyarországról, nemcsak azok a változatos közlések a bizonyítékai, amelyek tájak és városok sajátosságairól világosítanak fel, hanem azok a kritikai megjegyzések is, amelyek egy kincsekben gazdag, de a tervszerű gazdasági termelésben elmaradott, még egészen magára nem talált országról mondják ki a nyugati ország polgárának véleményét.

4. Nemesi állam. Magyar írók, tudósok

Köztudomású, hogy a rendi Magyarország legfontosabb politikai tényezője a nemesség volt. A nemesi osztály érdekei igen sokszor a magyarság érdekeit jelentették. A nemesség érdeme egy nagymultú alkotmány megteremtése, amely sok századon át jogi váza volt a magyar államnak. Ennek a sajátos életformát kialakított társadalmi osztálynak a jelentőségét, európai hírét az enciklopédiák adatai is bizonyítják. Elsősorban azokra a közlésekre kell gondolnunk, amelyek a magyar állam alkotmányára, társadalmi tagozódására, kormányzási szerveire, államformájára vonatkoznak.

A XVII. századi politikai események hozták az érdeklődés előterébe a magyar alkotmányt. Már a felkeléseket tárgyaló korabeli Histoire is felhívja a figyelmet arra az alaposságra, amellyel a magyarok királyaikat privilégiumaik megőrzésére esketik.[154] Azonban e

[154] Th. Corneille: Dictionnaire univ. géogr., id. m., Hongrie. Forrása Vanel: Histoire et description.. ., id. m., 54. l.

privilégiumokról elsősorban a XVII. századvégi magyar politikai irodalom igyekezett részletes fölvilágosítást adni az európai közvéleménynek. A szabadság, amelynek érdekében a magyarság fegyvert ragad, — e magyarságvédő publicisztikai irodalom érvelése szerint — a többszázados nemesi alkotmány épségbentartását jelenti. S ez az alkotmány volt a nemesi privilégiumok (az adó alól való mentesség, a személyi szabadság, a fegyveres ellenállás) és a szabad királyválasztás biztosítéka. A fegyveres küzdelmek és politikai vitaíratok széles körben ismertté tettek olyan rendi államot, amelynek nemesei rendkívüli előjogokat élveztek.

Érthető, hogy a szótárak a magyar államszervezet ismertetésekor a XVII. századi küzdelmek révén ismertté vált alkotmányos kérdéseknek szentelnek legtöbb figyelmet. Szó esik természetesen a négy osztálynak a diétán való szerepéről, a kancelláriáról, az igazságszolgáltatás intézményeiről, a főbb állami tisztségekről, de kommentárra, állásfoglalásra csak akkor bukkanunk, ha a nemesség hatalmát érzékeltető vagy a lezajlott küzdelmekkel kapcsolatos alkotmányjogi részletek kerülnek sorra. Így pl. kiemelik a szótárak a nádorságnak a nemzet érdekei szempontjából való nagy jelentőségét, rámutatnak arra, hogy a nádornak magyarnak kell lenni. Ismertetik a királyválasztás, illetve az örökösödési kérdés történeti fordulatait: az 1687. és 1722. évi országgyűléseknek a Habsburg-ház fi-, majd nőági trónöröklésre hozott határozatait.

A magyar rendeknek az abszolut királyság korában időszerűtlenül nagy erejét az enciklopédia-irodalom az Arany-bulla sokat emlegetett záradékában látta a legpregnánsabban kifejeződni. Ez a záradék jogot adott a nemességnek arra, hogy privilégiumai veszélyeztetése esetén királyával szemben fegyvert foghasson. A Rákóczi-korabeli francianyelvű magyar manifesztum a fegyveres ellenállást azért tartja helyesnek, mert biztosítja az egyensúlyt a királyi hatalom és a nemzet szabadsága között. S a nemesség az Aranybullához, II. Endrének, a „nagy királynak nagy és sérthetetlen törvényéhez" természetesen görcsösen ragaszkodott.[155] A külföld is látta, mily szokatlan nagy kiváltságok birtokosa a magyar nemesség, s a magyarságnak alkotmánya érdekében folytatott elszánt küzdelme sem maradt hatástalan. A szótárak szinte kivétel nélkül megemlítik, hogy a magyarok féltékenyen őrzik jogaikat s az uralkodóházzal való viszonyukat erősen meghatározza az, hogy a király milyen magatartást tanusít privilégiumaikkal szemben. Ez magyarázza ellenszenvüket I. Lipóttal és II. Józseffel, rokonszenvüket a nemességet magának megnyerő Mária Teréziával szemben. Az abszolutista állam polgára tudomásul vette tehát a magyar nemességnek a XVIII. században már meglepő politikai hatalmát; ez a hatalom a nemesi rend tekintélyét, jelentőségét a külföld előtt természetesen előnyösen alá-

[155] Molnos—Müller L. id. m., 352. l. — Brenner: Histoire des révolutions.. ., id. m., 2. köt. 54. l.

támasztotta, de az Aranybullának a fegyveres ellenállásra jogot adó záradéka nem találkozott az abszolutizmus hívének helyeslésével. Az enciklopédia-író csak lázadásra való törvényes biztatást lát a záradékban, amely a nagy király alatt teljesen felesleges, gyenge uralkodó alatt pedig veszélybe sodorhatja az országot. Két politikai szemlélet — az abszolutizmus és a rendiség — közötti különbséget sejteti az enciklopédia-író megjegyzése. A magyar nemesség olyan privilégiumok felett rendelkezett, amelyek vitathatatlan hatalmi súlyát bizonyították; de ezek az előjogok ugyanakkor olyan politikai államalakulatról is tanuskodtak, amely a változásokon átment Nyugat szemében méltán tetszhetett maradiságnak.

Foglalkozik egy-két szótár a koronázási szertartással is, amelynek tudvalevőleg szintén megvolt a jelentősége az alkotmányos jogok szempontjából. Hiszen a szertartás egyik kiemelkedő mozzanata a királynak az alkotmány védelmére, megtartására tett esküje volt. Talán a koronázás ezen alkotmányos jelentőségének, talán a szertartások érdekességének tudható be, hogy meglehetősen korán — már a XVII. század elején — napvilágot látnak francia leírások királyi koronázásokról. Az érdeklődés állandóságát mutatja az a tény, hogy későbbi francia munkákban is találkozunk a korábbi leírások anyagával Nem csökkent az érdeklődés a XVIII. század folyamán sem: az enciklopédia szintén koronázási részletekkel szórakoztatja olvasóit [156]

A nemesség európai hírét nemcsak politikai súlyának, hanem társadalmi szerepének és sajátos életformájának is köszönte. A rendi magyar társadalomnak jellegzetes, jóformán egyedül ismert típusa a nemes volt. Róla a külföld már a XVII. században képet rajzolt magának. Azt a jellemzést, amelyet a XVII. századi írások adnak a magyar nemesről, változatlanul vagy némi stiláris változtatással — különösen a század első felében — a szótárakban is megtaláljuk. Az ország többi, lenézett, „igen piszkos" lakói közül kiemelik a nemességet, amelyet európai kultúrájúnak ismernek. A magyar nemesi egyéniség külön vonásai: a pompa kedvelése, a büszke magatartás, a lóért, vadászatért való lelkesedés és bizonyosfokú szertelenség evésben-ivásban. E jellemvonások joggal idézik az emlékezetbe a XVII. század fényes külsejű, bővérű, az élet örömeinek élvezetében a szenvedélyekre hajlamos nemesurait.

A század második felében a szótárak állásfoglalása általában megváltozik a nemességgel és a magyar társadalmi berendezkedéssel

[156] Moréri id. m., André II., Hongrie (v. ö. Vanel: Histoire de l'estat . . ., id. m., 35. l.) — Felice id. m., Hongrie (v. ö. Davity id. m., I. köt. 893. l.) — Nouveau dictionnaire . . ., Basle, id. m., Hongrie, Gran, Palatin de Hongrie. — Dictionnaire des origines . . ., id. m. — Baudrand id. m., Hongrie. — Diderot id. m., Palatin. — Encyclopédie méthodique (Géographie) id. m., Hongrie, Presbourg. — Vosgien: Dictionnaire géographique port., id. m. — La science des personnes de la cour . . ., id. m., Andrés II. — Feller id. m., Hongrie. — Kont I.: Bibliographie française de la Hongrie, id. m. 14. és 16. l.

szemben. A felvilágosodás döngeti a rendi alkotmány századok viharait elviselt építményét, rosszalja a kiváltságos osztály uralmát. A nemesi állam mindenkép sárga falevél már, amelynek az új eszmék türelmetlen, sokszor kegyetlen szélzúgására előbb-utóbb le kell hullania. A nemesség és II. József, a felvilágosult reformátor harcában még a korai véget ért császár maradt alul s e győzelem elhalasztotta a nemesség hervadását egy-két évtizeddel. De a századvégi enciklopédia a nemességgel szembefordulva, a felvilágosult uralkodóval érez együtt, azzal a fejedelemmel, aki „nem akar többé szolgát országaiban, hanem embereket és pedig szabad embereket". A magyarországi jobbágynak, aki fölött jogi helyzetére nézve szinte változás nélkül múltak el a századok, egyszerre védelmezői akadnak a filantróp érzelmekkel telt francia enciklopédia-írókban. A felvilágosult tudós előtt már nincs nagy értéke a pompakedvelő nemességnek. Szembeállítja a nemest a paraszttal, rátapint a társadalmi osztályok közötti különbségre, megdöbben a pór nép nyomorán, inséges állapotán: „A nemesek többféle előjogokat élveznek. . ., a parasztnak semmije sincsen. . ., állapota éppoly nyomorúságos, mint a lengyel vagy orosz paraszté." A XVIII. századi ember lelkében ez a humánus együttérzés új kor szellemét jelenti s előképe az 1848-as magyar szabadságharcot megelőző reformeszméknek.[157]

A nemes mellett az enciklopédia-irodalom elég jól ismeri a magyar katonát: a huszárt és a hajdút. Ez érthető is, hiszen a magyar huszár a XVII. századtól kezdve elég gyakran szerepelt francia ezredekben. A XVIII. század elejétől pedig sokáig francia szolgálatban álló magyar huszárezredekről tudunk, amelyek a Rákóczi-felkelés menekült nemeseiből alakultak. Azok a leírások, amelyeket az enciklopédiák pompás öltözetű, beretvált fejű, hajtincses, nagybajuszú huszárokról és zord tekintetű, magas süvegű hajdukról őriztek meg, ma is érdekesek. Természetesen ezek is, mint az enciklopédiák szinte mindegyik közlése, forrásokra vezethetők vissza; így pl. Diderot cikke P. Daniel: Histoire de la milice francaise című művére. A szótárak a magyar katonák jellemző vonásaiként öltözködésükben a pompakedvelést, szokásaikban a vadságot, kegyetlen szigorúságot, arcvonásaik zordságát, különleges harcmodorukat és katonai ügyességüket említik. A huszár- és hajdú-egyenruhák leírása meglehetősen részletező. Hangsúlyozzák a ruhák festőiségét, megemlítik, hogy a hajdúkat német udvarokban a kíséret díszeiül alkalmazzák. Kiemeli a szótárszerző azt a különleges pompát, amit a fényes fegyverzet, állatbőr, prém, toll, színes posztó segítségével a huszártisztek kifejtenek. A fényes katonai öltözet méltán juttathatta

[157] Bruzen de la Martinière id. m., Hongrie. Forrása Vanel: Histoire de l'estat présent. . ., id. m., 5. l.; v. ö. Davity id. m., I. köt. 888. l., Respublica et Status regni Hungariae. . . Ex officina Elzeviriana. Leyden, 1634. — Encyclopédie méthodique (Géographie), id. m., Hongrie. — Baudrand id. m. — Dictionnaire des origines. . ., id. m. — Vosgien id. m. — Diderot id. m. — Feltce id. m., Hongrie. V. ö. Brenner: Histoire des révolutions, id. m., 5. köt. 108. l.

emlékezetbe a nemesség pompaszeretetét. Az enciklopédia meg is említi, hogy amíg a magyar gyalogság rendezetlen parasztlömegekből áll, addig a lovasságot a nemesek és kíséretük alkotják. A magyar huszár pompázásában a magyar nemesi ízlés fejeződött ki. A magyar nemes és a magyar katona joggal kialakíthatták a külföld tudatában azt a felfogást, hogy a magyar ember pompaszerető. Nem csoda, hogy a barokk-kor, amely a külső fényre és ragyogásra amúgy is hajlamos volt, a magyar nemesi pompát méltányolni tudta.

Figyelemreméltóak azok az adatok is, amelyek a huszárok vadságára és vakmerőségére vonatkoznak. A XVII. század folyamán a császári hadseregből Franciaországba szökött huszárok között kezdetben sok fegyelmezetlen, fosztogatásra hajlamos katona volt. Bercsényi László, aki a franciaországi huszárezredek legfőbb parancsnoka lett, a zabolátlan elemek fékentartására kénytelen volt igen szigorú fegyelmet tartani. A magyar katona szilajsága és a huszárság körében divatozó szigorúság nem volt ismeretlen a tizennyolcadik századi francia ember előtt. Azonban a szótárszerző mindennél hatásosabb részleteket tud a huszárok szokatlanul zord szokásairól. Megemlíti, hogy a szökevényeket felnyársalják és élve megsütik. Vad, marcona katonák arcképét festi meg, akik nem kérnek és nem adnak kegyelmet, mindenre elszántan és igen ügyesen harcolnak s emberfejekkel térnek meg a csatából, mert minden elejtett ellenségért pénzt kapnak. Hasonló adatokkal már a XVII. századi Davity geográfiájában is találkozunk. Minden valószínűség szerint útleírások itt-ott talán elferdített töredékeit kell gyanítanunk az efféle részletekben. Nem kerüli el a külföld figyelmét az az erkölcsi hanyatlás sem, amely a magyar katonaság körében a XVII. században felüti fejét. Jól tudjuk, hogy a XVI. századi magyar végvári vitéz hősiességét és önfeláldozását felváltja a fizetés híján rablásból élő katona erkölcsi züllöttsége, fegyelmezetlensége. Ezekről írja a szótárszerző, hogy az utazóknak rémei voltak.[158]

A harcban való jártasság, a vakmerőség és lelki zordság olyan vonások, amelyek nemcsak a magyar katonára, hanem — a szótárak ítélete szerint — a magyar emberre általánosságban is illenek. Legtöbb szótár egyetért abban, hogy a magyar mindenekelőtt csiszolatlan katonalélek: robosztus, edzett, elég szép termetű, de tekintete rettenetes, állandóan arcára van festve az indulat. Egyéniségét

[158] Moréri id. m., Hussars. (V. ö. Davity id. m., 1. köt. 891. l.) — Diderot id. m., Hongrie, Heyduque, Hussards. — Nouveau dictionnaire... , Basle., id. m., Heyduques, Hussars. — Costard id. m., Heyduque, Hussards. — Felice id. m., Hongrie, Hussards. — Bruzen de la Martinière id. m., Hongrie — Baudrand id. m., Hussars. — Encyclopédie méthodique (Géographie), id. m., Hongrie. — Th. Corneille: Dictionnaire des arts, id. m., Hussart. — Vosgien id. m., Hongrie. — Dictionnaire des origines... , id. m., Hussards, Hongrie. — A magyar huszárok franciaországi szereplésére és a huszárnak P. Daniel-féle leírására l. Comtesse H. Reinach Foussemagne: Les Hussards Hongrois sous l'ancien régime, id. m., 313., 14., 16. és 325. ll. — A magyar katonaság XVII. századi viszonyaira l. Hóman—Szekfű: Magyar történet, id m., 5. köt. 219. l.

a bátorság, vakmerőség mellett a kegyetlenségre való hajlam jellemzi. Az enciklopédiák — különösen a század első felében — több erkölcsi hibáról is tudnak, ilyenek a megbízhatatlanság, engesztelhetetlen bosszúvágy, egymás közötti megnemértés. A szótárak e véleményének, amelyet különben a külföld már a XVI—XVII. században megalkotott magának a magyar ember vélt jó és rossz vonásairól, természetesen megvan a történeti és lélektani magyarázata.

A magyarság büszkén vallotta magát harciasnak, fegyverforgatónak. A nemzeti öntudat a katonáskodást a képességek, a hajlamok igazi kiteljesedési módjának ismerte, s az alkotmány a nemesség legfontosabb kötelességeül jelölte meg a haza védelmét. A harciasságot, a katonáskodásra való hajlamot a magyarság olyan veleszületett tuljdonságának ismerte, amelyet őseitől örökölt. A nemzeti öntudatot tápláló magyar történetírás — amint azt a történeti adatok tárgyalásánál jeleztük — a szkítákban, az ókori források legyőzhetetlennek ismert népében és a húnokban, a hatalmas Attilában tisztelte nemes őseit. A szkíták és a húnok, valamint a honfoglaló Árpád a fegyver hőseiként éltek a magyar köztudatban.

A magyar történetírás kétségtelenül hatott az enciklopédiák magyarságképének alakulására, de a szótárszerző a magyarok önmagukról vallott felfogásától függetlenül is megajándékozhatta a magyarságot a bátorság és harcratermettség jelzőivel abban az időben, amikor egész Európa a magyarországi háborúk és felkelések csatazajától volt hangos. Csakhogy a külföld — amellett, hogy a magyar vitézséget és bátorságot elismeri — a magyar embert kegyetlennek, durvának, megbízhatatlannak, nyugtalan jelleműnek tudja. Van olyan szótár, amely ezeket az etikai foltokat a háromszázéves háborúskodásban bekövetkezett lelki durvulás jeleinek tekinti. Végeredményben azonban e nem hízelgő vonások a magyarság-ellenes Habsburg-párti politikai irodalom hatásának és azoknak a benyomásoknak köszönhetők, amelyeket a XVI—XVII. századi magyar viszonyok rendezetlensége, a magyarság politikai magatartása váltott ki a nyugati szemlélőből.

Már a XVI. századi velencei követek jelentéseiből kitűnik, hogy a külföld sehogy sem tudja megérteni a török kiűzésére a német mellé álló s alkotmányos jogai védelmére mégis a török segítségével a német ellen harcoló magyart. A rendetlen állapotok, az úntalan felkelések a külföld bizalmát kezdték eltávolítani országunktól. Súlyosbította a helyzetet, hogy a XVI—XVII. századi magyar történelmet sokáig egyedül a Habsburg érdekeket szolgáló munkák ismertették, egyoldalúan a pártpolika szemszögéből ítélve meg az eseményeket. A történelmi adatok ismertetésekor említettük, hogy ez a célzatos XVII. századi publicisztikai irodalom a magyar politikát ingadozónak, megbízhatatlannak, a magyarság vezetőit hitszegő, nyugtalan embereknek mutatja. A magyarságnak nem hízelgő olasz és német forrásokra vezethetők vissza a magyarvonatkozású XVII. századi francia földrajzi és történeti munkák is, amelyekben mara-

déktalanul megtaláljuk a magyarság vélt etikai hibáiról szóló előbb ismertetett véleményt. Igy jutunk, XVII. századi francia közvetítéssel, azokhoz a foltokhoz, amelyek a magyar egyéniségről a XVIII. század szótáraiból alakult képet rútítják.[159]

Bármennyire is megmagyarázható a XVI—XVII. századi viszonyokkal és eseményekkel az enciklopédiák által megrajzolt magyar jellemkép, nem szabad elfelednünk, hogy Európa emlékezetében ott élt még a nyugati kultúrát egykor veszélyeztető pogány magyarok és őseikül tekintett húnok kegyetlenkedéseinek, pusztításainak és barbárságának képe. Könnyen felbátorodhatott a történetíró arra, hogy a XVII. század magyarjáról ismert képet a kalandozó magyarok és a hún ősök még eleven emlékével összekapcsolja s necsak a magyarok vitézségében, hanem zordságában, megbízhatatlanságában is az ősöktől örökölt nem-európai tulajdonságot lásson. Lenglet du Fresnoy ki is mondja a magyarokról: „Quoique le christianisme en ait fait des hommes raisonnables, on ne laisse pas de trouver encore dans les moeurs et dans la physionomie du bas peuple quelquechose de cette ancienne rudesse qui faisoit le caractère des Scythes. . .“[160]

A XVII. századvégi magyar politikai irodalomnak, amely a magyarellenes osztrák publicisztika hatását igyekezett ellensúlyozni, valamennyire sikerült módosítania a magyarság jellemhibáiról elterjedt külföldi véleményt. Fennen hangoztatta, hogy a magyar nem indokolatlanul emlegetett forradalmi hajlandóságban, hanem „a szabadság iránti forró szerelmében“ különbözik a többi nemzetektől.[161] A szabadsághoz való ragaszkodást és az idegen uralom iránti gyűlöletet látja az egyik XVIII. századeleji szótárszerző is abban a szívósságban, amellyel a magyarok a hosszú háborúzást folytatták. Azonban — amint a történeti események ismertetésekor említettük — a magyarság jellemhibáit csak akkor feledte el teljesen a külföld, amikor a XVIII. század közepetáján az eladdig rebellisnek hirdetett magyar nemesség az uralkodóházhoz való hűségéről, királynéjához való ragaszkodásáról olyan világraszóló tanubizonyságot tett. Azt, hogy a vitéz, de nyugtalanvérű, megbízhatatlan, kegyetlen, bosszúra vágyó magyarból önérzetes, jogaihoz ragaszkodó, de hűséges és derék alattvaló lett a XVIII. század második felének szótáraiban, egyesegyedül a magyar nemesség XVIII. századi szerepének, a hétéves háborúban mutatott vitézségének és áldozatkészségének tudhatjuk be.

[159] Th. Corneille: Dictionnaire univ. géogr., id. m. — Moréri id. m., Hongrie, Forrásuk Vanel: Histoire et description. . ., id. m., 146—48. ll. — Bruzen de la Martinière id. m., Hongrie. Forrása Vanel: Histoire de l'estat. . ., id. m., 5. l. — Vosgien id. m., Hongrie. — Baudrand id. m. Hongrie. — A magyarság jellemhibáira adatokat l. még az köv. XVII. századi francia munkákban: Du May id. m., 52. l., Vanel: Histoire des troubles. . ., id. m., Préface 4. l.; Davity id. m. I. köt. 888. l. Davity többek között Crusiusra és Gio.-Nic. Doglionira hivatkozik. A XVI. századi velencei forrásokra l. Hóman—Szekfű id. m., 4. köt. 342. l.

[160] Lenglet du Fresnoy id. m., 4. köt. 141. l.

[161] Brenner: Histoire des révolutions. . ., id. m., I. köt. 2. l.

A XVI—XVII. században Magyarország észrevétlen népvándorlásnak, majd pedig sietős, tervszerűtlen telepítésnek volt a színhelye. A török a magyarság tömegeit fűzte rabláncra vagy végezte ki. A lakatlanná vált területekre balkáni népelemek (vlachok és rácok) szivárogtak be. A XVII—XVIII. századi népességi változás messzekiható jelentőségéről, politikai következményéről az egykorú magyar ember vagy külföldi szemlélő természetesen mitsem tudhatott. Hiszen a nemzetiségi kérdés a XIX. századot fogja csak foglalkoztatni.

Mindazonáltal faji ellentétről már a szótárak is tesznek szórványosan említést. Tudnak pl. arról az ellenszenvről, amit a magyarok a németekkel szemben éreznek. Az azonban, hogy a magyarok nem szeretik a németet, nem újkeletű dolog, mert már Bonfini is írt róla s azóta mások is emlegették. A történelmi események kielégítő magyarázatát adták a magyarság németgyűlöletének. Más, következményeiben szintén jelentős, de még csírájában lappangó faji gyűlöletet jelez az a szótár, amely a tolnamegyei magyarok és rácok civódásairól, megnemértéséről tudósít.

Olyan törekvést, hogy az olvasó a magyarországi települési viszonyokat világosan áttekinthesse, a szótárakban hiába keresünk. Viszonylagosan legtöbb adatot az erdélyi népességi állapotokra vonatkozólag találunk. Legtöbb szótár — különösen a század első felében — régebbi, XVII. századi információk alapján Erdély lakóiul a magyart, a székelyt és a szászt, azaz az unió három nemzetét említi, amelyekről mint három különböző népről beszélnek. Itt-ott találunk utalást arra, hogy Erdélyben ezenkívül oláhok is vannak. Csak a század közepén találkozunk olyan szótárral, amely Erdély lakóiul a magyarokat, oláhokat és szászokat ismeri.

Meglehetősen tájékozatlanok a szótárak akkor, amikor az említett népek települési helyeiről, vallásáról és szokásairól nyilatkoznak. A magyarokat a székelyekkel vagy az oláhokkal keverve össze, hol a Maros partjára, hol pedig Oláhország határára helyezik, egyszer görögkeletinek, másszor — éppen úgy mint a székelyeket — nagyobbrészt reformátusoknak ismerik. Van olyan szótár, amely székelyek helyett bulgárokról tud a Maros mentén. Egyébként a székelyek szokásai között a legszembetűnőbbnek azt tartják, hogy mindnyájan jogra nézve egyenlők.

Szórványos magyarországi demografiai adatokra a Diderot-féle enciklopédiában akadunk, mely tudvalevőleg a század közepetáján jelenik meg, akkor tehát amikor az államstatisztika iránti érdeklődés már nagyobb s a földrajzi források pontosabbak és megbízhatóbbak. Az enciklopédia két északnyugati vármegye (Liptó és Pozsony) lakosságának faji megoszlásáról számol be (magyarok és szlávok, Pozsonymegyében németek is) és megemlíti a csabai tót települést, valamint a bennszülött magyarokon kívül Pestmegye tót, dalmát, trák és német telepeseit.

A XVIII. század első felében két szótár a cigányokról (Egyp-

tiens, Bohémiens) is tesz említést. Bruzen de la Martinière XVII. századi útleírás alapján a cigányt semilyen felekezethez vagy néphez nem tartozó nomádnak mutatja be, amely a keresztény országokon át törzsekben vándorolgat s lopásból, zugkereskedésből vagy — amint Moréri megjegyzi — aranymosásból él.[162]

A magyar föld lakóinak etnikai kevertsége mellett bizonyítanak a szótáraknak azok a megjegyzései is, amelyek a Magyarországon beszélt nyelvekre vonatkoznak. Megemlítik az enciklopédiák, hogy a magyaron kívül használják különféle dialektusban a németet, amelyet egyébként a császári uralom szükségessé tett a magyarok számára, az olasszal rokon oláh nyelvet, amely a latin és szláv nyelvek keveréke s a vidékenkint különböző szláv nyelveket: horvátot, vendet, rácot, tótot, oroszt. Többnyelvű községekről is van tudomásuk, mint amilyen pl. Eperjes, ahol minden vasárnap három nyelven, magyarul, németül és szlávul prédikálnak.

Legtöbbet és legkorábban a magyar nyelvről írnak. Azonban sokáig, egészen 1770-ig, a magyar nyelvet szláv dialektusnak tartják s mint ilyent a csehvel, lengyellel és orosszal hozzák rokonsági kapcsolatba. Nem lehet tudni, honnan vették a szótárak téves információjukat, amely már csak azért is érdekes, mert a szótárak forrásául többször szolgáló egy-két XVII. századi munka sokkal jobban értesült. Davity az egykorú nyelvhasonlító kutatás eredményeivel összhangban a magyar nyelvet „Jughrie" (Jugria) lakóinak nyelvével tartja rokonnak. Egy XVII. századi angol utazó, Brown, aki Megiserus művéből a Miatyánk magyar fordítását közli, alapos megfontolás után kijelenti, hogy a magyarok minden más nyelvtől különböző nyelvet beszélnek. Ugyancsak különálló nyelvnek tartja a magyart Vanel is. Ezt a magyar nyelv különállásáról szóló óvatos véleményt, melyet csupán egyetlen szótár tesz magáévá, már Wottonius kimondotta, aki tudvalevőleg Chamberlain János 152 nyelven közölt Miatyánk fordításáról írt egy értekezést.

Világosságot a magyar nyelv rokonságának kérdésére Felice enciklopédiája derít, amely 1770 után jelenik meg, vagyis akkor, amikor már több nyelvhasonlító tudós, többek között a magyar Sajnovics János is hangoztatja a magyar nyelvnek a finn-ugor nyelvekkel való rokonságát. Ez az enciklopédia helyesen mutat rá arra, hogy a magyar nyelv a finnel rokon; a magyar nyelvről — épúgy mint Sajnovics — azt mondja, hogy nincsenek dialektusai.

[162] Bruzen de la Martinière id. m., Hongrie, Presbourg, Tolna, Pest (forrása Tollius id. m., 200—01. ll.). — Baudrand id. m., Hongrois, Transsilvanie, Sicules, Brassau, (v. ö. Davity id. m., 3. köt. 1201. l.). — Th. Corneille: Dictionnaire univ. géogr., id. m., Transsylvanie. Forrása Vanel: Histoire et description.. ., id. m., 279. l. — La science des personnes de la cour.. ., id. m. — Nouveau dictionnaire.. ., Basle, id. m. — Diderot id m., Transilvanie, Fogaras, Presbourg, Liptau, Pest, Csaba. — Encyclopédie méthodique (Géographie) id. m., Transilvanie. — Moréri id. m., Transsylvanie (forrása Vanel: Histoire des troubles de Hongrie.. ., id. m., Préface 16. l.), Aragnos. — Bonfinire l. Horváth János: Az irodalmi műveltség megoszlása id. m., 160. l.

A magyarországi latinnyelvi kultúra európai hírének érdekes bizonyítékát szolgáltatják a szótárak. Meglepetéssel említik, milyen általánosan ismert Magyarországon a latin nyelv, amelyet nemcsak az igazságszolgáltatás használ és nemcsak a tudósok, tanult emberek beszélnek, hanem — bár hibásan — az egyszerű nép is. A latin nyelvnek a tanulatlan emberek körében való viszonylagos elterjedtségéről már a XVII. században is találunk említést.[163]

*

Az az érdeklődés, amely az irodalom és tudomány iránt a renaissance óta egyre szélesebbülő körben mutatkozott, kiterjedt a szellem képviselőire is. Az író áttöri az érdektelenség és ismeretlenség ködét, hogy a művelt világ elismerése, értékelése, tisztelete révén a világi hírességek társaságába emelkedjék. Az írói egyéniséget népszerűsítik a XVI. századtól kezdve egyre sűrűbben megjelenő életrajzok, amelyek bevezetik az olvasót a művész magánéletének világába, ismertetik élettörténetét, megrajzolják jellemét és közlik a munkásságára vonatkozó adatokat. Életrajzgyüjtemények készülnek a vir eruditusokról, mint az emberiség nevezetes egyéniségeiről. A XVII. és XVIII. századból ismeretes tudománytörténetek, az ú. n. historia litterariák, amelyekkel irodalomtörténetírásunk kezdődik, valójában írói életrajzgyüjtemények s bizonyítékai annak a felfogásnak, amely az irodalom és tudomány képviselőiben a nemzet, illetve az emberiség megbecsülésre méltó értékeit, kiválóságait látja. A historia litteraria, amely egy ország tudománytörténeti adatait tartalmazza, a nemzetnek a művelődésben való szerepéről, szellemi erejéről tanuskodik. Hogy mennyire látták is az egykorúak a tudománytörténetek e nemzeti jelentőségét, arra bizonyíték pl. az, hogy Czvittinger Dávid, az első magyar tudománytörténetíró, Specimenjét feleletnek szánta Jakob Fr. Reimann német tudósnak arra az állítására, hogy nincs magyar irodalom. Ugyanígy késztette irodalomtörténet szerkesztésére a németeket a franciák hasonló kritikája.[164] A tudománytörténeti adatoknak a XVIII. században tulajdonított jelentősége teszi érdekessé a magyarságkép szempontjából az enciklopédia-irodalomnak a magyar tudósokra, írókra vonatkozó meglepően gazdag ismeretanyagát.

Legszélesebb körben a magyarországi humanizmus és humanis-

[163] Felice id. m. — Bruzen de la Martinière id. m. — Encyclopédie méthodique (Géographie) id. m., Hongrie. — Nouveau dictionnaire. . ., Basle, id. m., Eperjes. — Diderot id. m. — Vosgien id. m., Hongrie. — Davity id. m., I. köt. 890. l. — Brown id. m., 19—20. ll. — La science des personnes de la cour, id. m., Les langues particulières c. szó alatt La Hongroise. (V. ö. Vanel: Histoire de l'esiat. . ., id. m., 6. l.) — Moréri id. m., Hongrie. — Sajnovicsra l. Ham Sándor: Sajnovics J. élete és Demonstratiója. Esztergom, 1889. — A magyar nyelvhasonlítás történetére l. Pápay József: A magyar nyelvhasonlítás története. A Magyar Nyelvtud. kézikönyve. I. 3.

[164] Máté Károly: Irodalomtörténetírásunk kialakulása. Minerva, 1928. 128. lap.

ták híre terjedt el. Ez természetes is, ha arra gondolunk, milyen jelentős centruma volt egykor Mátyás udvara az európai humanizmusnak és mily szoros személyi szálak fűzték az Európát bejáró magyar humanistákat külföldi társaikhoz. Tudnak az enciklopédiák arról, hogy a fejedelmi udvar külföldi humanistákat vonzott magához. A Mátyás köré gyült humanisták közül megemlítik Brandolinit, Phil. Lippit (!), Galeotti Marziót és Bonfinit, akit európai hírűvé az enciklopédiák szerint magyar története tett, amelynek alapján — írja Bayle — a „jó történetírók közé" lehet sorozni. Mátyás halálával sokat vesztett a humanizmus, mindazonáltal még néha akad fejedelmi udvar, mely otthont tud nyujtani külföldi humanistának. Ilyennek ismerik Báthory István udvarát, ahol Brutus János, kit Bayle „igen jó humanistának" tart, magyar történeti munkáján dolgozott. Magyarországon, mely nemcsak humanista, hanem vallási szálak révén is Nyugathoz tartozott, megfordultak a XVI. és XVII. század folyamán vallásügyekben érdekelt külföldi tudósok, theológusok, mint amilyen volt pl. a bencés Rubenus Báthory Zsigmond környezetében s Comenius, a nagyhírű tudós, Rákóczi Zsigmond udvarában.

A magyar humanisták legismertebbjei: Janus Pannonius, Zsámboki és Dudith. Mindhármójukkal elég sokat foglalkozott az európai életrajzirodalom. A szótárak hivatkoznak is mint forrásokra Colomiès, Bullart, Victorius, de Thou, König, Valerianus, Sandius Niceron, Reuter, P. Anastase műveire. Janus Pannonius életrajzában azt emelik ki, hogy ő volt az első, aki a szépirodalmat fölvirágoztatta hazájában. Zsámboki mint sokoldalú humanista tudós él az enciklopédia-írók emlékezetében, akinek kiváltképen történetírói munkásságát értékelik. Európai kultúráltság, szónoki tehetség jellemzi Dudithot, a regényes életű magyar humanistát. Találkozunk még az enciklopédiák lapjain ezenkívül más magyar humanistának: Oláh Miklósnak, Brodarics Istvánnak és Istvánfinak nevével, akiket politikai szerepük, elismert tudásuk, főleg pedig történetírói munkásságuk tesz nevezetessé.[165]

[165] Bayle id. m., Bonfinius (forrásául idézi Bonfini magyar történeti munkáján kívül Gérard-Jean Vossius: De Historicis Latinis c. művét). Brandolin, Brutus, Rubenus, Comenius. — Adr. Baillet: Jugements des Savants (2e édition augmentée par M. de la Monnoye), Paris, 1722., Janus Pannonius (forrásul idézi Georg.-Math. Konigius: Bibliotheca vetus et nova; Jos.-Pierius Valerianus: De litteratorum infelicitate c. műveket), Jean Sambucus (forrásul idézi Paul Colomiès. Opuscula; Petrus Victorius: Variarum lectionum libri XXXVIII.; Isaac Bullart: Académie des Sciences et des Arts; Jac. Aug. Thuani Historiarum superioris seculi operum c. műveket). — Moréri id. m., Dudith (forrásul idézi) (P. Anastase) Histoire du Socianisme par le. . .; Christ. Sandius: Bibliotheca antitrinitariorum; Jan.-P. Niceron: Mémoires pour servir à l'histoire des hommes illustres dans la république des lettres; Reuter Quirinus: Dudithi. . . Orationes. . . c. műveket), Janus Pannonius forrásai ugyanazok, mint Bailletnál), Jean Sambucus, Comenius. — Ladvocat id. m., Sambuc, Bonfinius, Pannon, Lippi (Philippe), Dudith. — Chaudon id. m., Sambuc, Bonfinius. — Costard id. m., Isthuanfius. — Nouveau dictionnaire historique. . ., Caen. id. m., Dudith.

A humanistákon kívül több magyar író és tudós is belekerült az enciklopédiákba. Sűrű kapcsolatokat tartottak fenn külföldiekkel a XVI—XVII. század folyamán a katolikus szerzetesek és protestáns theológusok. Egyháztörténetek, katolikus vagy protestáns életrajzgyüjtemények számontartják a magyarországi theológusok, tudósok életére és működésére vonatkozó adatokat. Ilyen külföldi katolikus biografiák pl. Alphonsus Ciaconius Vitae et res gestae pontificum Romanorum et cardinalium-a (Roma, 1647) és a Ribadeneria által 1602-ben megindított, majd Phil. Alegambe által 1642-ig folytatott Bibliotheca scriptorum Societatis Jesu c. katalógus, amelyeknek adatait használja Moréri Kiss Imréről és Pázmány Péterről szóló cikkeihez. Ezen egyházi forrásmunkák alapján Moréri Pázmány legfőbb érdeméül rendkívüli sikerű térítő munkáját említi.

Czvittinger Dávid az első magyar tudománytörténetíró 1711-ben megjelenő Specimenjében összegyüjti és felhasználja a külföldi munkákban elszórt magyar irodalomtörténeti adatokat s újakkal bővíti, egészíti ki azokat. A magyar tudománytörténeti adatgyüjtést lelkes tudósok karolják fel: Czvittinger utódai, — Bod Péter, Wallaszky Pál és Horányi Elek — akik kutatásuk anyagát vaskos kötetekben teszik közzé. A magyar tudománytörténetek közül Czvittinger Specimenje és Horányi Elek háromkötetes Memoriája szolgál a szótárszerzőknek adatokkal: az előbbi Morérinek, az utóbbi Fellnernek forrása. Mindkét szótár alaposan felhasználja forrásmunkáját. Czvittinger Specimenje Morérinek, aki itt-ott más forrásmunkára is hivatkozik, mintegy tizenkét-tizenhárom magyar író életrajzához nyujt adatokat. Feller pedig harminchat magyar tudós életrajzát ismeri meg Horányi Memoriájából. Moréri is, Feller is általában ragaszkodnak forrásaikhoz s azokból jobbára változtatás nélkül merítenek. Valamiféle elvi állásfoglalásra vagy irodalomtörténeti értékelésre csak elvétve akadunk. Ez azonban nem meglepő, ha arra gondolunk, hogy a XVIII. század végéig az irodalomtörténeti ismertetés az író életének külső történeténél s munkásságának bibliografikus adatainál többet nem igen nyujtott. Amit a szótárak a magyar tudósok jellemzésére felhoznak, az alig több általánosságnál. Pl. Moréri a sokoldalú Bulyovszky Mihályról azt írja, hogy Magyarországnak nem nagyon volt nála képzettebb tudósa. Károli Gáspárról elismeri, hogy a kálvinisták nagyrabecsült filozófusa, theológusa és nyelvésze volt.

Mindkét szótárszerzőt egyéni állásfoglalásra, véleményre a vallási elfogultság bírja. Moréri átveszi ugyan Czvittingernek a protestáns tudósok iránti elismerését, de a sorok közé csempészi protestánsellenes érzelmeit tolmácsoló egy-két megjegyzését is. Pilarik István, akinek luteránus vallása miatt sok kellemetlensége volt —

— Dictionnaire historique, littéraire et critique, 1785., Bonfinius. — Feller id. m., Sambucus. Brodericus (forrása Horányi: Memoria Hungarorum, Pozsony, 1777.), Olahus, Bonfinius, Pannonius, Dudith, Galeoti Martio.

írja — nem látta be tévedéseit, „vakságában halt meg". Hasonnevű fia érdemeit, de hitbeli tévedéseit is örökölte. Károli Gáspár, bibliafordító, a kálvinisták hittévelyeit követte. A többi eretnekkel külföldre kellett menekülnie Klesch Kristófnak. Vallási elfogultságról tesz tanuságot Feller is, aki többek közt azt írja Pápai Páriz Ferencről egyháztörténetével kapcsolatban, hogy ebben a tárgyban protestáns részéről semmi történeti hűséget nem lehet várni. Feller szívéhez legközelebb — lévén maga is jezsuita — a szótárába szép számmal belekerült magyar jezsuiták álianak, akiknek értékét a többi magyar íróról való cikkeihez viszonyítva szembetűnően hangsúlyozza. Dícséri Túróczi László „kitűnően megírt" magyar történeti művét, lelkes szavakkal értékeli a hazaszerető, nemes jellemű embert és a nagy tudóst Kaprinai Istvánban. Szegedi János jellemében is az erkölcsi kiválóságot és az ernyedetlen munkaszeretetet, Szentiványi Mártonban a széleskörű műveltséget, a természettudományban vaió jártasságot, tiszta és egyszerű latin nyelvét emeli ki jellegzetes vonásokként. A stílus szépsége s írói rátermettség jellemzi Péterfi Károly és Muszka Miklós jezsuitákat is. Pázmány Pétert nem a nagy író vagy térítő főpap alakjában állítja olvasói elé, hanem mindenét a szegények támogatására fordító, igen egyszerű életet élő szerzetesként.

Magyar festők is belekerülnek a francia szótárakba. Bayle Dürert magyarszármazásúnak ismeri. Egy másik szótár a XVIII. század második feléből ismeretlen német forrás alapján a portraitfestésben jeleskedő Mányoki Ádámról és Kupeczky Jánosról ir, kit — szerinte — a clair-obscur iránti érzék dolgában senki sem múl felül.[166]

Noha az enciklopédia-irodalom tudománytörténeti adatai látszólag egyformák, kevesetmondóak voltak, mégis érdekesek és tanulságosak. Bizonyítékai annak, hogy külföld írástudói állandó, fokozódó figyelemmel kísérték a magyar szellemi életet. E szótárközlé-

[166] Moréri id. m. Bulyovszki, Pilarik, Katona (Emeric), Karoli (Gáspár), Kleschius (Christophe és Daniel), Zabann (Jean és Isaac), Raicsani. Nadasi (Jean) (forrása: Czvittinger D. Specimen Hungariae literatae, Francoforti et Lipsiae, 1711), André de Hongrie (mint forrásra hivatkozik Sigismund Ferrarius: De rebus Hungaricae porvinciae ordinis predicatorum... commentarii, Bécs c. műre), Roger, Chartuitius (Moréri utal Schwandtner Scriptores rerum Hungaricarum c. gyüjteményére), Maurus. — Feller id. m., Esterhazi de Galantha (Paul) Szegedi (Fr.-Léon.), Siglerus (Michel), Szaszky-Tomka, Turóczi (Ladislas), Nadányi (Jean), Huszti (André), Kaposi (Samuel), Nemeti (Samuel), Ember (Paul), Káldi, Thuróczi (Jean), Georgievitz, Kaprinai, Inchofer (Melchior), Keri (Jean és Borgia), Belius, Bernardin de Hungaria, Nádasi (Jean), Muszka (Nicolas), Pererinyi (François), Peterffi (Charles), Pettho (Grégoire) Otrokotsi Foris, Ragotzki François, Szentiványi (Martin), Rodossanyi (Ladislas), Szegedi (Jean-Baptiste), Klesch (Christophe), Monoszlói (André), Papai-Pariz (forrása Horányi Memoria Hungarorum, id. kiad.), Pazmani ou Pazman. — Diderot id. m., Molterus (Daniel). Forrásul említi Niceron id. művét. — Bayle id. m. Durer. — Abbé de Fontenai: Dictionnaire des artistes, Paris, 1776., Adam de Mányoki, Kupeski (Jean). — Az irodalomtörténetírás történetére l. Máté Károly id. tanulmányát.

sek világosan mutatták, míly sűrű személyi és szellemi szálak fűzték a magyar tudósokat Nyugathoz, mennyire igyekezett lépést tartani Európával a kereszténység kapuját védő és századokon át pusztulásra ítélt Magyarország.

*

A nemzetkép az idők folyamán egy néppel szemben való állásfoglalásokból, kedvező és kedvezőtlen ítéletekből, véleményekből alakul. E kép vonásai nem ötletszerűek vagy véletlenek: bennegyökereznek valamilyen szemléletben és nyomai különböző történelmi változásoknak vagy tükörképei bizonyos állapotoknak. A szemlélet, amely a nemzetkép minden egyes vonása mögött kétségtelenül megtalálható, korok és nemzetek szerint változik s ezzel együtt változik a nemzetkép is. Évszázadokon át egyre gazdagabb irodalom őrzi egy-egy nemzetkép meglehetősen heterogén vonásait. A XVIII. századi francia enciklopédiák adataiból és megjegyzéseiből is különböző korok felfogása, a magyarságról külföldön alakult kép vonásainak sokfélesége tűnik ki. E kép elemzése némi világot vet a XVIII. századi francia közvéleménynek a magyarsággal szemben való magatartására. Igyekeztünk megmutatni azokat a történelmi erőket, amelyek az ítéletek, vélemények alakulását kedvezően vagy kedvezőtlenül befolyásolták. A szótárak magyarságképének változatos vonásai közt jól megkülönböztethetők az állandóbbak, jellegzetesebbek, amelyek történelmileg jobban megalapozottak s bizonyos lélektani igazságot is kifejeznek, azoktól, amelyek átmenetieknek tekinthetők, rendesen a politikai helyzet változásával meg is szűnnek a magyarságot jellemezni.

Az egyik legmaradandóbb, legjobban a jellemben gyökerező vonásnak ismerik azt, hogy a magyar ember vitéz, harcratermett, mindenekelőtt katona. Ezzel együttjártak a zordabb, szinte már kegyetlen szokások s a féktelen indulatos természet. A fegyver barátjának mutatják a magyart a robosztus külsőre vonatkozó rövid, itt-ott torzító leírások s a huszárt, harcmodorát, furcsa külsejét és szokásait ismertető adatok. De büszkén vallotta katonának a magyart az ősök vitézségének hangsúlyozásával s a múlt fegyvertényeinek ismertetésével a magyar történetírás s emellett bizonyított a nemesség kardjától védett rendi alkotmány. Állandó harcbanállást követeltek a törökkel folytatott százados küzdelmek is, amelyek eléggé megindokolták, miért kellett a magyarnak „fegyverrel a kézben" művelnie földjét.[167]

Nem mond ellent a magyar nemzeti öntudatnak az a vélemény sem, hogy a magyar szabadságszerető s jogaihoz makacsul ragaszkodik. Az egymásután ismétlődő XVII. századi felkelések, mégha azokat egyes források jogtalanoknak tüntették is fel, arról tanuskodtak, hogy a magyarok gyűlölik az idegen uralmat. Vannak azonban

[167] Diderot id. m., Hongrie.

olyan források, amelyek a felkelők küzdelmeit jogosnak hangoztatták s ismertették a veszélyeztetett rendi alkotmányt, amely a XVIII. században szinte egyedülálló nemesi privilégiumokat tartalmazott. Ez az utóbbi történetmagyarázat továbbtartja magát az enciklopédia-irodalomban, mint az előbbi s így sokáig a köztudatban marad jellemző vonásként az, hogy a magyarok jogaik élvezéséért, alkotmányuk biztosításáért, egyszóval a politikai szabadságért bármikor készek fegyverrel kiállani.

Néhány vonással megajándékozta a magyarságot a nemesség. Ilyen jellemvonások: a pompaszeretet, amelyet a huszár és a hajdú fényes külseje is bizonyított, a büszke magatartás és az evés-ivás kedvelése.

A magyarok kereszténységét és európaiságát sokáig kifejezte az a díszítő jelző, amely Magyarországot Európa védőbástyájának nevezte s amely jelzővel a XV. században ajándékozta meg a külföld a magyarságot. Ennek az epithetonnak a XVIII. században már nem volt meg a politikai realitása. Hiszen az önálló magyar állam, amely a kereszténység-védő hivatást egy századon át szolgálta, a XVI. sz. elején elhanyatlott s a keresztény együttérzés eszméje is egyre jobban elvesztette erejét a nemzeti államok öncélú politikájának következtében. A magyarság Európa-védő hivatásteljesítésének, Zsigmond, Ulászló, Hunyadi János, Mátyás és a tizenhatodik századi végvári vitézek küzdelmeinek csak emléke maradhatott a szótárakban vissza. A XVII. sz. fordulóján és a XVIII. sz. elején egy-két szótár kifejezést ad — a keresztény együttérzés jeleként — afölötti sajnálkozásának, hogy az egykor virágzó ország nyomorúságos zsákmánya lett a pogány töröknek, elnéptelenedett csatatere hosszú háborúknak. Elég sokat foglalkoznak az enciklopédiák a kereszténységet rövid ideig öntudatra rázó fölszabadító háborúk csatáival, várostromaival. De a század későbbi szótárai egyre kevésbbé érzik aktuálisnak vagy érdekesnek a kereszténység és a török küzdelmeit s a magyarságnak e küzdelmekben vállalt szerepét.

Azt, hogy a magyarság keresztény és európai s a nyugati kultúrához tartozik, egy-két eléggé ismert tény is bizonyította. Így pl. az enciklopédiák adataiból kitűnik, hogy a magyarság szenteket adott a kereszténységnek, a XVI—XVII. századi európai vallási mozgalmakba Magyarország és Erdély teljes mértékben bekapcsolódott és számtalan szál szövődött a különböző egyházak magyar és külföldi hívei között. Megtalálta és számontartotta az európai tudományosság is a maga képviselőit: humanistákat, theológusokat, históríkusokat stb. Európát jelentette magyar földön a latin nyelv bámulatot keltő ápolása és a nemesség nyugati kultúráltsága is.

Vannak az enciklopédiák magyarságképén olyan vonások, amelyek kevésbbé rokonszenves színben, Európától idegennek vagy elmaradottnak tűntetik fel a magyarságot. A magyar jellem erkölcsi foltjairól tudtak a XVI—XVII. századi olasz s főleg német források,

amelyek a korabeli magyarok vallási és politikai zavarai és bizonytalan viselkedése alapján tendenciózusan ítélkeztek. A magyar ellenállás történetére sokáig a Habsburg-érdekeket szolgáló történeti munkák voltak az enciklopédiák forrásai, amelyek a magyarság vezetőit nyugtalan, megbízhatatlan, a törökkel szövetkező embereknek, a kereszténység ellenségeinek mutatják be. De ugyanilyen erkölcsi gyengeség jellemzi — szerintük — általában a magyar embert, aki forradalmi hajlandóságú, állhatatlan, engesztelhetetlen bosszúálló s egymás közt sem tud egyetértésben élni. De éppen mert annyira bennegyökereznek a magyar jellem erkölcsi foltjairól szóló e vélemények egy korszak viszonyaiban, következik, hogy a politikai helyzet változásával ezek is módosulhatnak vagy megszűnhetnek. S valóban a század második felének szótárai már tudnak róla, hogy a magyar nemesség hűségét és vitézségét bizonyította a hétéves háborúban, tudnak a magyarság és a Habsburg-ház kibéküléséről, amely politikai változás Európa-szerte megváltoztatta a magyar jellemhibákról táplált régebbi véleményt s a magyar nemzetet az önérzet, a jog, a vitézség és a megbízhatóság népének mutatta.

A vélemények eléggé gyors változását, illetve módosulását mutatják az enciklopédiáknak a magyar tájra, gazdasági életre vonatkozó adatai is. Sokáig két kép volt ismeretes a magyar földről s mindkettőnek megvolt a valóságalapja. Az egyik kép, mely a XVI. századi humanistákig visszavezethető, Magyarországot a csodálatos bőség és a rendkívüli természeti érdekességek hazájának mutatta. A másik kép arról az elárvult, elnéptelenedett, kultúrálatlanul hagyott magyar földről készült, amely a török hadszintere s egészségtelen és szélsőséges klímája miatt az ott megforduló idegenek temetője volt. E két, részleteiben elmosódó kép alapján a szótárak Magyarországot — körülbelül a század második feléig — képzeletet foglalkoztató, gazdag, érdekes, de nélkülözésekkel, veszedelmekkel, ismeretlen betegséggel fenyegető távoli, idegen országnak ismerték. Ez általánosságokon túl azonban már a század első felében is találni egyik-másik szótárban olyan leírástöredékeket, amelyek egy-egy magyar tájrészletet mutatnak be. Később, a század közepétől kezdve az enciklopédiák ismertetései egyre világosabb képet, megbízható és részletes adatokat nyújtanak a magyar föld kétségtelen értékeiről és a gazdasági életről. Ezeket az ismertetéseket öntudatos gazdasági kritika jellemzi, amely megállapítja Magyarországnak a gazdasági termelés terén való elmaradottságát s ezért általában a magyarságot teszi felelőssé, melyben „több hajlam van a háborúskodásra, mint a kereskedelemre".[168]

Európától való elmaradottságot állapít meg a század második felében az enciklopédiák szociális kritikája is, amely a magyar alkotmány avultságát, a társadalom szervezetében a maradiságot panaszolja fel jellemző hibaként. A felvilágosultság eszméivel és

[168] Moréri id. m., Hongrie.

filantróp érzelmekkel telt szótárszerző nem tudja helyeselni azt a rendszert, amely a nemességnek hallatlan jogokat biztosít, míg a parasztot nyomorúságban és szolgaságban tartja.

Igy keveredtek el fény és árnyék, fehér és fekete színfoltok azon a képen, amit a magyarságról a XVIII. századi francia enciklodédiák rajzoltak az egykorú és régibb irodalom alapján olvasóik számára. E kép egy-két színe elfakult, eltűnt vagy módosult nem egyszer már a század folyamán, mások áthagyományozódtak későbbi korokra. Ilyen XVIII. századi örökségnek kell elismernünk a későbbi magyarságkép vonásai között a magyar vitézséget, katonáskodásra való hajlamot a magyar ember jog- és szabadságszeretetét, alkotmányos konzervatívizmusát, büszkeségét, pompakedvelését, keresztényi mivoltát, nyugati kultúrához tartozását, a gazdasági élet és a civilizáció terén néha — nem egyszer már indokolatlanul — később is emlegetett visszamaradottságát.

Bárdos József

Magyar Tudományos Akadémia
Könyvtára 10291/1952. sz.

A MAGYARSÁGTUDOMÁNY TANULMÁNYAI:

I. A mese világa. Ortutay Gyula: Rétközi mese. (Buday György fametszetével.)
Honti János: A mese világa.
II. Waldapfel Imre: Gyöngyösi István.
III. Deér József: A magyar nemzeti öntudat kialakulása.
IV. Kerecsényi Dezső: Kolostor és humanizmus Mohács után (1526—1550.)
V. Dercsényi Dezső: Az Árpád-kori kőfaragóművészet első emlékei
VI. Joó Tibor: A magyar nemzeti szellem
VII. Hoffmann Edith: Pozsony a középkorban
VIII. Varjas Béla: Középkori magyar tájszemlélet
IX. Kerecsényi Dezső: Humanizmus és reformáció között

Most jelent meg

Némethy Károly szerkesztésében: *A pest-budai árvíz 1838-ban* c. munka Budapest székesfőváros kiadásában. (Tartalmazza többek közt Asztalos Miklós, Horváth Henrik, Tolnai Gábor, Bierbauer Virgil tanulmányait.) A Magyarságtudomány olvasóinak figyelmébe ajánljuk Budapest székesfőváros kiadásában megjelent s megjelenő tudományos műveket, mint érdemes forrásértékű tanulmányokat; így többek közt a Tanulmányok Budapest multjából c. öt kötetes sorozatot, Horváth Henrik: Budai kőfaragók és kőfaragójelek és Ugyanő: Zsigmond király és kora c. műveit, stb. stb.

MEGJELENT

a MAGYARSÁGTUDOMÁNY
K Ö N Y V E I
sorozatának első kötete: Tessedik Sámuel

Szarvasi nevezetességek

Kemény Gábor és Nádor Jenő gondozásában
Ára: 5 pengő

Kapható minden könyvkereskedésben.
A folyóirat előfizetői az összeg beküldése után postán is megkaphatják az ELSŐ KECSKEMÉTI HIRLAPKIADÓ és NYOMDA RT. révén

A MAGYARSÁGTUDOMÁNY KÖNYVEI

sorozata a magyar tudomány céljait és a magyar önismeret gyarapodását szolgálja. Sorozatunk részint értékes, eddig kiadatlan forrásértékű műveket tartalmaz, részint tudományos monográfiákat a magyarságtudomány valamennyi területéről.

Ősszel jelenik meg KAMPIS ANTAL könyve a középkori magyar faszobrászatról.